

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах
рукопису

МАМЧИН ПЕТРО ІГОРОВИЧ

УДК 340.12

ДИСЕРТАЦІЯ

**ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ОСНОВИ
ДАВНЬОГРЕЦЬКОГО ПРАВОСУДДЯ**

12.00.12 – філософія права

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **П. І. Мамчин**

Науковий керівник: **Меленко Сергій Гаврилович,**

доктор юридичних наук, професор

Київ–2021

АНОТАЦІЯ

Мамчин П. І. Філософсько-правові основи давньогрецького правосуддя. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 – філософія права. – Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2021.

У дисертації здійснено комплексне дослідження феномена філософсько-правових основ давньогрецького правосуддя. Зазначається, що дослідження філософсько-правових основ давньогрецького правосуддя не набуло широких обрисів у творах як вітчизняних, так і зарубіжних науковців, хоча в наш час зазначена тема стає чимраз актуальнішою. Робиться наголос на тому, що проблематика вивчення філософсько-правових основ давньогрецького правосуддя нині перебуває на ще недостатньому теоретико-практичному рівні, внаслідок чого піддається актуалізації та потребує ґрунтовного комплексного вивчення. Указується, що система правосуддя Давньої Греції досить якісно та суттєво відрізнялася від аналогічних систем Давнього Єгипту та Вавилону. Указані розбіжності пояснюються більш високим онто-аксіологічним розвитком системи правосуддя, яка існувала на теренах Давньої Греції.

Робиться наголос на тому, що давньогрецька філософсько-правова традиція у сфері судочинства часів ахейського та дорійського періодів – результат синтезу великої кількості складових, які є невід’ємним атрибутом буття соціуму. Зазначається, що судова система Афін включала до свого складу елементи безпосередньої демократії, що свідчить про високий ступінь розвитку в державі демократичних інституцій. До компетенції суду належало також право повноважної перевірки рішень народних зборів на їх відповідність принципам державного устрою Афін, таким чином уже створювався аналог сучасного конституційного суду. Самі принципи роботи найвищого судового органу Афін можна назвати одним із засобів протидії корупції, також цей орган діяв і в якості апеляційної інстанції. Указується на те, що ідеологія правосуддя у Спарті, з

одного боку, допускала схильність до прояву суддівського свавілля та водночас містила певні надійні юридичні механізми убезпечення або ж мінімізації його поширення на теренах держави. У свою чергу військово-казармена організація Спарти не синтезувала сприятливих основ для інтелектуального розвитку суспільства, а тим паче його творчого збагачення та соціальної культури.

Підкреслюється, що Сократом досить ретельно і ґрунтовно розроблено логіко-аксіологічний зміст таких філософсько-правових категорій, як мудрість, справедливість та добродійність із безпосередньою проєкцією вказаних феноменів на сферу соціального буття. Мислителем наголошувалося, що саме закон є тим аксіологічним абсолютом, на основі якого повинна вибудовуватись онтологічна сутність соціуму загалом та окремо індивіда зокрема. З іншого боку, філософ залишив поза увагою психологічний аспект діяльності суду, результатом чого було постановлення смертного вироку щодо самого Сократа. Мислитель опосередковано визнав, що психологічний аспект у діяльності суду відіграє досить значну, а часом і фатальну роль. Указується на те, що Платон прагнув провести певну паралель між божественним походженням законів та звертав увагу на існування божественної складової в самому провадженні процесу правосуддя та що будь-який суддя може вирішити ту чи іншу справу і в підсумку досягти досить різноманітних результатів, які будуть свідченням його рівня професіоналізму та дотримання постулатів справедливості. Суддя, на переконання філософа, мусить володіти не лише широкими повноваженнями, але й необхідними особистими якостями морально-етичного характеру. У свою чергу Арістотель робив наголос на тому, що правосуддя (правосудність) є нічим іншим, як виразом прекрасного, його матеріальним проявом. Саме тому правосуддя (правосудність) покликане визначити і встановити ті загально-соціальні, спільні джерела й основи справедливості, які зрозумілі та сприйнятні для переважної частини соціуму. Також філософом було зроблено певне застереження, адже те, що законне, є справедливим (правосудним) лише за умови певного суб'єктивного визнання, тобто правовим лише у суб'єктивному, а не об'єктивному сенсі. Зазначається, що правосуддя сприймалося Епікуром у якості неприродного

явища, створеного державою для обслуговування власних інтересів та наділення її певним обсягом каральних функцій. Для представників філософської школи стоїцизму притаманною є жорстка позиція щодо проблематики злочину та покарання, яка досить чітко пояснюється розумінням ними самого феномена людського обов'язку, який полягав у тому, що індивідові слід жити, виконуючи всі покладені на нього зобов'язання. Натомість світосприйняття, властиве скептицизмові, не могло сформулювати логічно виважене та всезагальне поняття справедливості.

Указується на те, що основоположні засади діяльності судової системи держави, розроблені ще давньогрецькими мислителями й апробовані на теренах Афіньської держави, не втратили властивої їм актуальності й у наш час продовжують виступати в якості основ діяльності судових систем переважної більшості країн світу, міжнародних судів, а також знаходять власне відображення у змісті основних нормативно-правових актів переважної більшості держав. У Конституції України знайшли власне відображення основоположні принципи діяльності судової системи, розроблені ще за часів Давньої Греції, зокрема такі, як рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і в доведенні перед судом їх переконливості; забезпечення обвинуваченому права на захист; гласність судового процесу; обов'язковість судового рішення та можливість колегіального розгляду справи або ж розгляд справи судом присяжних.

Ключові слова: філософія права, правосуддя, держава, справедливість, соціальне буття, соціальна рівновага, Афіньська держава, Спарта, Сократ, Платон, Арістотель, права людини, судова система України.

SUMMARY

Mamchyn P. I. Philosophical and Legal Basics of the Ancient Greek Justice. – Qualification scientific paper, manuscript.

The dissertation for the scientific degree of Candidate of Science of Law on specialty 12.00.12 – philosophy of law. – The National Academy of Internal Affairs, Kyiv, 2021.

The paper under studies is a complex research of the phenomenon of philosophical and legal basics of the Ancient Greek justice. Despite the fact that today the issue under discussion is acquiring more and more significance, it has been insufficiently investigated in the works by Ukrainian and foreign scholars, particularly in theoretical and practical aspects. Consequently, it is subject to actualization and requires a thorough comprehensive analysis. The thesis points out that the system of justice in Ancient Greece was significantly different from the similar systems of ancient Egypt and Babylon. These differences are caused by the higher onto-axiological development of the justice system that existed in Ancient Greece.

The Ancient Greek philosophical and legal tradition in the field of justice of the Achaean and Dorian periods is the result of the synthesis of a large number of components that are an integral attribute of any society. The judicial system of Athens contained the elements of direct democracy, which indicates a high degree of development of state democratic institutions. The jurisdiction of the court included the right to authorize the review of decisions of the National Assembly for their compliance with the principles of the state system of Athens, thus creating an analogue of the modern constitutional court. The very principles of the highest judicial body in Athens can be regarded as one of the means of combating corruption. In addition, this body also acted as an appellate court. It is pointed out that the ideology of justice in Sparta, on the one hand, stipulated a tendency to judicial arbitrariness and, at the same time, contained certain reliable legal mechanisms to ensure or minimize its spread in the state. On the other hand, the military organization of Sparta did not synthesize favorable foundations for the intellectual development of society, let alone its creative enrichment and social

culture.

It has been ascertained in the paper that Socrates quite carefully and thoroughly developed the logical and axiological content of such philosophical and legal categories as wisdom, justice and charity, with a direct projection of these phenomena on the sphere of social life. The thinker emphasized that the law is the axiological absolute that lays foundation for constructing the ontological essence of society on the whole, and the individual in particular. Nevertheless, philosopher ignored the psychological aspect of the court, which resulted in the death sentence against Socrates himself. Socrates has indirectly acknowledged that the psychological aspect of the court plays a very significant and sometimes fatal role. In his turn, Plato sought to draw a parallel between the divine origins of the laws and called particular attention to the existence of a divine component in the administration of justice. Apart from that, he was convinced that any judge could decide on a case and eventually achieve a wide variety of results, which would prove his level of professionalism and adherence to the postulates of justice. According to the philosopher, the judge must possess not only broad powers, but also the necessary personal qualities of moral and ethical nature. Besides, Aristotle outlined that justice is nothing but an expression of beauty, its material manifestation. Therefore, any judicial decision is designed to identify and determine such universal social, common sources and basics of justice that are understandable and acceptable to the majority of society. The philosopher also made a peculiar reservation in regard to the following: what is legal is fair (just) only if there is a certain subjective recognition of it, that is, legal only in a subjective and not an objective sense. As to Epicurus, he perceived justice as an unnatural phenomenon created by the state in order to serve its own interests, as well as to endow it with a certain amount of punitive functions. The representatives of the philosophical school of Stoicism kept to a rigid stance on the problem of crime and punishment, which was clearly explained by their understanding of the very phenomenon of human duty, the latter's essence lying in the fact that the individual should live up to all his obligations. Instead, the ideology inherent in skepticism was not able to articulate a logically balanced and universal notion of justice.

It is essential that the basic principles of the judicial system of the state,

developed by Ancient Greek philosophers and tested in the Athenian state, have not lost their relevance so far and today continue to act as the basis of the judicial systems of most countries and international courts. The Constitution of Ukraine reflects the fundamental principles of the judicial system, developed in the days of Ancient Greece, as well: the equality of all participants in the judicial process before the law and the court; adversarial nature of the parties and their freedom to present their evidence to the court and to prove their persuasiveness before the court; providing the accused with the right to defense; publicity of the trial; binding nature of the court decision and the possibility of a collegial hearing of the case, or a trial by a jury.

Key words: Philosophy of Law, justice, state, social being, social balance, Athenian State, Sparta, Socrates, Plato, Aristotle, human rights, judicial system of Ukraine.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

праці, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

1. Мамчин П. І. Етичність крізь призму реальності: феномен філософсько-правової рефлексії. *Порівняльно-аналітичне право – електронне наукове фахове видання юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*. 2014. № 7. С. 210–213.

2. Мамчин П. І. Філософські основи давньогрецького правосуддя ахейського періоду. *Філософські та методологічні проблеми права: науковий журнал*. 2016. № 1(11). С. 104–113.

3. Мамчин П. І. Трансформація світоглядних основ давньогрецького правосуддя дорійського періоду. *Філософські та методологічні проблеми права: науковий журнал*. 2018. № 1–2. С. 116–125.

4. Мамчин П. І. Проблематика правосуддя у філософсько-правових поглядах Платона та Аристотеля. *Європейські перспективи: науковий журнал*. 2018. № 4. С. 121–127.

5. Mamchyn P. Implementation of Philosophical and legal ideas in ancient Athens. *European Socio-Legal and Humanitarian Studies*. 2021. № 1. S. 73–83. (Румунія).

праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Мамчин П. И. Этико-социальные взгляды Сократа: философско-правовой аспект. *Проблемы античного мира: научный сборник статей* (Алматы, 28 мар. 2014 г.). Алматы, 2014. С. 224–233.

7. Мамчин П. И. Дихотомия справедливости в философско-правовых изложениях Сократа. *Античный мир и современность: сборник научных статей* (Алматы, 27 мар. 2015 г.). Алматы, 2015. С. 99–109.

8. Мамчин П. Феноменологія справедливості: сократичний підхід. *Юридична психологія в Україні: здобутки та перспективи: матеріали науково-практичної конференції* (Київ, 24 квіт. 2015 р.). Київ, 2015. С. 99–102.

9. Мамчин П. И. Философские основы древнегреческого правосудия ахейського періода. *Диалог двух культур Востока и Запада через призму единства и многообразия: древний мир, средневековье, новое и новейшее время: сборник научных статей* (Алматы, 29 апр. 2016 г.). Алматы, 2016. С. 262–270.

10. Мамчин П. І. Реформи Солона Афіньського як вияв реалізації філософсько-правових ідей правосуддя в Афіньській державі. *Філософські, методологічні та психологічні проблеми права: матеріали VII Всеукраїнської науково-теоретичної конференції* (Київ, 11 листоп. 2017 р.). Київ, 2017. С. 246–249.

11. Мамчин П. І. Скептицизм та поняття справедливості: гносеологічний підхід. *Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення: матеріали міжвузівського науково-практичного круглого столу* (Київ, 28 трав. 2020 р.). Київ, 2020. Ч. 2. С. 125–132.

ПЛАН

ВСТУП	12
РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОЇ ПРИРОДИ ДАВНЬОГРЕЦЬКОГО ПРАВОСУДДЯ	20
1.1 Стан наукового опрацювання феномена давньогрецького правосуддя з позицій філософсько-правового аналізу	20
1.2 Методологія філософсько-правового дослідження давньогрецького правосуддя	26
Висновки до розділу 1	29
РОЗДІЛ 2. ФІЛОСОФСЬКІ ТА НОРМАТИВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ДАВНЬОГРЕЦЬКОГО ПРАВОСУДДЯ	30
2.1 Компаративістський аналіз світоглядних засад давньогрецького правосуддя (порівняно з єгипетським та вавилонським)	30
2.2 Філософські основи правосуддя в ахейській та дорійській періоди	41
2.3 Реалізація філософсько-правових ідей правосуддя в Афінійській державі	57
2.4 Ідеологія правосуддя у Спарті	72
Висновки до розділу 2	96
РОЗДІЛ 3. СОКРАТИЧНИЙ І ПОСТСОКРАТИЧНИЙ ПЕРІОДИ РОЗВИТКУ ФЕНОМЕНА ДАВНЬОГРЕЦЬКОГО ПРАВОСУДДЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇХНЬОЇ РЕФЛЕКСІЇ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ	99
3.1 Етико-соціальний зміст правосуддя у вченні Сократа	99
3.2 Проблематика правосуддя у філософсько-правових поглядах Платона й Арістотеля	151
3.3 Світоглядна дегенерація правосуддя постсократичного періоду	165
3.4 Вплив філософсько-правових основ давньогрецького правосуддя на	

процеси становлення та функціонування судової системи в сучасній Україні	182
Висновки до розділу 3	190
ВИСНОВКИ	194
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	201
ДОДАТКИ	222

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. На сучасному етапі розвитку української державності, яскравою ознакою якого є реформування вітчизняної системи судочинства в контексті євроінтеграційних процесів, виникає нагальна потреба у зверненні до традиційних витоків європейського досвіду у сфері правосуддя. Адже філософсько-правові сентенції, сформульовані давньогрецькими мислителями, відіграють значну роль у процесах формування й розвитку сучасної правової парадигми держав, які можна віднести до європейської цивілізаційної платформи. До неї також належить і Україна. Зважаючи на той фактор, що нині в Україні відбуваються зміни глобального характеру у сфері права загалом та судової системи зокрема, давньогрецькі філософсько-правові ідеї в нашій державі не лише не втрачають притаманної їм значущості, але й набувають новітніх онтологічних та аксіологічних якостей, що підтверджує притаманну їм актуальність.

З огляду на європейський вектор розвитку, обраний нашою державою, не можемо залишити поза увагою наукову концепцію, сформульовану академіком М. В. Костицьким стосовно того, що українське право було і є європейським. Тому воно й має ті ж самі методологічні джерела, що і «західне» право, а саме: еллінську філософію права, теорію і норми римського права, християнську етику. Аналіз цього положення надає нам можливість вказати на те, що, будучи методологічним та навіть більше – світоглядним джерелом українського права, давньогрецька філософія права позиціонує себе в якості категорії, яка безпосередньо входить до парадигми реформування й розбудови судової системи нашої держави.

Теоретичну основу дослідження становлять праці таких вітчизняних філософів права та фахівців у сфері філософії, як: О. О. Бандура, В. С. Бігун, М. Г. Братасюк, С. Д. Гусарєв, С. І. Максимов, П. М. Рабінович, С. П. Рабінович, Ю. С. Симон, І. С. Тімуш, Л. О. Тихоміров, Ю. А. Тихомиров, Б. Й. Тищик, В. В. Черней та інші. Окремі аксіологічні аспекти філософсько-правових основ давньогрецького правосуддя досліджували С. С. Алексєєв, Ю. В. Андрєєв, Е. Аннерс, Д. Антісері, Ю. Белох, Р. Брамбо, В. М. Вовк, М. Вундт, П. П. Гайденко, О. І. Гвоздік,

А. І. Доватур, А. А. Захаров, Ф. Х. Кессіді, С. Ф. Кечек'ян, М. І. Козюбра, К. М. Колобова, М. В. Костицький, М. М. Косьмій, Н. В. Кушакова-Костицька, А. Ф. Лосєв, С. Я. Лур'є, І. М. Луцький, А. Маковельський, С. Г. Меленко, В. С. Нерсесянц, П. І. Новгородцев, С. В. Пролєєв, М. Н. Разумович, Б. Рассел, Дж. Реале, Г. П. Редькін, А. С. Токарська, Є. М. Трубецької, С. М. Трубецької, К. Форлендер, Е. Д. Фролов, О. І. Харитоновна, З. М. Черніловський, М. В. Шахматов, Г. Ф. Шершеневич та ін.

Попри це саме дослідження філософсько-правових основ давньогрецького правосуддя не набуло широких обрисів у творах як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Саме тому нами й було обрано предметом спеціального вивчення проблематику філософсько-правових основ давньогрецького правосуддя та зроблено спробу певної екстраполяції аксіологічного змісту досліджуваних ідей на сферу буття сучасного українського соціуму й держави.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до законів України «Про вищу освіту» від 1 липня 2014 року № 1556-VII, «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 26 листопада 2015 року № 848-VIII, Національної стратегії розвитку освіти на 2012–2021 роки (Указ Президента України від 25 червня 2013 року № 344/2013), Концепції реформування освіти в Міністерстві внутрішніх справ України (наказ МВС України від 25 листопада 2016 року № 1252), Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2016–2020 роки, затверджених постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 року, а також Положення про організацію проведення науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт у системі МВС України та в НАВС, Переліку пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2015–2019 років, загальної академічної тематики наукових досліджень і теми наукових досліджень кафедри філософії права та юридичної логіки «Філософські та методологічні проблеми правознавства та правоохоронної діяльності», річних планів науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт МВС України, академії та кафедри. Тему дисертації затверджено на засіданні

вченої ради Національної академії внутрішніх справ 25 листопада 2015 року (протокол № 22).

Мета і задачі дослідження. *Мета* дисертації полягає у виявленні та систематизації філософсько-правових основ давньогрецького правосуддя, а також дослідженні їхнього впливу на формування судової системи сучасної України.

Для досягнення мети необхідно вирішити такі *задачі*:

- визначити стан наукового опрацювання феномена давньогрецького правосуддя з позицій філософсько-правового аналізу;
- обґрунтувати методологічні основи, комплекс підходів і методів, використання яких слугує розкриттю теми;
- довести, що певною мірою підґрунтям для формування світоглядних засад давньогрецького правосуддя виступили принципи функціонування судових органів на теренах Давнього Єгипту та Вавилону;
- показати, що філософські основи правосуддя ахейського та дорійського періодів відіграли значну роль у процесі формування філософсько-правових основ давньогрецького періоду;
- довести, що переважна частина філософсько-правових ідей давньогрецького правосуддя отримали предикати практичної реалізації за часів існування Афіньської держави;
- розкрити зміст ідеології правосуддя у Спарті;
- висвітлити етико-соціальний зміст правосуддя у вченні Сократа;
- розкрити проблематику правосуддя у філософсько-правових поглядах Платона й Арістотеля;
- показати світоглядну дегенерацію правосуддя постсократичного періоду;
- розкрити вплив філософсько-правових основ давньогрецького правосуддя на процеси становлення та функціонування судової системи сучасної України.

Об'єкт дослідження – феномен давньогрецького правосуддя.

Предмет дослідження – філософсько-правові основи давньогрецького правосуддя.

Методи дослідження. Методологічну базу наукового дослідження склали філософські, загальнонаукові і спеціально-правові методи та підходи. Завдяки використанню *феноменологічного підходу* давньогрецьке правосуддя розкрито в якості феномена правової дійсності, в основу якого покладено філософсько-правові ідеї, сформульовані давньогрецькими мислителями (розділи 2-3). З метою дослідження динаміки впливу філософсько-правових ідей на сферу давньогрецького правосуддя й окреслення співвідношення між такими філософсько-правовими категоріями, як справедливість та несправедливість, добро і зло, характеристики таких філософсько-правових понять, як суще та належне, логічне та історичне застосовано *діалектичний підхід* (підрозділи 3.1; 3.2; 3.3). Послугуючись позиціями *антропологічного підходу*, обґрунтовано роль людини в якості найвищої цінності у державі (підрозділи 2.3; 3.1; 3.2; 3.4). Застосування *аксіологічного підходу* надало можливості розкриття гуманістичного змісту філософсько-правових основ давньогрецького правосуддя (підрозділи 2.1–2.3, 3.1–3.2; 3.4). Завдяки використанню *екзистенціального підходу* стало можливим висвітлення духовно-особистісних та психологічних особливостей феномена давньогрецького правосуддя (підрозділ 3.1). Використання методу *критичного аналізу* уможливило визначення рівня й характеру розробленості теми представленої дисертації (підрозділ 1.1), дослідження методологічних основ філософсько-правової природи давньогрецького правосуддя (підрозділ 1.2), а також розкриття особливостей світоглядної дегенерації правосуддя постсократичного періоду (підрозділ 3.3). *Герменевтичний метод* застосовано для тлумачення низки ідей, положень, понять і категорій, таких як «справедливість», «закон», «виборність», «рівність перед законом та судом», «колегіальність», «змагальність», «право на захист» тощо (розділи 2-3). Крім того, застосовано загальнонаукові методи *системного аналізу*, *логічного моделювання*, *системно-структурний метод* та інші, завдяки яким феномен давньогрецького правосуддя розкрито в якості системного та структурно-функціонального явища, яке базується на аксіологічному змісті філософсько-правових ідей, сформульованих мислителями давньогрецького періоду. У свою чергу спеціально-правові методи, такі як *історико-правовий*,

порівняльно-правовий та формально-догматичний, надали змогу простежити історичні етапи еволюції феномена давньогрецького правосуддя та його філософсько-правових основ, а також дослідити їхній вплив на процеси становлення та функціонування судової системи сучасної України.

Емпіричну базу дослідження становлять праці давньогрецьких мислителів, нормативно-правові акти, матеріали опитування та анкетування студентів юридичного факультету Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича (136 осіб), факультету суспільних та прикладних наук ПВНЗ «Університет Короля Данила» (15 осіб) та суддів Чернівецького апеляційного суду (17 осіб).

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що дисертація є одним із перших філософсько-правових досліджень філософсько-правових основ давньогрецького правосуддя. Авторська позиція щодо особливостей філософсько-правових основ давньогрецького правосуддя конкретизується такими положеннями:

вперше:

- окреслено філософсько-правові основи давньогрецького правосуддя: система давньогрецького правосуддя постає як результат синтезу філософсько-правових розробок світоглядного характеру, згенерованих давньогрецькими мислителями з метою логіко-гносеологічного обґрунтування ознак ідеального державного утворення, а також практичного досвіду побудови та функціонування системи правосуддя як на давньогрецьких теренах, так і на території інших державних утворень;

- охарактеризовано філософські основи правосуддя в ахейський та дорійський періоди, реалізацію філософсько-правових ідей правосуддя в Афінійській державі, ідеологію правосуддя на теренах Спарти;

- доведено, що давньогрецька філософсько-правова традиція виникла як результат синтезу великої кількості складових, що є невід'ємним атрибутом буття соціуму. Давньогрецька філософсько-правова думка увібрала в себе все, що було принесено на грецькі терени представниками різноманітних етносів та груп,

результатом чого стало формування цивілізаційного вектора, який знаходить власне відображення в усіх сферах людського буття, у т.ч. й системі правосуддя. У змісті правосуддя знайшли відображення основоположні аксіологічні принципи, такі як відкритість судового процесу, демократизм, колегіальність прийняття рішень, використання показів свідків у якості доказів, формування інституту нагляду за порядком ведення судового процесу, змагальність, нормативне закріплення норм матеріального і процесуального права, зародження інституту присяжних засідателів;

– указано на те, що основоположні засади діяльності судової системи держави, розроблені ще давньогрецькими мислителями й апробовані на теренах Афінської держави, не втратили властивої їм актуальності. І в наш час вони продовжують виступати в якості основ діяльності судових систем переважної більшості держав світу, міжнародних судів та знаходять відображення у змісті основоположних нормативно-правових актів держав, у т.ч. й у змісті Конституції України. Зокрема, до переліку таких понять належать: рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і в доведенні перед судом їх переконливості; забезпечення обвинуваченому права на захист; гласність судового процесу; обов'язковість судового рішення та можливість колегіального розгляду справи, розгляд справи судом присяжних.

удосконалено:

– підхід до питання щодо еволюційного впливу філософсько-правових основ давньогрецького правосуддя на процеси становлення й розвитку систем правосуддя в демократичних державах, у т.ч. й в Україні;

– положення про те, що, незважаючи на спільні культурні традиції давньогрецького соціуму, мову, спосіб життя, світоглядні орієнтири тощо, різним давньогрецьким державним утворенням була притаманною щораз власна система державного управління, у т.ч. й система правосуддя. Завдяки цьому феноменові стає можливим аналіз особливостей різноманітних систем правосуддя, що діяли упродовж одного темпорального періоду;

– теорію світоглядної дегенерації правосуддя постсократичного періоду.

дістало подальший розвиток:

– питання етико-соціального змісту правосуддя у вченні Сократа;

– визначення феномена правосуддя у філософсько-правових поглядах Платона й Арістотеля;

– положення про вплив філософсько-правових основ давньогрецького правосуддя на процеси становлення та функціонування судової системи сучасної України.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що положення, винесені на захист, відіграють значну роль у подальшому розвитку науки філософії права, дають можливість комплексного осмислення процесу й особливостей формування вітчизняної судової системи. Сформульовані в процесі дослідження наукові пропозиції можуть знайти власне застосування у:

– *практичній діяльності* – у процесі проведення занять з особовим складом ГУНП в Чернівецькій області з метою теоретичної підготовки працівників Національної поліції в Чернівецькій області (акт впровадження Головного управління Національної поліції в Чернівецькій області від 15 липня 2021 р.), для використання у процесі теоретичної підготовки суддів апеляційного та місцевих загальних судів Чернівецької області (акт Чернівецького апеляційного суду від 08 липня 2021 р.);

– *науково-дослідницькій діяльності й освітньому процесі* – для дослідження впливу філософсько-правових основ давньогрецького правосуддя на процеси розвитку судової системи сучасної України (акт юридичного факультету Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича від 30 червня 2021 р.) та під час читання лекційних і проведення семінарських занять зі студентами за освітніми компонентами «Філософія права», «Історія вчень про державу і право», «Право Європейського Союзу» (акт ЗВО «Університет Короля Данила» м. Івано-Франківськ від 01 липня 2021 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійно виконаною науковою працею та містить отримані особисто автором нові результати в

галузі науки філософії права, які спрямовані на визначення онто-аксіологічної природи філософсько-правових основ давньогрецького правосуддя. Сформульовані наукові положення й висновки є результатом особистих досліджень дисертанта.

Апробація результатів дисертації. Робота обговорювалася на засіданні кафедри філософії права та юридичної логіки Національної академії внутрішніх справ. Окремі висновки, положення й рекомендації оприлюднено на міжнародних та всеукраїнських наукових, науково-практичних і науково-теоретичних конференціях, зокрема: «Проблемы античного мира: научный сборник статей» (г. Алматы, 28 марта 2014 г.), «Античный мир и современность» (г. Алматы, 27 марта 2015 г.), «Юридична психологія в Україні: здобутки та перспективи» (м. Київ, 24 квітня 2015 р.), «Диалог двух культур Востока и Запада через призму единства и многообразия : древний мир, средневековье, новое и новейшее время» (г. Алматы, 29 апреля 2016 г.), «Філософські, методологічні та психологічні проблеми права» (м. Київ, 11 листопада 2017 р.), «Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення» (м. Київ, 28 травня 2020 р.).

Публікації. Основні положення й висновки, сформульовані в дисертації, відображено в 11 наукових публікаціях, з яких чотири статті – у виданнях, включених МОН України до переліку наукових фахових видань з юридичних наук, одна стаття – у зарубіжному науковому періодичному виданні іншої держави, яка входить до Європейського Союзу, з наукового напрямку, за яким підготовлено дисертацію здобувача, шість – у збірниках тез наукових доповідей, оприлюднених на міжнародних та всеукраїнських наукових, науково-практичних і науково-теоретичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається з анотації, вступу, трьох розділів, що містять десять підрозділів, висновків, списку використаних джерел (300 найменувань на 21 сторінці) і двох додатків (на 10 сторінках). Загальний обсяг дисертації – 231 сторінка, з них основного тексту – 188 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОЇ ПРИРОДИ ДАВНЬОГРЕЦЬКОГО ПРАВОСУДДЯ

1.1 Стан наукового опрацювання феномена давньогрецького правосуддя з позицій філософсько-правового аналізу

Давньогрецька філософія загалом і філософія права зокрема сприймається нами як феноменологія прояву елліністичного духу та геніальності аналітичної думки, яка була властивою для найвидатніших представників давньогрецького соціуму. Вражає здатність тогочасних мислителів на основі певного багажу отриманих даних проводити їх глибокий теоретичний аналіз, на основі нього вибудовувати власні судження, які й у наш час викликають щире захоплення. З усією відповідальністю можна вказати на те, що поза увагою давньогрецької філософської думки не залишилося жодної сфери людського буття. Не була винятком із цього правила й така надзвичайно велика сфера буття та функціонування соціуму, як право.

Більше того, слід вказати на те, що наукові сентенції, сформульовані давньогрецькими мислителями, відіграють значну роль у процесах формування й розвитку сучасної правової парадигми нашої держави. А зважаючи на той фактор, що й нині в Україні відбуваються значні зміни у сфері права загалом та судової системи зокрема, які набувають мало не тектонічного характеру, то давньогрецькі філософсько-правові ідеї в нашій державі не лише не втрачають притаманної їм значущості, але й набувають новітніх онтологічних та аксіологічних якостей, що, у свою чергу, зайвий раз підкреслює їхню актуальність.

Також, зважаючи на європейський вектор розвитку, який обрала наша держава, не можемо залишити поза увагою той факт, що академіком М. В. Костицьким робиться наголос на тому, що, «виходячи з твердження, що українське право було і є європейським, слід вважати, що воно має ті ж самі методологічні джерела, що і «західне» право, а саме – еллінську філософію права, теорію і норми римського права, християнську етику» [108, с. 25].

Виходячи з аналізу сформульованого академіком М. В. Костицьким твердження можемо вказати на те, що, будучи методологічним та навіть більше – світоглядним джерелом українського права, давньогрецька філософія позиціонує себе в якості категорії, яка безпосередньо належить до складу парадигми реформування й розбудови судової системи нашої держави.

Послуговуючись реаліями сьогодення, коли ми стаємо свідками реалізації незворотних та глобальних процесів реформування переважної більшості сфер буття українського соціуму в цілому й держави зокрема, які проводяться з метою інтеграції нашої країни до Європейського Союзу та входження її до єдиного європейського правового простору, постає проблема реформування, уніфікації та приведення до загальноєвропейських стандартів і судової системи сучасної України. Зазначений процес набирає обертів та вже знайшов власне відображення навіть у змісті Основного Закону нашої держави – Конституції України. Зокрема, змінам піддаються процедурні питання відбору претендентів на зайняття посад суддів, їхнього призначення, обсяг повноважень тощо. Також актуалізуються питання уніфікації системи судів на теренах нашої держави, що, у свою чергу, не може залишитися осторонь життя кожного члена нашого суспільства.

Звичайно, реформування та демократичний розвиток судової системи – надзвичайно складний та багатогранний процес, але без його якісного проведення усі інші заходи з реформування нашої країни можуть узагалі втратити свій сенс. У свою чергу розробка новітньої концепції реформування судової системи в нашій країні не може відбуватися без використання вже набутого попередніми поколіннями онтологічного досвіду, що уможливить не лише проведення якісної судової реформи, але й допоможе уникнути помилок, які можуть виникнути під час реалізації цього процесу. Тому, на наш погляд, потрібно досить ґрунтовно проаналізувати феномен давньогрецького правосуддя як світоглядного джерела процесів, які відбуваються нині на теренах нашої держави й мають за мету реформування системи правосуддя в Україні.

Опосередковано дослідженням проблематики феномена давньогрецького правосуддя з позицій філософсько-правового аналізу займалися такі провідні

вітчизняні вчені-юристи, як доктор юридичних наук, професор І. М. Луцький, автор монографії «Християнство як світоглядне джерело української держави і права» [126], доктор юридичних наук, професор В. М. Вовк, яка проводила дослідження проблематики бівалентності римської правової дійсності та визначення римського права в якості феномена правової дійсності [55; 56; 57; 58]. Також професором Меленком С. Г. у рамках дослідження давньогрецької філософії права як світоглядного джерела української філософсько-правової думки та права досить ретельно аналізується робота деяких органів влади, які наділялися судовими функціями та діяли на давньогрецьких теренах [147; 149; 150; 151; 153]. Але автором не було проведено дослідження саме філософсько-правових основ давньогрецького правосуддя, а зроблено основний наголос на процесах самої діяльності судових органів давньогрецького періоду.

Таким чином, можемо констатувати існування того факту, що ґрунтовного дослідження проблематики філософсько-правових основ давньогрецького правосуддя вітчизняними та закордонними дослідниками досі не проводилося. Зазначимо, що наукові розвідки в обговорюваній сфері наукового пошуку носять здебільшого історико-теоретичний характер та лише частково торкаються окремих питань теми нашої дисертації.

Зауважимо, що ґрунтовне дослідження проблематики філософсько-правових основ давньогрецького правосуддя у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі не проводилося, що підтверджує актуальність пропонованої дисертаційної роботи. Такі учені, як О. О. Бандура, М. Г. Братасюк, С. Д. Гусарєв, С. І. Максимов, О. Є. Маноха, П. М. Рабінович, С. П. Рабінович, В. В. Соколов, І. С. Тімуш, В. В. Черней та ін. розробляли філософсько-правову проблематику загальносоціального змісту з висвітленням окремих аксіологічних аспектів філософсько-правових основ давньогрецького правосуддя. Такі вчені, як В. А. Бачинін, В. С. Бігун, В. М. Богуславський, О. Г. Данильян, Ю. С. Симон, С. С. Сливка, Л. А. Тихоміров, Ю. А. Тихомиров, Б. Й. Тищик та ін. аналізували окремі галузеві аспекти правової науки, що містять філософсько-правову складову, яка є дотичною до філософсько-правових основ давньогрецького

правосуддя. Дослідники С. С. Алексєєв, Ю. В. Андрєєв, Е. Аннерс, Д. Антісері, Ю. Белох, Р. Брамбо, В. М. Братасюк, В. М. Вовк, М. Вундт, П. П. Гайденко, О. І. Гвоздік, А. І. Доватур, О. А. Донських, А. А. Захаров, Ф. Х. Кессіді, С. Ф. Кечек'ян, В. В. Козирєв, М. І. Козюбра, К. М. Колобова, М. В. Костицький, М. М. Косьмій, А. М. Кочергін, А. Ф. Лосєв, С. Я. Лур'є, І. М. Луцький, А. Маковельський, М. К. Мамардашвілі, К. Маркс, К. А. Махлак, С. Г. Меленко, В. С. Нерсєсянц, П. І. Новгородцев, С. В. Пролєєв, М. Н. Разумович, Б. Рассел, Дж. Реале, Г. П. Редькін, Л. О. Тихоміров, А. С. Токарська, Є. М. Трубецькой, С. М. Трубецькой, К. Форлендер, Е. Д. Фролов, О. І. Харитоновна, З. М. Черніловський, Л. А. Чухіна, М. В. Шахматов, Г. Ф. Шершеневич, П. Юркевич та ін. вивчали окремі аксіологічні аспекти філософсько-правових основ давньогрецького правосуддя.

Справді філософсько-правові основи давньогрецького правосуддя не виникли на порожньому місці, а є продуктом синтезу існуючих на той час філософсько-правових поглядів та ідей, спрямованих на пізнання таких онтологічних категорій, як справедливість, правда, мир, суспільна рівновага, правосуддя, які й у наш час визначаються властивою їм аксіологічною природою та значенням для буття соціуму в цілому. Укажемо на те, що зазначені давньогрецькі філософсько-правові погляди не були синтезовані в закритому суспільстві, зрозуміло, певний вплив на процеси їхнього формування вчинили світоглядні ідеї, згенеровані також і представниками й інших народів, які або проживали поруч із давніми греками, або ж підтримували з ними певні контакти, завдяки, перш за все, торгівлі. Також формування філософсько-правових основ давньогрецького правосуддя відбувалося упродовж значного періоду часу, що надало можливості не лише певного теоретичного обґрунтування зазначеного феномена, але й практичної апробації, під час формування та функціонування відповідних державних інституцій на теренах тогочасної Еллади. Також не слід залишати поза увагою той факт, що Давня Греція не являла собою монолітний державний організм, а складалася з територій міст-держав, які, користуючись спільною мовою, культурою, релігією тощо, являли собою досить строкату

палітру різноманітних форм державного правління. Зазначена особливість відіграла досить вагому роль у процесі формування філософсько-правових основ давньогрецького правосуддя, адже завдяки цьому феноменові можна було спостерігати індивідуально-визначені особливості функціонування тих чи інших державних механізмів влади та управління впродовж одного темпорального періоду, що надавало змоги ефективно проводити безпосередній аналіз практичної дієвості тих чи інших ідей, які формувалися давньогрецькими мислителями. Давня Греція таким чином перетворилася на аналог певного філософсько-правового «полігону», за допомогою якого можливою ставала не лише перевірка життєздатності тієї чи іншої ідеї, але й отримання певних предикатів для формування нових світоглядних філософсько-правових ідей у сфері життя та функціонування державного утворення, у т.ч. й у сфері формування, розвитку та функціонування системи його правосуддя.

Не є таємницею існування тогочасних тісних, перш за все, торгово-економічних та наукових зв'язків давньогрецьких земель з Єгиптом та Вавилоном. Звичайно, наявність такої комунікації не могла не вчинити певний вплив на формування філософсько-правових основ давньогрецького правосуддя. Саме тому зазначений фактор не міг залишитися поза нашою увагою під час роботи над представленим дисертаційним дослідженням. Зауважимо, що у підрозділі 2.1 нашої роботи було проведено компаративістський аналіз світоглядних засад давньогрецького правосуддя у порівнянні з єгипетським та вавилонським. Також не минули ми увагою проблематику філософських основ правосуддя в ахейській та дорійській періоди. У свою чергу нами було проаналізовано процеси реалізації філософсько-правових ідей правосуддя на теренах Афінської держави й проблематику ідеології правосуддя у Спарті.

На наш погляд, слід також зазначити, що з появою філософського вчення про державу і право, сформульованого яскравим давньогрецьким мислителем Сократом, в усьому масиві давньогрецького філософсько-правового вчення відбувся, так би мовити, певний світоглядний поворот. Ознакою цих процесів може слугувати визначення людини в якості головного предмета філософсько-правового пізнання, у

свою чергу зазначені особливості не могли не відобразитися й на процесах формування філософсько-правових основ давньогрецького правосуддя. Зазначена проблематика викликала у нас надзвичайний інтерес, адже фактично зазначений сократівський поворот відіграв провідну роль у процесах, які призвели до фактичної зміни формату функціонування системи давньогрецького правосуддя. У цій сфері спостерігаються досить вагомні трансформації, метою яких було досягнення справедливості в соціумі, коли до сфери вершителів правосуддя в державі отримали доступ представники найбільшої верстви населення, яка таким чином здобула досить важливі важелі впливу на сферу захисту прав представників найбідніших прошарків давньогрецького соціуму. Але також не слід указувати на те, що завдяки цим процесам система давньогрецького правосуддя уніфікувалася до стану абсолютного еталону; цього фактично не відбулося. Адже поза увагою філософів, зокрема й самого Сократа, залишилися надзвичайно важливі елементи системи тогочасного давньогрецького правосуддя, від чого, до речі, постраждав і сам мислитель. Але саме давньогрецьке правосуддя цього періоду фактично набуло надзвичайно важливих предикатів, які не лише вивели його на новітній на той час рівень еволюційного поступу, але й не втратили властивої їм аксіологічної сутності й у наш час.

Філософсько-правові основи давньогрецького правосуддя також знайшли власний розвиток і у творчості яскравих послідовників сократівського вчення – Платона й Арістотеля, які також зробили неоціненний внесок до загальнолюдської скарбниці формування філософсько-правових основ давньогрецького правосуддя. Саме тому під час проведення дисертаційного дослідження нами було проведено вивчення творчого спадку зазначених мислителів стосовно формування ними ідей, які прямо чи опосередковано можна віднести до сфери давньогрецького правосуддя.

У свою чергу нами було проаналізовано вчення видатних філософів постсократичного періоду, чиї ідеї також прямо чи опосередковано торкалися проблематики формування та функціонування системи давньогрецького правосуддя.

Зазначимо, що дослідження філософсько-правових основ давньогрецького правосуддя не набуло широких обрисів у творах як вітчизняних, так і закордонних науковців, хоча в наш час зазначена проблематика, зважаючи на процеси, що відбуваються в українському соціумі та державі, набуває ознак актуальності. Тому нами й було обрано предметом спеціального дослідження саме проблематику філософсько-правових основ давньогрецького правосуддя та навіть зроблено спробу певної екстраполяції аксіологічного змісту досліджуваних нами ідей на сферу буття сучасного українського соціуму та держави.

1.2 Методологія філософсько-правового дослідження давньогрецького правосуддя

Зважаючи, що тема представленої дисертаційної роботи пов'язана з проведенням ретроспективного аналізу філософсько-правових сентенцій, сформульованих свого часу мислителями давньогрецького періоду, нами в процесі написання роботи з метою досягнення наукової мети було визначено та використано відповідний комплекс філософських, загальнонаукових та спеціально-правових методів. Так, зокрема, у якості базового нами було визначено системний метод, за допомогою якого стало можливим проведення комплексного та цілісного дослідження самого давньогрецького правосуддя як феномена правової дійсності та його філософсько-правових основ. Завдяки його застосуванню було отримано можливість проведення гносеологічного аналізу сутності феномена давньогрецького правосуддя, формування його основ завдяки використанню філософсько-правових ідей, сформульованих свого часу видатними мислителями давньогрецького періоду. Також за допомогою застосування цього методу в дисертанта виникла можливість теоретичного окреслення, дослідження системно-визначеної аксіологічної сутності не лише філософсько-правових основ давньогрецького правосуддя у їхньому теоретичному виразі, але й у царині практичного функціонування давньогрецької системи правосуддя як у її процесуально-правовому, так і у

матеріально-правовому виразах. Застосування системного методу наукового пізнання надало можливість охарактеризувати й певним чином структурувати яскраво виражені онтологічні особливості, притаманні тому чи іншому явищу правової дійсності, з метою проведення подальшого аналізу філософсько-правових основ, які були притаманними для давньогрецького правосуддя, з одного боку, та для єгипетського й вавилонського, з іншого. Зазначений метод відіграв важливу роль у процесі дослідження філософських основ правосуддя ахейського та дорійського періодів. Адже під час проведення гносеологічного аналізу філософських основ правосуддя, які були притаманні давньогрецькому соціуму ахейського та дорійського періодів, постала необхідність приведення вказаних категорій до певного структурного виразу, для чого було використано цілий ряд притаманних їм ідентифікуючих ознак. Кульмінацією процесу практичної реалізації філософсько-правових основ давньогрецького правосуддя у ході здійснення дисертаційного дослідження стало проведення системного аналізу системи правосуддя Афінської держави, під час якого було використано прийоми, притаманні системному методу дослідження. Дослідження ідеології правосуддя у Спарті також спонукало дисертанта до широкого застосування системного методу як одного із основних інструментів пізнання правової реальності часів існування давньогрецьких державних утворень.

У процесі дослідження ідей, згенерованих давньогрецькими мислителями і які безпосередньо чи опосередковано стосувалися проблематики філософсько-правових основ давньогрецького правосуддя знайшов також своє досить широке застосування саме системний метод. Указаний інструментарій було використано і під час аналізу етико-соціального змісту правосуддя у вченні Сократа, і при проведенні дослідження проблем правосуддя у філософсько-правових поглядах Платона й Арістотеля, а також під час роботи над розкриттям онтологічної сутності світоглядної дегенерації правосуддя постсократичного періоду.

Під час проведення дисертаційного дослідження широко застосовувався також діалектичний метод, за допомогою якого стало можливим дослідження динаміки впливу філософсько-правових ідей на сферу давньогрецького

правосуддя. Зокрема, завдяки використанню інструментарію, який є притаманним саме цьому методів наукового пізнання, ми змогли окреслити та конкретизувати діалектичну єдність таких філософсько-правових категорій, як справедливість та несправедливість, добро і зло, які пройшли процеси формування ще в часи давньогрецького періоду та й у наш час не втратили притаманної їм актуальності й надалі піддаються неперервним еволюційним процесам. Також за допомогою використання діалектичного методу отримано змогу охарактеризувати такі філософсько-правові категорії, як суще та належне, логічне та історичне. Безпосередньо діалектичний метод використовувався у процесі дослідження етико-соціального змісту правосуддя у вченні Сократа, проблематики правосуддя у філософсько-правових поглядах Платона й Арістотеля, а також світоглядної дегенерації правосуддя у постсократичний період.

У якості одного із провідних методів, які використовуються у сфері філософсько-правових та історико-юридичних досліджень, нами було використано метод критичного аналізу в якості інструмента для визначення рівня й характеру розробленості теми дисертаційного дослідження.

Упродовж усіх етапів проведення наукового пошуку нами безпосередньо використовувався також описовий метод. Дослідженню філософсько-правових основ давньогрецького правосуддя сприяло використання порівняльно-правового та системно-структурного методів.

У свою чергу проведення дослідження було б неможливим без проведення ретроспективного аналізу філософсько-правових основ давньогрецького правосуддя, у процесі проведення якого нами було застосовано конкретно-історичний метод наукового пізнання.

Під час дослідження впливу філософсько-правових основ давньогрецького правосуддя на процеси становлення та функціонування судової системи сучасної України нами було застосовано аксіологічний та герменевтичний методи.

Наголосимо на тому, що кожен із перелічених методів використовувався для вирішення конкретних дослідницьких завдань.

Зауважимо, що проблематика вивчення філософсько-правових основ давньогрецького правосуддя на теперішній час перебуває на ще недостатньому теоретико-практичному рівні, внаслідок чого вона актуалізується та потребує ґрунтовного комплексного вивчення. Адже наукові розвідки сучасних дослідників стосовно тематики наукового аналізу філософсько-правових основ давньогрецького правосуддя носять здебільшого лише епізодично-позиційний характер, торкаються лише окремих аспектів зазначеної проблематики, що, у свою чергу, жодним чином не применшує зазначений науковий здобуток та зроблений ними аксіологічний внесок до загальнолюдської скарбниці наукових досліджень.

Висновки до розділу 1

На основі аналізу наукових праць, предметом дослідження яких було обрано аналіз давньогрецької філософсько-правової спадщини, можемо стверджувати, що дослідження філософсько-правових основ давньогрецького правосуддя не набуло широкого тлумачення у працях як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Саме тому нами й було обрано предметом спеціального дослідження проблематику філософсько-правових основ давньогрецького правосуддя та зроблено спробу певної екстраполяції аксіологічного змісту досліджуваних нами ідей на сферу буття сучасного українського соціуму й держави.

Проблематика вивчення філософсько-правових основ давньогрецького правосуддя нині перебуває на ще недостатньому теоретико-практичному рівні, внаслідок чого вона актуалізується та потребує ґрунтовного комплексного вивчення. Адже наукові розвідки сучасних дослідників щодо тематики наукового аналізу філософсько-правових основ давньогрецького правосуддя носять здебільшого епізодично-позиційний характер, торкаються хіба окремих аспектів зазначеної проблематики, що, у свою чергу, жодним чином не применшує зазначений науковий здобуток та зроблений ними аксіологічний внесок до загальнолюдської скарбниці наукових досліджень.

РОЗДІЛ 2

ФІЛОСОФСЬКІ ТА НОРМАТИВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ДАВНЬОГРЕЦЬКОГО ПРАВОСУДДЯ

2.1 Компаративістський аналіз світоглядних засад давньогрецького правосуддя (порівняно з єгипетським та вавилонським)

Зазначимо, що формування стародавньої єгипетської цивілізації відбулося завдяки процесам еволюційного поступу доісторичного Єгипту в якості єдиного неподільного територіального утворення близько 3100 р. до н. е. (згідно з загальноприйнятою єгипетською хронологією). І саме у ці часи відбувається формування таких соціально важливих феноменів, як держава, суспільний устрій, право, і як один із найважливіших проявів досягнення державним утворенням певного високого рівня розвитку – формування спеціально-уповноважених органів правосуддя. Але у розрізі вказаної проблематики слід зазначити, що судовий устрій, який існував за часів Давнього Єгипту, на цей час, як зазначав З. І. Черніловський, є ще не достатньо глибоко дослідженим, а тому, природно, містить у своєму складі ще багато, так би мовити, «білих плям» [261, с. 39].

Стосовно формування, розвитку та функціонування судової системи на теренах Давнього Єгипту, слід зазначити, що на той час судова гілка влади була нерозривно пов'язана з найвищою адміністративною сферою держави й цілком від неї залежною. Адже відомо, що влада фараона як найвищої посадової особи в державі була у принципі необмеженою. Але позаяк управлінські функції, якими оперував фараон, уміщували у своєму складі досить широкий спектр владних повноважень, у т. ч. й у сфері функціонування судової системи держави, то на практиці вони реалізовувалися, як указував З. М. Черніловський, завдяки функціонуванню цілого штату спеціально уповноважених посадовців [261, с. 38]. Центральне державне управління очолювалося вищим сановником (візиром, або джаті), який у власній діяльності фактично підпорядковувався лише фараонові. Один із сановників Давнього Єгипетського царства, як ми можемо вбачати на основі гносеологічного аналізу тогочасних письмових артефактів, перелічував власні повноваження в наступному порядку: видання законів, надання підвищень

чиновникам, установлення межових знаків, творити суд та виконувати вищі поліцейські функції. Особливу увагу сановник звертав на ту обставину, що він був головою шести судових палат [261, с. 38]. У свою чергу сановників найвищого рангу призначав на посади сам фараон і зберігав при цьому величезний безпосередній вплив на них. Зазначений факт є зайвим свідченням того, що за тих часів суд ще не був відділений від адміністрації. Указані обставини фактично генерували ті соціально-політичні умови, за яких посадовець, який здійснював управлінські функції у тій чи іншій сфері суспільного чи державного життя, був уповноважений судити й підпорядкованих йому осіб. Тобто, у нас природно виникають сумніви стосовно об'єктивності, всесторонності й неупередженості розгляду вказаної категорії справ, адже завдяки домінуванню адміністративної складової зберігався не лише досить потужний адміністративний вплив на осіб, які виконували судові функції, але й набували актуальності фактори прояву цілого ряду зловживань у процесі розгляду судових справ, що, в свою чергу, безпосередньо відображалось на якості та справедливості тогочасного правосуддя.

Вищий суд у Давньому Єгипті перебував у віданні спеціальної установи – шести палат, на чолі яких знаходився головний сановник країни (візир, або джаті). Усі судові справи у цьому органі, як зазначав З. М. Черніловський, вирішувалися на основі колегіальності [261, с. 39]. На нашу думку, зазначений фактор був відображенням спроби встановити певні перешкоди для прояву різнопланових зловживань у сфері правосуддя, але сам факт наявності адміністративного впливу на судові органи Давнього Єгипту усе ж таки вказував на те, що поле для зловживань у цій сфері було досить широким, що, у свою чергу, безпосередньо відображалось на якісному функціонуванні судових інституцій країни.

З приводу фактора дієвості системи давньоєгипетського правосуддя зазначимо, що здатність до використання певних елементів прецедентної системи права в процесі судового розгляду справи, як нам здається, була досить високою. Отже можна вести мову, за словами Е. Аннерса, про витончену юридичну техніку в тих обмежувальних рамках, які передбачають використання принципу

формування правових казуїстичних норм, що свідчить про існування необхідності жорсткого контролю з боку центральної державної влади, який, у свою чергу, призвів до необхідності вимагати від посадових осіб, які одночасно виконували повноваження адміністраторів та суддів, суворої звітності з приводу виявлених фактів, а можливо, навіть щодо мотивів прийнятих судових рішень з тих питань чи по тих судових справах, по яких вони виносили своє рішення [10, с. 24]. Тобто, на нашу думку, сама система правосуддя в державі перебувала під досить жорстким контролем з боку державної адміністрації. Зазначений факт проявлявся не лише у формі загальних обрисів, але цілком набував конкретних виразів у формі надання особами, які провадили суд у державі, досить детальних звітів з приводу реалізації власних повноважень. Указані дії не набирали обрисів збору певної статистичної інформації, а містили цілком конкретні складові частини, в яких посадова особа змушена була обґрунтовувати власну мотивацію з приводу прийняття того чи іншого судового рішення. Зазначений факт слугує зайвим свідченням не лише існування тотального контролю з боку адміністрації за діяльністю судових органів у державі, але й того, що вказаний процес містив у собі певну соціально важливу складову, адже таким чином можна було не лише контролювати роботу відповідних державних посадовців, але й отримувати досить суттєвий обсяг інформації з приводу стану та видів злочинності, які мали місце в державі, настроїв населення та певної узгодженої позиції держави в цілому з приводу ставлення до існуючих соціальних факторів у державі та можливостей своєчасного та ефективного реагування на їхні прояви. У розрізі зазначеної проблематики слід вказати на те, що на думку Е. Аннерса, чим сильнішою була влада фараона – тим жорсткішими ставали вказані вимоги [10, с. 24]. Більше того, саме в цей період формується певний символ правосуддя, який згодом було перейнято грецькою та європейською правовою традицією, а саме – терези як основоположний принцип правосуддя, який включає в себе аргумент та контраргумент, завдяки чому і досягається найвищий прояв якісного соціального буття – справедливість. Більше того, як указував В. Г. Графський, ідеалом судового рішення на теренах Давнього Єгипту вважалася «сувора

справедливість», навіть у тих випадках, коли мова йшла про змову проти влади фараона, тобто суддя повинен був вершити правосуддя, суворо дотримуючись приписів закону. При цьому земна законність, згідно звичаєві, повністю відповідала законності, яку було встановлено богами [68, с. 85]. Тобто, в цьому випадку можемо прослідкувати становлення принципу об'єктивності судового розгляду та принципу законності. Саме тому, на наш погляд, слід указати на те, що навіть незважаючи на тотальний контроль з боку адміністративних органів держави, давньоєгипетський суддя наділявся певною автономністю під час винесення рішення за результатами розгляду справ, навіть якщо в якості його предмету визначалися замах на владу фараона чи навіть замах на його життя. У цьому випадку можемо спостерігати зародження та еволюцію основоположних принципів реалізації правосуддя, які не втратили притаманної їм актуальності й у наш час, відобразившись свого часу у сфері давньогрецького, римського правосуддя та у сфері канонічного права.

Загалом головною метою розгляду справи давньоєгипетськими судовими органами та рішень, що виносилися за його результатами, за словами В. Г. Графського, було унеможливлення повторності злочинних діянь. Досить важливу роль виконували суди в рамках общинного самоуправління, зокрема вони розглядали земельні спори, справи стосовно водокористування та внутрішньосімейних конфліктів [10, с. 85]. У номах (адміністративних одиницях Давнього Єгипту) функції суддів виконували номархи – керівники вказаних адміністративних одиниць. Вищий нагляд за посадовцями провадили фараон та джаті (візир) – найвищий сановник держави. Судові функції також виконували храмові служителі. Таким чином можна сформувану певну структуру органів правосуддя давньоєгипетської держави, на чолі яких знаходився фараон, якому, у свою чергу, підпорядковувався найвищий державний сановник (візир, або джаті), до владних повноважень якого також належало вчинення судових функцій. Храмові служителі розглядали справи, пов'язані з релігійними культами, тобто виконували роль, так би мовити, «спеціалізованих» суддів. У свою чергу найнижчою судовою ланкою виступали номахи – керівники адміністративних

одиниць держави. Тобто, у цьому випадку знову ж таки можна побачити прояв факту існування безпосереднього зв'язку між судовою гілкою влади та державною адміністрацією, але також уже можна прослідкувати існування певної ієрархічної системи, певного структурного поділу державних судових установ у відповідності від обсягу наданих їм повноважень, які залежали від предмету судового розгляду (суди храмових служителів) чи від території, на яку розповсюджувалися вказані судові повноваження відповідно уповноважених державних сановників.

У свою чергу також зазначимо, що судовий процес підлягав обов'язковій письмовій фіксації. Широко використовувалося прецедентне право. Усі покарання вирізнялися жорстокістю. Життя раба цінувалося на рівні із життям вільного єгиптянина. Разом із смертною карою та тілесними покараннями широко застосовувалися важкі примусові роботи на будівництві чи видобуванні корисних копалин [68, с. 86]. Аналізуючи наведені факти, можемо дійти висновку, що вже за часів Давнього Єгипту на його теренах відбулося формування не лише принципів об'єктивності та законності судового розгляду справи, але й одного з основоположних принципів правосуддя – рівності усіх перед законом, адже для давньоєгипетського суду не відіграло ролі соціальне становище того чи іншого члена суспільства – був він рабом чи вільною людиною, основну роль у цьому разі відігравав фактор цінності людського життя.

Для продовження гносеологічного аналізу теми цього підрозділу дисертаційного дослідження вкажемо на те, що Вавилонська держава набула чи не найвищого ступеня могутності за часів царя Хаммурапі (1792 – 1750 роки до н. е.). Вавилонська система правових норм, так само, як і аналогічна їй єгипетська, формувалася на безпосередній основі використання результатів розгляду судових справ, які проводилися державними службовцями (повноважними особами), під час яких уможлиблювалася реалізація ґрунтовного вивчення, аналізу й уточнення фактів, які мали власний прояв у межах конкретної, окремо взятої конфліктної ситуації. Розгляд доказів по цих фактах,

найбільш імовірно, поступово почав доволі помітно відхилятися від узгоджених із законом правил оцінки різноманітних показів свідків [10, с. 30].

За часів царя Хаммурапі його влада в державі була необмеженою. Посадовці та судді діяли за його дорученням та від його імені [261, с. 40].

Виставлений на міській площі «стовп законів» Хаммурапі повинен був служити правосуддю, яке вчинялося прямо біля нього, та водночас нагадувати, що ніхто не може апелювати до незнання права чи закону. Сам Хаммурапі також виконував функції судді, зокрема, до наших днів дійшли письмові пам'ятки, в одній із яких цар давав інструкцію з приводу допиту хабарника, а в іншому разі – вимагав явки до суду очевидців.

Норма права в законах Хаммурапі формувалася зі змісту судового рішення з конкретної справи, так само, як формується рішення суду: як вирішення окремого випадку, казусу (казуальний виклад). Головними джерелами кодексу були судові рішення самого Хаммурапі та вищих судів узагалі [261, с. 44].

Щодо судового процесу, то йому у змісті законника Хаммурапі відведено досить мало уваги. Судочинство проходило публічно перед храмом. Судові функції належали до повноважень, як правило, спеціального посадовця, але також існували судові колегії, до складу яких входили старійшини й імениті жителі міста. Жерці брали участь у процесі лише тоді, коли вони приймали клятву від свідків.

Справа розпочиналася за приватною ініціативою потерпілої особи. У якості основних доказів судом переважно бралися до уваги покази свідків. Неправдиві свідчення (у разі, якщо йшлося про засудження обвинуваченої особи до смертної кари) каралися смертю.

У найбільш складних ситуаціях судді могли вдатися до проголошення клятви учасниками процесу перед статуями богів.

Суддя не міг змінити вже винесене рішення. Якщо ж він таке вчиняв, то в якості покарання йому призначалася сплата штрафу та позиттєве усунення від виконання судових функцій.

У якості найвищої судової інстанції виступав сам цар [261, с. 50].

Судове рішення сприймалося в якості акту справедливості, який реалізовувався і за допомогою законів, і за участі богів, до прикладу – бога Ріки у випадку випробовування водою [68, с. 71].

Судовий процес був усним та змагальним, а також єдиним як для кримінальних, так і для цивільних справ. Позивач самостійно приводив відповідача до суду, а злочинця приводили царські слуги, котрі перебували у підпорядкуванні та розпорядженні намісників. Під час судового розгляду враховувалося алібі та речові докази. Велике значення надавалося клятвам свідків та використанню судових випробувань (ордалій). Вироки щодо смертної кари чи тілесних покарань виконувалися привселюдно та без будь-яких зволікань [68, с. 71].

Суди були декількох рівнів та різноманітних юрисдикцій: общинні, храмові та царські суди. Верховні судові повноваження належали царському суду [68, с. 72].

Важливу роль під час судового розгляду відігравали письмові докази (договори, шлюбні документи тощо) [68, с. 72].

Справедливість у судах гарантувалася застосуванням ордалій на взаємній основі – як щодо відповідача, так і щодо позивача, а також завдяки функціонуванню диференційованої системи штрафів [68, с. 72].

Водночас правосуддя на теренах Давньої Греції належало до сфери владних повноважень Народних Зборів та Ареопага, а також, як зазначав В. Г. Графський, ще декільком судовим колегіям, які створювалися з метою розгляду окремих справ [68, с. 161]. Більше того, в структурі давньогрецьких судових органів уже можна прослідкувати наявність не лише певного поділу, так би мовити, за адміністративною вертикаллю, але й наявності певної спеціалізації стосовно розгляду тих чи інших категорій судових спорів. Зокрема, справи про ненавмисні вбивства розглядалися судом ефетів, справи стосовно вчинення розбою та крадіжок, а також інших караних діянь майнового характеру розглядала колегія одинадцяти; у свою чергу майнові спори цивільного характеру розглядалися судом диететів та колегією сорока. Також за часів правління Перікла було

створено судові установи на рівні демів (територіальних одиниць). Народні Збори займалися судовим розглядом та аналізом особливо важких злочинних діянь, а архонт-базилевс займався розглядом справ стосовно вчинення умисних убивств [68, с. 161].

У цьому випадку можемо спостерігати існування певної структурної схожості між давньогрецькими судовими інстанціями та судовими інституціями Єгипту й Вавилону. Зокрема впадає у вічі той факт, що судові установи були чітко прив'язані до певних територіальних утворень, мали чітко визначену ієрархічну структуру та наділялися певним необхідним обсягом владних повноважень у сфері розгляду судових справ та винесення за його результатами обґрунтованого рішення чи вироку. Також спільним є те, що правом вершити правосуддя наділялися чітко визначені особи, а також прагнення встановлення справедливості за результатами розгляду справи. Ще звертають на себе увагу ті особливі обставини, що судові інституції пов'язувалися з адміністративною (управлінсько-керівною) складовою державного утворення. У свою чергу цей факт робить за необхідне визначення певних онто-аксіологічних особливостей. Зокрема, судові установи, що діяли як у давньоєгипетський, так і у вавилонський періоди, справді тісно пов'язувались із державною адміністрацією та повністю залежали від неї. Більше того, ні у кого не викликало жодних сумнівів щодо правильності та допустимості суміщення в цих державних утвореннях адміністративних та судових повноважень однією особою, що на сьогодні вкрай негативно сприймається суспільством, адже це призводить до безпосереднього прояву впливу різноманітних чинників на фактор об'єктивності розгляду судових справ, який безпосередньо виступає в ролі основоположної категорії всієї системи правосуддя в державі.

Водночас, аналізуючи спектр повноважень, якими наділялися давньогрецькі судові установи, можна дійти висновку, що вчинення правосуддя в цьому державному утворенні вже перебувало на трохи вищому щаблі еволюційного поступу. Зокрема, можуть викликати певні зауваження факти наділення Ареопагу судовими повноваженнями, адже цей орган володів також і адміністративною

владою. Але цей факт можна, на наш погляд, віднести до сфери рудиментів, пережитків, які ще залишались, на той час, адже усі інші давньогрецькі судові інституції вже вирізнялися фактичною самостійністю та були досить ефективно захищені від негативних факторів, пов'язаних із будь-яким адміністративним впливом на процеси їхньої діяльності. Таким чином, можемо у цьому разі констатувати існування вже наявності дотримання принципів демократизму та незалежності у сфері давньогрецького правосуддя, що є черговим підтвердженням демократичного вектора розвитку судової системи Давньої Греції, а з поширенням указаних принципів і на інші територіальні утворення цей фактор набрав глобальних масштабів.

Викликає неабияке захоплення також той факт, що досить великий масив судових справ розглядався колегіально з винесенням рішення чи вироку по справі на основі результатів таємного голосування суддів, що фактично робило процес об'єктивним.

Звертає на себе увагу також той факт, що як на теренах Давнього Єгипту, так і під час розгляду судових справ у давньогрецький та вавилонський періоди широко застосовувався принцип відкритості судового процесу – будь-хто міг бути присутнім під час розгляду справи в суді. Але вказаний факт, на наш погляд, застосовувався з певною метою, яка насправді носила чи не діаметрально протилежний характер для кожного згаданого державного утворення. Зокрема, судові справи в Давньому Єгипті та під час існування вавилонської держави розглядалися у відкритому форматі, більше того – привселюдно, у місцях найбільшого скупчення населення, але з метою залякування соціуму. Адже, так би мовити, «примірявши» злочинні діяння на себе та побачивши, яке покарання можна за це отримати, досить значний відсоток «глядачів» відмовиться у майбутньому вчиняти такі протизаконні дії. У свою чергу, в Давній Греції відкритість судового процесу була ознакою прояву широкого застосування демократичних інституцій у державі, адже судді в процесі винесення рішення по справі могли спостерігати мінливу реакцію залу й робити для себе певні висновки щодо сприйняття населенням того чи іншого варіанту судового рішення по

справі. У свою чергу судді голосували за власним внутрішнім переконанням. Зокрема, як зазначав В. Г. Графський, у тексті присяги геліастів містилися обіцянки судити за законами та постановами народу та його виборних органів, а у випадках, не передбачених законом, за безстороннім переконанням вирішувати усе, що міститься у скарзі, та вислуховувати з однаковою увагою промови обвинувача та обвинуваченого [68, с. 162]. У цьому випадку ми вже маємо нагоду спостерігати процес застосування в судовій практиці принципу неупередженості – разом із принципами об'єктивності, всесторонності та повноти розгляду судової справи.

На наш погляд, досить цікавою у сфері давньогрецького правосуддя була практика існування громадського та судового контролю за змістом рішень, які приймалися Народними Зборами. Адже будь-який громадянин міг подати скаргу до суду на те чи інше рішення Народних Зборів і його розгляд призупинявся на час судового розгляду, або ж виконання його призупинялося, якщо воно було вже прийнятим.

Але не слід сприймати зазначені прояви безпосередньої демократії за фактор уседозволеності, адже якщо позицію такого обвинувача в суді підтримувало менше 1/5 від складу суддів (фактично менше 100 суддів із 501), то в такому разі заявник притягувався до відповідальності у вигляді сплати досить великої суми штрафних платежів. Таким чином, можемо спостерігати процес застосування в давньогрецькій судовій системі певних «запобіжників», які не дозволяли перетворити демократичні інституції на фарс. Зауважимо, що така правова ситуація існувала лише на теренах Давньої Греції і зовсім не була притаманною як для Давнього Єгипту, так і для сфери вавилонського правосуддя.

Більше того, давньогрецька демократія не обмежувалася лише, так би мовити, суспільним контролем за прийняттям рішень Народними Зборами. Адже будь-яке таке рішення направлялося для аналізу на відповідність законності до спеціальної комісії номофетів (геліастів або законодавців), яка розглядала та піддавала аналізу кожне без винятку рішення, й така перевірка фактично набувала обрисів судового процесу. Тобто, у цьому випадку можемо спостерігати факт

існування, так би мовити, «подвійного» контролю за змістом рішень, які приймалися Народними Зборами – як зі сторони громадянського суспільства, так і з боку спеціально створеної державної комісії законотворців, які також фактично наділялися судовими повноваженнями, адже без їхнього позитивного санкціонування жодне рішення Народних Зборів не набувало юридичної сили. У цьому разі ми також можемо констатувати факт існування судового контролю за законотворчістю в державі, що насправді було певним дієвим застережним механізмом прийняття саме законних та справедливих рішень найвищим демократичним органом держави.

Таким чином, можемо прийти до висновку, що система правосуддя Давньої Греції досить суттєво відрізнялася від аналогічних систем Давнього Єгипту й Вавилону. Указані розбіжності пояснюються більш високим онто-аксіологічним розвитком системи правосуддя, яка існувала на теренах Давньої Греції, адже вона увібрала в себе вже масу демократичних інституцій, які якісно підвищили рівень саме давньогрецького правосуддя. Це, на наш погляд, слід пов'язувати з тим, що до вказаної системи, а також до державних інституцій у цілому починають проникати новітні, на той час, світоглядні ідеї, які досить вдало формувалися й логічно обґрунтовувалися давньогрецькими мислителями. Завдяки їхній невпинній праці «вірус» демократизму проник до свідомості афінських громадян та досить ґрунтовно у ній «облаштувався». Наслідком цих процесів виступила реалізація вказаних ідей у практичній сфері – як під час формування органів державної влади, так і під час їхнього функціонування. І що найцікавіше, – вказані демократичні принципи виявились на подив життєздатними, адже давньогрецькі світоглядні ідеї не втратили власної актуальності й у наш час та продовжують досить широко застосовуватись у сфері діяльності переважної кількості демократичних державних утворень світу. Винятком не стала й Україна, яка продовжує реформування та розбудову власних демократичних державних інституцій, у т. ч. й системи правосуддя.

2.2 Філософські основи правосуддя в ахейський та дорійський періоди

Не буде перебільшенням зазначити, що будь-які події історичного значення, які відбувалися у сиву давнину на грецьких теренах, були оповиті міфами. Не є винятком і феномен формування й розвитку такого досить вагомого державно-правового інституту, як судочинство.

Спершу слід зауважити, що греки не були автохтонним населенням саме грецьких земель. Вони прийшли з півночі, перетнувши Балкани [264, с. 14] і дискусія стосовно того, де вони жили раніше, і досі залишається відкритою [62, с. 9–10]. Саме ж переселення безпосередньо відбувалось у вигляді двох «хвиль». Першими на землях сучасної Греції з'явилися ахейські племена, завдяки яким, починаючи з XV ст. до н. е., у південній частині Балканського півострова почалося формування нової Мікенської (Ахейської) цивілізації. Другими переселилися дорійські племена, і про ці хвилі переселення греками було складено цілий ряд міфічних переказів, які досить часто, поряд з іншим, відображали й історичні факти та безпосередньо репрезентували тогочасні світоглядні орієнтири населення.

Послуговуючись змістом оповідей історично-міфологічного характеру, можна визначити чимало цікавого фактологічного матеріалу, зокрема й у царині юридичної науки. Так, досліджуючи давньогрецькі джерела, в яких описується діяльність афінського царя Кодра, який був досить відомою та навіть легендарною тогочасною особистістю і правив в Афінах у XI ст. до н. е., можна дійти висновку, що афінські правителі «докодрівської», а саме ахейської епохи фактично користувались усією повнотою влади в полісі, належали до правлячої династії Тесея, що підтверджує застосування принципу передачі у спадок владних повноважень. Тобто, Афінська держава ахейського періоду найімовірніше відповідала критеріям класичної монархії. Виходячи із зазначеного, можна зробити припущення, що в ахейських Афінах саме цар як верховний абсолютний правитель користувався всією повнотою влади, у т. ч. й судової. Але водночас не слід ігнорувати і той факт, що в Афінському полісі значними владними

повноваженнями було наділено такий державно-владний інститут, як рада старійшин, адже саме завдяки їй після переривання царської династії Тесея царем Афін стає представник прийшлого населення Кодр і саме завдяки їй після його героїчної смерті відбулися доленосні зміни у сфері управління Афінською державою, подальша еволюція яких призвела до формування та розвитку демократичних принципів державно-владного управління, які не втрачають актуальності на сьогодні.

Але в розрізі зазначеної проблематики слід зауважити, що представники ахейської цивілізації створили кілька невеликих держав, які досить часто ворогували між собою, ніколи не об'єднувалися з використанням політичних основ, але водночас їм були притаманні загально-онтологічні основи, що, у свою чергу, дає нам підстави віднесення різних ахейських державних утворень до однієї цивілізаційної платформи. Зокрема, такими цивілізаційними маркерами можуть виступати спільність мови, культури, релігії, звичаїв, способу життя і, як наслідок, спільні світоглядні засади, комунікативні канали та способи ведення торгівлі. На основі – та здебільшого – міфології нами було проаналізовано феномен функціонування судової гілки влади на прикладі Афінського царства. Але слід також вказати й на те, що, крім Афін (Аттіка), до визначних центрів Ахейської цивілізації належать Мікени (Арголіда), які були найбільшим центром ахейської цивілізації, завдяки чому її досить часто називають Мікенською. Також досить важливими центрами були Тірінф (Арголіда), Пілос (Мессенія), Іолка (Фессалія) та Фіви (Беотія). Зокрема у своєму творі «Іліада» (II, 569-573, 576-577, 581-582, 586-587, 591, 601-602) [66, с. 31] легендарний давньогрецький поет Гомер зазначав, що ахейські Мікени були вдало облаштованим містом, а також описував жителів й інших ахейських міст. Зі змісту гомерівських віршів, що увійшли до «Іліади», можна зробити висновок, що зазначені міста були досить заможними (Мікени), використовували відповідні укріплення та володіли добре організованими і функціональними інститутами державної влади (Пілос). На вершині свого розвитку до складу ахейської цивілізаційної платформи входили

уся Південна та Центральна Греція, частина Північної, велика кількість островів Егейського моря.

Досліджуючи доступні нам історико-філософські джерела, можна говорити про фактор певної централізації деяких ахейських міст, зокрема тих, що знаходилися на півострові Пелопоннес. Зокрема, Гомер (Іліада, II, 100-108; IX, 141-156; XXIII, 296-298) [66, с. 21, 120] фактично вказував на те, що мікенський цар був верховним правителем Пелопоннесу, зазначаючи, що цар Агамемнон володів Аргосом (тобто Пелопоннесом) та багатьма островами, а також збирав із пелопоннеських міст данину й навіть міг розпоряджатися їхніми ресурсами.

З іншого боку, можна констатувати факт з приводу того, що населення пелопоннеських міст проводило власну, незалежну політику. Зокрема, давньогрецький географ та історик Страбон описував факт колонізації жителями Пілоса Малоазійського узбережжя (Страбон, Географія, XIV, 1, 4) [252, с. 44], а саме вказував на історичні події, які в централізованій державі були б неможливими. Тобто, можна припустити те, що централізація ахейських міст Пелопоннесу була насамперед лише номінальною.

Ахейські міста також проводили самостійну зовнішню політику, про що можуть свідчити не лише історичні згадки про них, але й опис досить видатних подій, що відбувались на їхніх теренах та які знайшли власне відображення у змісті тогочасних офіційних єгипетських та хетських документів [252, с. 44]. Водночас, проаналізувавши зміст написів на табличках, що зберігалися в архівах Пілоського палацу [272], а також послуговуючись описами оздоблення палаців мікенських царів, які залишив Гомер у своїй «Одіссей» (VII, 84-102) [67, с. 76], опрацювавши дані щодо речового змісту поховальних пам'яток Мілосу [43, с. 47–49], можна прийти до висновку, що ахейські міста були досить заможними, а їхнє населення вже володіло передовими на той час технологіями, зокрема обробки металів, які можна було з успіхом використати як у цивільному господарстві, так і у військовій справі. Також зазначимо, що в ахейських містах були досить розвиненими сільське господарство, ремесло, торгівля, мореплавство, які

складали їхній економічний базис. Звернути увагу також слід на те, що у всіх ахейських містах існували й ідентичні релігійні культури.

Наведені нами особливості, беззаперечно, є свідченнями того, що населення ахейських державних утворень мало досить розвинену соціальну організацію, що, у свою чергу, є ознакою того, що невід'ємною складовою його функціонування був інститут правосуддя. Саме на його онтологічній необхідності нами наголошується (у підрозділі 2.3. цієї дисертаційної роботи) під час дослідження процесів формування інституту правосуддя на прикладі Афінської держави. Але чи був притаманний «афінський алгоритм» іншим ахейським державним утворенням? У принципі, беручи за основу однаковий рівень економічного розвитку ахейських полісів, їх певну «централізацію» поруч з існуючим суверенітетом, що проявлялося як у їхніх військових союзах, так і у військовому протистоянні між містами, а також спільність релігійних культур, тісні економічні та соціальні зв'язки, можна сформулювати припущення, що й поняття та аксіологічна сутність такого філософсько-правового феномена, як справедливість, також було спільним для усіх ахейців, незважаючи на фактор їхнього проживання в тому чи іншому полісі.

Безперечно, бурхливий та різноплановий прогрес соціуму невідворотно призводив до корінного переформатування духовного світу, особистісного сприйняття існуючої онтологічної реальності кожного окремо взятого індивіда. Зокрема, процес генерування індивідуальності кожної соціальної особистості під впливом формування майнової нерівності природно деактуалізував давні принципи колективізму, а відтак єдності членів родової, первісної общини. У якісно новому суспільстві формувалися новітні соціальні принципи, водночас утрачали власну актуальність та навіть аксіологічність старі свідомісні критерії та поняття. Але зазначимо, що деякі моральні цінності, які були сформовані ще за часів родоплемінного ладу, виявилися надзвичайно сталими та досить стійкими до епохальних змін соціуму, витримували випробовування часом і заново входили до складу тих суспільних норм, котрими у своїй діяльності керувалося вже нове ранньогрецьке класове суспільство. У свою чергу, культурна єдність

давньогрецьких земель може слугувати яскравим прикладом того, що зазначені принципи фактично відповідали духовним та аксіологічним запитам тогочасного грецького соціуму. Водночас слід указати на те, що завдяки зазначеному феномену в суспільному розпорядженні з'являються досить значні важелі впливу на свідомість окремого індивіда. Зокрема, завдяки переважно безпосередньому суспільно-психологічному впливові й відбувався процес формування самої особистості, світоглядні критерії та уявлення якої переважно співпадали із загально-соціальними принципами функціонування давньогрецького суспільства.

Так, свого часу Т. В. Блаватська зазначала, що у процесі формування особистості у давньогрецькому соціумі ахейського періоду важливу роль відіграло вироблення чітких понять з приводу того, якою саме повинна бути та чи інша людина. Зокрема, у пам'ятках мистецтва тогочасного періоду неодноразово змальовується ідеалізований образ чоловіка-воїна, основні риси якого співпадають із рисами героїв ахейського епосу. Та поруч із нормами поведінки воїна, селянина чи міського жителя існував також величезний кодекс звичаєвого права, норми котрого відображали існуючу тогочасну систему стосунків між суспільством та особистістю, вони визначали їх взаємні права та обов'язки, завдяки яким ставало можливим існування як одиничного (індивіда), так і цілісного (суспільства) [43, с. 136].

Зауважимо, що в ахейському соціумі звичаєве право набуло вже досить значної деталізації та врегульовувало широкий масив різноманітних взаємовідносин внутрішньо-державного характеру. Зокрема, досить деталізованим було врегулювання шлюбно-сімейних відносин. Також, за словами Т. В. Блаватської, у давньогрецьких епосах збереглися дані з приводу норм, що врегульовували становище індивіда в суспільстві, зокрема уявлення з приводу обов'язку громадянина перед народом, другом, з приводу взятих на себе зобов'язань – усі ці моральні установлення свідчать про високорозвинуте відчуття відповідальності кожної людини [43, с. 136].

Звичаєве право своїми неписаними правилами досить чітко врегульовувало різноманітні життєві ситуації, та все ж не маючи тогочасних достовірних джерел

історико-правового характеру, в процесі дослідження зазначеної проблематики нами використовувалися джерела, доступні для аналізу, але переважно міфологічного характеру. Зокрема, аналізуючи зміст гомерівської «Іліади», нами було визначено частину віршів, у яких поетом змальовувалася сцена виготовлення військових обладунків, зокрема щита, для давньогрецького героя Ахілла (Іліада, XVIII, 497-508) [66, с. 270–271]. Виходячи із того фактора, що згаданий герой давньогрецької міфології був сучасником мікенського царя Агамемнона, який правив саме в часи ахейського періоду історії Еллади, нами було зроблено припущення, що й діяльність, яка давньогрецькою міфологією пов'язується з постаттю Ахілла, також належить до ахейського періоду давньогрецької історії [142, с. 105].

Нашу увагу привернув той факт, що Гомером було описано сцени з життя тогочасного давньогрецького суспільства, зображені майстром-зброярем на щиті Ахілла.

Так, зокрема, ремісником було змальовано спільні обряди жителів двох міст, із цього випливає, що в ахейських полісах спостерігався не лише високий рівень культури, але й те, що між жителями ахейських міст існували дружні та навіть родинні зв'язки. Далі майстер змалював сцену міського торжища, на якому двоє чоловіків розпочали судову суперечку з приводу сплати пені за вбивство. Один із них присягався перед народом з приводу повної оплати ним викупу за вбивство, а інший клявся у тому, що жодних коштів від обвинуваченого він не отримував (Іліада, XVIII, 497-508) [66, с. 270–271]. Цікавим у цьому випадку є те, що суд відбувався на торжищі, або міській Агорі, де завжди було людно, а також те, що, доводячи власну правоту, обидві сторони судового процесу зверталися з промовами безпосередньо до народу. Отже, можна констатувати існування факту відкритості ахейського правосуддя та його демократичності, адже звернення сторін до народу, можна припустити, свідчили про те, що демос якщо й не володів судовими функціями, то принаймні користувався певними важелями впливу на осіб, які вершили правосуддя, тобто могли впливати на процес їхнього обрання, беручи участь у відповідних голосуваннях, а значить, у наділенні

уповноважених осіб спектром необхідних компетентностей. Також у розрізі зазначеної проблематики вкажемо на те, що, на нашу думку, вже у той період існував феномен нормативного закріплення відповідних правових норм. У свою чергу необхідність сплати пені за вбивство, а також її розмір фактично потребували власного нормативного закріплення та врегулювання, адже в іншому разі у позивача по справі фактично не було б необхідних підстав звернення до суду, а в судового органу не було б підстав нормативного характеру для винесення справедливого рішення по справі. При подальшому аналізі зазначеної проблематики також укажемо на те, що якщо припустити існування фактора нормативної фіксації відповідних норм, то виникає гіпотеза з приводу того, що для реалізації цього процесу необхідним є існування відповідного законодавчого органу.

Досліджуючи аксіологічний зміст наступних віршів гомерівської «Іліади», можна побачити, що обидві сторони на доказ власної правоти запрошували для надання свідчень також інших осіб, що є ознакою використання в якості доказів уже в тогочасному судовому процесі із розгляду, зокрема, кримінальних справ показів свідків, тобто існування феномена надання ознак нормативності не лише нормам матеріального права, але й процесуального (Іліада, XVIII, 497-508) [66, с. 271].

Також у тогочасному судовому процесі вже існував та широко застосовувався інститут «вісників», які стежили за порядком під час розгляду справи [66, с. 271]. Водночас під час судового процесу члени ради старійшин міста мовчки, сидячи на тесаному камінні, вислуховували доводи сторін, тримаючи у руках скіпетри як символ особи, що виконує суспільні обов'язки [66, с. 23, 271]. Старійшини почергово вставляли й виголошували власне рішення по справі. У колі перед ними лежав предмет судового спору – у цьому випадку два таланти чистого золота, що будуть передані особі, яка справедливо й переконливо доведе власне право на них [66, с. 271]. Беручи до уваги той факт, що майстром-зброярем на щиті не було зображено людину, яка безпосередньо та одноосібно б виконувала функції правосуддя, тобто суддю, ми можемо сформулювати гіпотезу

з приводу того, що виконання судових функцій у давньогрецьких полісах ахейського періоду покладалося безпосередньо на раду старійшин, яких і було зображено ремісником на щиті. Тобто, можна констатувати факт існування, так би мовити, «колективного судді» у давньогрецьких полісах ахейського періоду, а саме факт та механізм колегіального розгляду судових справ.

На жаль, Гомером не було описано фінального етапу прийняття рішення по справі, але, користуючись даними з приводу того, що кожен член ради старійшин виголошував власне рішення по справі та виходячи з того, що рішення повинно бути лише одне, а не декілька, можна зробити логічне припущення з приводу того, що вердикт по справі приймався колегіально, шляхом набрання позивачем чи відповідачем на власну користь більшої кількості голосів членів ради старійшин міста, що, у свою чергу, слугувало запорукою прийняття справедливого вердикту по справі. У свою чергу справедливість судового рішення забезпечувалася ще й тим, що у процесі могли брати участь рядові громадяни міста, виказуючи перед старійшинами власну позицію з приводу обставин справи.

Цей факт свідчить не лише про відкритість та демократичність процесу розгляду справи у суді, але й слугує ознакою зародження в тогочасному суспільстві інституту присяжних засідателів, хоч у ще досить примітивному виразі. Також звертає на себе увагу факт застосування під час судового процесу показів свідків у якості доказів задля визначення обставин та встановлення істини по справі. Ця особливість також слугує доказовим фактором ознаки змагальності судового процесу в ахейських державах. Опис Гомером діяльності таких учасників судового процесу, як «вісники», слугує доказом того, що вже у той час існували уповноважені особи, які стежили не лише за порядком під час розгляду справи, але й за дотриманням відповідних процесуальних процедур. Адже, вручаючи скіпетри старійшинам, вони фактично визначали черговість їхніх виступів під час судового процесу. Водночас зазначимо, що, за нашим припущенням, у давньогрецьких полісах ахейського періоду вже набрав власних обрисів феномен нормативної фіксації норм матеріального та процесуального

права, не лише існував, але й ефективно функціонував певний законодавчий орган, а також знайшов власне застосування колегіальний судовий розгляд справ.

Послуговуючись аксіологічним змістом зазначеного, можна прийти до висновків з приводу того, що ще на зорі формування у давньогрецькому суспільстві основ державності знаходять власний прояв не лише фактори виникнення та еволюції інституту правосуддя загалом, але й закладення до його змісту основоположних онтологічних принципів, які не лише згодом розвинулись у відповідні складові аксіологічні інститути системи правосуддя й визначили вектор розвитку судочинства загалом як соціально-аксіологічного інституту держави, але й зберегли притаманну їм і в наш час актуальність та необхідність. До зазначених онто-аксіологічних особливостей соціуму ахейської цивілізаційної платформи можна віднести фактор відкритості судового процесу, притаманний йому демократизм, колегіальність прийняття рішень по справі, використання показів свідків у якості доказів, формування інституту нагляду за порядком ведення судового процесу, принцип змагальності, нормативне закріплення норм матеріального і процесуального права та, на нашу думку, феномен зародження інституту присяжних засідателів.

Наприкінці XVIII ст. до н. е. племена північно-балканського регіону, з огляду на невідомі нам причини, полишили місця свого постійного проживання та починають рухатися на південь до заможних та процвітаючих областей Середньої Греції та Пелопоннесу [90, с. 70]. Близько 1104 року до н. е. нова хвиля переселенців досягає Греції з півночі. Через Іллірію та Фессалію, через Коринфську затоку біля Навпакта та Істми біля Коринфу, войовничий народ з'являється в Пелопоннесі, підкорює його та майже повністю знищує мікенську цивілізацію [84, с. 70–71]. Відстале, у цивілізаційному плані, плем'я завойовників мало чи не єдину перевагу перед представниками мікенської культури – вони володіли технологією видобутку та обробки заліза, водночас як ахейці знаходилися лише на стадії обробки бронзи. Саме ця чи не єдина перевага варварів перед ахейцями виявилася доленосною, адже саме завдяки їй вони заволоділи вирішальною перевагою під час військових зіткнень із

представниками осілої мікенської цивілізації. Варвари напали на окремі царства нижньої частини Пелопоннесу, фактично знищивши представників правлячих кіл ахейських держав, перетворили залишки мікенського населення на рабів-ілотів. Мікени та Тірінф були знищені, й на декілька віків Аргос перетворився на столицю півострова Пелопоннес. На Істмі загарбники збудували дорійське місто Коринф. Частина ахейців утекла до Атїки, інші знайшли притулок на островах та узбережжі Азії. Загарбники ж захопили Кнос, Мелос, Феру, Кос, Кнід та Родос. На Пелопоннесі та Криті, де мікенська культура процвітала найяскравіше, спустошення було найбільш повним. Таким чином, кінцем доісторичної Егейської цивілізації виявилось дорійське завоювання [84, с. 70–71].

Наслідком цього завоювання стала досить значна перерва в еволюційному поступі Греції. Економіці мікенських держав було завдано непоправної шкоди, відбувся стрімкий занепад ремесла та торгівлі в районах, які виявилися найбільш постраждалими від уторгнення загарбників. Також відбулося різке скорочення чисельності населення [90, с. 68]. Таким чином племінні групи дорійців розселилися по території Пелопоннесу, також вони з'являються на південних островах Егейського моря, селяться на частині Егейського узбережжя Малої Азії. У ході грецької колонізації VIII-VI ст. до н. е. дорійські поліси з'являються на східному узбережжі Адріатичного моря, на теренах Південної Італії, Сицилії, у зоні Босфору та Причорномор'ї. Основними дорійськими державами були Спарта, Егіна, Критські держави, Аргос та ін. [141, с. 117].

Поза сумнівом, наслідком дорійського завоювання виявилася досить тривала перерва процесів цивілізаційного поступу Греції, а чого ще слід було чекати від завоювання фактично варварськими, хоча й етнічно грецькими племенами міст, які перебували на незрівнянно вищому рівні розвитку. Політична система, створена ахейцями, виявилася фактично знищеною, кожен житель чоловічої статі не відчував себе у безпеці та змушений був носити зброю для самозахисту. Вибух насилля підірвав землеробство та торгівлю на суходолі, а також морські комерційні зв'язки. Війна процвітала, водночас поглиблюючи та поширюючи бідність та убогість населення [84, с. 71]. За словами Фукідида (I, 12),

життя на грецьких землях стало менш осілим, адже вигнане з постійних місць проживання населення змушене було переходити з місця на місце в пошуках миру та безпеки [247, с. 10]. Причину власної поразки та фактичного занепаду мікенської цивілізації ахейці вбачали у тому, що дорійці користувалися залізною зброєю, яка в руках варварів перевершила бронзове військове спорядження, яким користувалися племена більш цивілізовані. Гесіод, називаючи цю епоху Залізним віком, оплакував утрачену красу попередніх століть [84, с. 71], а Геродот (I, 68) зазначав, що греки вірили в те, що винайдення заліза несло людству нещастя [65, с. 32].

Але, на наш погляд, не слід перебільшувати негативний вплив дорійського завоювання, адже в будь-якому явищі спостерігаються як негативні, так і позитивні ознаки. Рухаючись у вказаному ключі, зауважимо, що під дією негативних факторів дорійської навали еволюціонували й набували нових векторально-еволюційних особливостей провідні інститути влади в державних утвореннях, які опинились перед небезпекою варварської навали. У якості прикладу можна навести Афінський поліс за часів царювання Кодра. Так, зокрема, у змісті історично-міфологічних оповідей можна знайти багато цікавого, у т. ч. і для юридичної науки. Зокрема, аналізуючи легендарну постать царя Кодра, який правив у Афінах в XI ст. до н. е., можна вказати на те, що вже в ті давні часи у цьому полісі існували та ефективно функціонували яскраво виражені демократичні інституції, адже, як зазначається в оповідях, з початком дорійського переселення та із захопленням дорійцями Пелопоннесу місцеві ахейці або підкорилися їм, або ж утекли до глухих гірських місцевостей. Найбільш знатні роди почали переселятись до інших місць, у т. ч. й до Атіки, де проживало грецьке плем'я іонійців [62, с. 12]. Саме у цей час в Атіці помер цар, який був останнім представником династії Тесея, і на раді старійшин новим царем було обрано представника прийшлих ахейців, що мав царське походження, – Кодра [62, с. 12], який на той час уже користувався повагою і неабияким авторитетом серед місцевої знаті та населення.

Аналізуючи аксіологічний зміст цього історично-міфологічного епосу, слід звернути увагу на те, що правитель Атики фактично був монархом, царем, але водночас сама Афінівська держава не повністю відповідала критеріям класичної монархії, адже, як випливає зі змісту наведеного епосу, царська влада, на прикладі Кодра, вже після смерті останнього представника правлячої династії Тесея не успадковувалася, а фактично перетворилася на виборну. Тобто, вже у ті часи можемо спостерігати зародження такого демократичного інституту, як вибори правителя держави. І хоча право обирати ще не надавалося широкому загалу жителів міста, а зосереджувалося в руках вузького кола осіб, що входили до складу ради старійшин полісу, сам факт виборності влади вже свідчить про наявність у грецьких племен, таких, як іоняни та ахейці, демократичних інституцій, які вже набували ознак державно-аксіологічного значення [141, с. 120].

Також з історично-міфологічного епосу відомо, що Кодр заради спасіння Афін пожертвував власним життям, і старійшини з метою увічнення пам'яті царя-героя прийняли доленосне рішення, згідно з яким ніхто в Афінах після Кодра не був гідним носити ім'я «цар» – після смерті останнього царя, керівник держави вже буде обиратися й називатиметься просто правителем, тобто архонтом [62, с. 12]. І справді, спочатку правителі в Афінах обиралися пожиттєво, згодом – лише на десятиліття, а ще пізніше вибори архонтів проводилися вже щорічно. Тобто, на цьому прикладі можна спостерігати прояв феномена не лише зародження, але й еволюції цілого ряду інституцій, притаманних державі демократичного типу. У цьому випадку спостерігаємо не лише розвиток інституту демократичного вибору правителя державного утворення, але й наявність факту обмеження владних повноважень найвищої посадової особи в державі [141, с. 121].

Але в розрізі проблематики нашого дослідження слід звернути увагу на те, що перші архонти в Афінах управляли одноосібно. Згодом на допомогу такому архонтові почали обирати ще трьох, поміж яких було поділено три основні, на той час, функції правителя, а саме: архонт-жрець, архонт-воєначальник та архонт-

суддя [62, с. 13]. Із аксіологічного змісту зазначеного випливає, що одноосібне управління архонтом державою передбачало покладання на нього, окрім іншого, функцій головного служителя культу в державі, головного стратега та судді. Тобто архонт, як раніше й цар, користувався усією повнотою абсолютної влади, як світської, так і релігійної, й жодного натяку на розподіл владних повноважень у тогочасній Афінійській державі ще не було. Але з моменту призначення на допомогу правителю ще трьох архонтів, яким було передано певні спеціалізовані владно-розпорядчі функції, можна констатувати факт появи в Афінах хоча ще дещо примітивного, але інституту поділу державної влади [141, с. 122].

Порівнюючи тогочасний афінійський інститут розподілу влад із відповідною теорією Ш. Л. Монтеск'є, помічаємо одну досить важливу специфічну особливість – і давні греки і Монтеск'є виокремлювали до окремої гілки саме судову владу. Тобто, можна констатувати факт, що ще у давні часи, коли лише робилися спроби запровадження інституту розподілу влад в державі, і в часи Монтеск'є та й у часи сьогодення судові функції в державі виділялися до окремої гілки влади, що підтверджує як її надзвичайну значущість для повноцінного функціонування держави, так і свідчить про існування величезного обсягу відповідальності, що покладался як у ті давні часи, так і в часи сьогодення на інститут правосуддя в державі [141, с. 122].

Але з еволюцією державно-владних механізмів, суспільних інститутів та державного організму в цілому навантаження на судові установи Афінійського полісу непомірно зростали, що в кінцевому результаті призвело до того, що виникла нагальна потреба реформування судової гілки влади в державі. Вихід із цього становища було знайдено, і він полягав у тому, що було збільшено кількість архонтів-суддів, що призвело не лише до зменшення навантаження на осіб, які чинили правосуддя, але й сформувало нагальні можливості оперативного реагування на факти суспільного буття, які потребували онтологічного врегулювання на основі висновків, сформульованих за результатами судового розгляду. Таким чином, замість одного архонта-судді радою старійшин почало обиратися вже шість [141, с. 123].

Таким чином, кількісний склад колегії архонтів було доведено до дев'яти осіб, котрі виконували владно-управлінські функції в Афінах упродовж одного року, а, відслуживши зазначений часовий термін, вони ставали членами ради старійшин, які проводили свої засідання в Ареопазі [141, с. 123].

Фактично поряд із збільшенням обсягу судових повноважень держави та, як наслідок, збільшенням кількості архонтів-суддів, можна помітити специфічну особливість тодішньої афінської влади. Зокрема, відомо, що Афінами фактично управляла колегія у складі дев'яти архонтів, але аксіологічний феномен полягає в тому, що переважна більшість архонтів, а саме шість, виконували судові повноваження в державі, водночас функціями державної релігії та оборони завідували лише по одному правителеві. Зазначений факт зайвий раз доводить, що функціям правосуддя у Афінській державі відводилася неймовірно важлива роль, яка за своїм фактичним соціально-аксіологічним значенням переважала релігійні культури й потреби військового сектора оборони держави [141, с. 124].

Таким чином, можна констатувати існування факту зміни в Афінах царської влади аристократичною, а також визначити те, що переважну роль у структурі абсолютної аристократичної афінської влади відігравали посадовці, які безпосередньо виконували судові функції. Виходячи із зазначеного, можна стверджувати, що саме судова гілка влади в Афінах відігравала провідну роль в процесах управління полісом, і саме завдяки їй стала можливою теоретична розробка, обґрунтування та практична реалізація основних демократичних державних інститутів, які й у наш час не втратили власної актуальності, а відтак знаходять досить широке застосування у владних механізмах сучасних державних утворень. Досить характерним є те, що такі грандіозні зміни, які згодом набули цивілізаційного виразу, відбулися не в останню чергу, як свідчать факти історично-міфологічного та філософського характеру, завдяки саме дорійському вторгненню. Може викликати подив той факт, що агресія менш розвинених племен спричинила появу певного векторального імпульсу, який призвів до появи цивілізаційно-позитивних змін онтологічного характеру, але перед загрозою небезпеки, яку несли дорійці, осіле населення змушене було змінювати звичні

уклади та принципи власного життя й розпочинати пошук інших досяжних та водночас прийнятних засобів і вироблення нових правил існування соціуму, що в результаті й привело до формування якісно нових світоглядних основ, а відтак і модернізованих форм суспільного буття, які реалізувалися в новітніх державно-правових інституціях, здобутки яких і на сьогодні залишаються аксіологічним надбанням сучасної цивілізації [141, с. 125].

Також, у розрізі вказаної проблематики, слід зазначити, що незважаючи на прагнення дорійських завойовників не «змішувати» власну кров із кров'ю підкореного населення та не беручи до уваги расові антипатії дорійців та іонійців, усе ж таки відбувалося змішування автохтонного населення із завойовниками. Кінцевим результатом тривалої асиміляції виявилась нова народність, у генотипі якої спостерігалось поєднання «середземноморських», «нордичних» та «азійських» елементів. Також не зазнала повного краху й мікенська культура, у т. ч. й політична. Зокрема, політична й управлінська традиції були, на думку греків, перейняті Спартою (Павсаній, III, 2), залишене дієвим в Афінах ахейське зібрання, у свою чергу, стало одним із найсуттєвіших соціальних інститутів навіть за часів існування демократичної Греції [292, s. 167].

У кінці періоду хаосу та занепаду, внаслідок контакту п'яти культур, зокрема критської, мікенської, ахейської, дорійської та східної, відновилась цивілізація, яка мало не загинула. Але для встановлення хай навіть відносної стабільності знадобилися століття, на протязі яких відбувалося змішування рас та звичаїв, але цей процес зробив неоціненний внесок у становлення та розвиток безпрецедентної різноманітності, гнучкості, витонченості й деталізованості грецької думки й способу життя. І замість того, щоби вважати грецьку культуру світочем, який раптово та чудодійно виник над темним морем варварства, слід сприймати її за приклад досить тривалого та водночас бурхливого об'єднання соціуму, обдарованого великими талантами та спогадами, оточеного войовничими ордами, могутніми імперіями та давніми цивілізаціями [84, с. 72].

Підсумовуючи сказане, слід зазначити, що давньогрецька філософсько-правова традиція виникла не на порожньому місці, а постала як результат синтезу

великої кількості складових, які є невід'ємним атрибутом буття соціуму. До таких інститутів слід віднести культурні традиції, мову, спосіб життя, світоглядні орієнтири та ін. Сама давньогрецька філософсько-правова думка увібрала в себе все те, що було принесено на грецькі терени представниками різноманітних етносів та груп, результатом чого стало формування певного цивілізаційного вектора, який знаходить власне відображення чи не в усіх сферах людського буття. Не є винятком із цього досить широкого переліку і система правосуддя, у якій, як у дзеркалі, відобразилися перш за все демократичні устремління соціуму, його прагнення до справедливості та мирного співіснування. У свою чергу можна прийти до висновків з приводу того, що ще на зорі формування у давньогрецькому суспільстві основ державності знаходять власний прояв не лише фактори виникнення й еволюції інституту правосуддя загалом, але й закладення до його змісту основоположних онтологічних принципів, які не лише згодом розвинулися у відповідні складові аксіологічні інститути системи правосуддя та визначили вектор розвитку судочинства загалом як соціально-аксіологічного інституту держави, але і зберегли притаманну їм і в наш час актуальність та необхідність. До зазначених особливостей можна віднести фактор відкритості судового процесу, притаманний йому демократизм, колегіальність прийняття рішень по справі, використання показів свідків у якості доказів, формування інституту нагляду за порядком ведення судового процесу, принцип змагальності, нормативне закріплення норм матеріального і процесуального права та, на нашу думку, феномен зародження інституту присяжних засідателів.

У свою чергу навіть зміна ахейського періоду дорійським, який проходив у надзвичайно складних умовах, пов'язаних із приходом варварів, не зупинив цивілізаційний поступ становлення все нових демократичних інституцій у сфері державного управління. Кардинально змінюється сама філософія влади, зокрема з'являється та розвивається інститут виборності влади, кардинально обмежується обсяг владних повноважень державного керівництва, а також з'являється все новий демократичний інструментарій у системі правосуддя, який не втратив власної актуальності і в наш час, зокрема колегіальність розгляду справ у суді.

2.3 Реалізація філософсько-правових ідей правосуддя в Афінійській державі

Державотворчий поступ давньогрецького суспільства не розвивався за «класичним» зразком, а явив собою світові нову форму виникнення та розвитку феномена державності у вигляді симбіозу міст-держав, тобто полісів, які хоча й розділялися кордонами, але водночас і об'єднувалися завдяки єдності мови, релігії, суспільної психології [265, с. 69]. І справді, в процесі власного існування грецькі міста-держави майже постійно ворогували між собою, але водночас перебували у спільному культурному просторі, фактично доводячи існування феномена збереження етнічної єдності в умовах неймовірно широкоспектральної політичної роздробленості. І справді кожен поліс фактично був окремим суверенним функціональним утворенням державного типу, яке локально розвивалося та самостійно вирішувало багатоманітні соціальні, адміністративні, правові та ін. проблеми, що поставали перед ним, а звідси – мала місце різноманітна «палітра» державних та правових систем, які формувалися, розвивалися й переважно успішно функціонували на грецьких теренах. Саме тому не викликає подиву той факт, що кожен з існуючих на той час полісів обирав свою, властиву саме йому модель форми державного правління, виявляючи при цьому неабияку винахідливість, що знаходила власне вираження як у теоретичній, так і в практичній площинах [147, с. 206]. Але що ж виступало тим об'єктивним фактором, який надавав змогу уникнути вкрай негативних проявів процесів повного відособлення грецьких міст-держав? На наш погляд, саме спільність релігійних вірувань та уявлень у поєднанні з єдністю культури грецького етносу загалом виявилися тим симбіотичним феноменом, який зробив можливими існування та функціонування різноманітних державно-політичних моделей у рамках єдиного етномонолітного грецького населення.

Досить велика різноманітність полісних общин стала причиною появи можливостей широкого вибору тої чи іншої моделі політичного розвитку полісу.

Украї антагоністичними моделями основоположних принципів побудови державного утворення виявилися політичний та економічний устрої Афіні та Спарти. У свою чергу, між ними як крайніми пунктами на цій уявній політичній вісі координат перебувала велика кількість грецьких полісів, для яких були властиві різноманітні варіації аристократичного, демократичного чи олігархічного правління. Водночас, щоб вижити в умовах зовнішніх загроз, які, до речі, виникали досить часто, грецькому соціумові вкрай необхідно було сформувати об'єктивні основи для внутрішньо-етнічної єдності. Й, що цікаво, грекам таки вдалося вирішити більшість нагальних питань такого масштабу, причому так вдало, що відповіді на них визначили політичну історію Європи на багато тисячоліть наперед [265, с. 69].

Загальноприйнятою тогочасною моделлю побудови державної влади була, так би мовити, «класична», коли влада в державі вибудовувалася «згори донизу», тобто все управління в суспільстві контролювалося бюрократичним апаратом, водночас влада в державі концентрувалася в руках досить нечисельної кланової верхівки на чолі із верховним правителем. Унаслідок цього населення такого державного утворення фактично не наділявся жодним обсягом прав, перебуваючи у цілковитому підпорядкуванні «наглядової» бюрократії.

Відомо, що за «класичного» варіанту формування владних інституцій у державі вся повнота влади концентрувалася в руках верховного правителя – короля, царя тощо. Відповідно з усією повнотою влади в державі, найвища посадова особа набувала також і статусу найбільшого власника держави. Виходячи з того, що в сиву давнину основним засобом виробництва, а й, відповідно, найвищою цінністю виступала земельна власність, то не викликає подиву факт, що уся земельна власність у державі, апріорі, належала верховному правителеві. Саме на цьому феномені базувалася необмежена влада царя чи короля та фактично безправне становище його підданих.

Зовсім за іншою «схемою» було розпочато процес формування державно-владних механізмів на теренах Еллади. Так, зокрема, на цих територіях значного поширення набув інститут приватної власності на землю, що й стало

визначальним фактором визначення схеми державного управління у давньогрецьких містах-державах. Так, зокрема, як зазначає Б. М. Шапталов, у ряді полісів держава починає вибудовуватися не «згори», тобто не за класичним зразком, а «знизу». Адже первинною структурною одиницею у цьому випадку виступав землероб-власник, який володів незалежним джерелом доходу та виявляв згоду платити з нього визначену частку у вигляді податку на утримання державних органів. Такі землероби, нарівні з торговцями та ремісниками, які отримували стабільний прибуток, належали до числа фізичних осіб, що користувалися громадянським статусом. У свою чергу вони вважалися соціально-відповідальними людьми саме тому, що продукували ресурс, на який фактично утримували державний апарат. Із цього стану справ логічно випливало, що лише вони могли раціонально розпорядитися зібраними коштами. Саме тому платники податків отримували право голосу при вирішенні державних питань та право обирати й бути обраними до органів державного управління полісу. І саме тому права голосу позбавлялися жінки, молодь та інші категорії осіб, які не володіли виробничим, дохідним майном [265, с. 72]. Таким чином уся повнота влади концентрувалася в руках не однієї особи, яка волею долі чи випадку опинялася на вершині державної влади, а в руках власників, платників податків, тобто в руках народу, хоч і не всього. Таким чином з'являється нове суспільство, грецька назва якого (влада народу) не лише закріпилася на тисячоліття, але й у наш час не втратила притаманної їй актуальності – демократія. І найбільш яскраво цей тип соціального устрою проявився в Афінах, завдяки чому цей поліс і опинився у вихідній точці осі координат давньогрецької демократії, на протилежному кінці якої розташовувалася Спарта. Так, зокрема, завдяки реформаторській діяльності афінських правителів Солон та Клісфена було анульовано поділ населення полісу за фратріями, тобто поділ за родами. Це було викликано тим, що у фратріях влада насправді перебувала в руках родової знаті, чим фактично зводилося нанівець функціонування такого надзвичайно важливого для демократичного ладу інституту, як вибори. Замість родового поділу було уведено територіальний, згідно з яким усіх громадян було поділено на десять виборних

округів, які отримали назву «філи». На загальних зборах кожної філи обиралися уповноважені її представники до органів державної влади й управління.

Найвищою законодавчою владою в Афінах наділялися народні збори, на яких кожен громадянин, який сплачував податки, користувався правом законодавчої ініціативи з подальшим голосуванням по ній. На народних зборах також обиралися найвищі посадові особи держави: стратеги (військові), архонти (аналог міністрів), також обирався і суд. Щодо суду, то, окрім кримінальних та цивільних справ, до його компетенції належало право повноважної перевірки рішень народних зборів на їх відповідність принципам державного устрою Афін, тобто можна сказати, що таким чином уже створювався аналог сучасного конституційного суду.

Також зазначимо, що з найдавніших часів верховним судом в Афінах вважалася Рада Ареопагу. Цей орган продовжував власне існування і в епоху демократії. Але після того, як, згідно реформи Ефіальта 461 року до н. е., його повноваження були значно урізані, на розгляд Ареопагу почали надходити лише деякі судові справи, насамперед пов'язані зі звинуваченнями в умисному вбивстві. Проте ареопагіти, намагаючись зберегти свій високий авторитет, виставляли процеси, які проходили в цьому органі якнайбільш урочисто та навіть таємничо. Людині, яка потрапляла на суд Ареопагу, здавалося, що вона постала перед святинею. Адже, за переказами, сама богиня Афіна Паллада, покровителька та благодійниця поліса, заснувала давню раду на пагорбі Ареса [215, с. 293].

Також до повноважень Ареопагу було віднесено справи про деякі злочини проти релігії. Однак він уже не був головним судовим органом полісу, адже в процесі реформ Солона було створено Гелією – суд присяжних, яка поступово й перетворилася в один із найважливіших елементів демократичної політичної системи та сконцентрувала у власному віданні переважну більшість судових справ.

У часи сьогодення, коли суспільно-політичні інститути багатьох країн Заходу переживають період чергової еволюційної трансформації, коли чітко відстежуються спроби обмеження влади еліт завдяки більш широкому залученню

громадянського суспільства до процесів державного управління на фоні, як зазначає Т. В. Кудрявцева, усе більше зростаючої аполітичності мас та їхньої байдужості до громадянської діяльності [117, с. 5–6], виникає нагальна потреба звернення до історії афінської демократії, у якій, на думку ряду вчених, із залученням населення до процесів державного управління було все гаразд і яку можна використовувати в якості позитивної моделі для вирішення деяких сучасних нагальних проблем [280, р. 3–37; 281, р. 14–30; 283, р. 13; 288, р. 3–5; 293, р. 175; 295, р. 273–283]. Але зазначимо, що в процесі наукового пошуку в давньогрецькому минулому дієвої моделі для сьогодення існує ризик того, що скоріш за все ми знайдемо лише те, що вважаємо за потрібне, замість того, що було насправді [291, р. 89]. Звичайно, людська сутність, у т. ч. й природа наукового дослідження, певною мірою визначається притаманною їй ідеалізацією того чи іншого явища, події чи предмету дослідження. Під час проведення нашого наукового пошуку ми намагалися дотримуватися принципу об'єктивності з метою всестороннього та якомога повнішого філософсько-правового аналізу предмету нашого дослідження.

Зважаючи на те, що історія існування й розвитку Афінського полісу в цілому та еволюція правосуддя у ньому зокрема є досить об'ємними явищами, які досить широко репрезентовані в темпоральному вимірі, перед нами постало завдання визначення часових рамок нашого дослідження з метою якомога повнішого аналізу філософсько-правового змісту афінського правосуддя як феномена. Зокрема, виходячи з аксіологічного змісту демократії, яка і в наш час залишається однією з основних онтологічних складових сучасного соціуму, з метою екстраполяції давньогрецького, зокрема афінського досвіду створення та розбудови демократичної складової правосуддя на сучасні процеси реформації системи правосуддя в Україні, нами було визначено часовий період власного наукового пошуку, який історично співпадає із функціонуванням саме демократичного Афінського полісу. Так, на нашу думку, найбільш методологічно правильним було б обмежити зазначені хронологічні рамки часом реалізації реформ Солона, тобто початком VI ст. до н. е., та встановленням македонським

намісником Антипаром в Афінах помірно-олігархічного режиму, тобто фактичним закінченням періоду існування демократичного ладу в Афінах унаслідок поразки полісу в Ламійській війні (приблизно 322 р. до н. е.). Часовий початок нашого дослідження пов'язується з феноменом створення в Афінах народного суду – Гелієї, а закінчення – із фактичною загибеллю демократії в полісі. Адже той політичний лад, що існував в елліністичних Афінах після встановлення Антипаром помірно-олігархічного режиму, хоча й номінально називався демократичним, але насправді не мав нічого спільного з реально функціонуючою до нього в Афінах класичною формою демократії і, за словами французького дослідника зазначеної проблематики К. Моссе, елліністичні Афіни на тлі постійної присутності македонського військового гарнізону в Муніхії все ще продовжували гру в демократію [287, р. 35], адже в умовах нової «демократії» збіднілий та принишклий демос, який позбувся фінансової підтримки у вигляді містофорії (оплати за виконання посадових функцій) та моральної, у формі впевненості у власних силах, відігравав винятково пасивну роль та навряд чи користувався реальною владою [117, с. 17].

Досить широке коло дослідників різноспектральних проблематик, пов'язаних із давньогрецьким періодом, приходять до спільного висновку з приводу високої оцінки діяльності афінського законодавця Солона, який обіймав посаду полісного архонта.

Із приходом його до влади та наділення згаданого архонта-фесмофета широким спектром законодавчих повноважень починається процес утілення в текстах нормативно-правових актів Афінського полісу натурфілософських ідей, які було розроблено ще представниками мілетської філософської школи. Фактично відбувалася трансформація природного права на право писане, що у свою чергу досить позитивно відобразилось на подальшому розвитку соціуму та стало, за висловом Арістотеля, початком формування демократичного устрою держави [147, с. 44]. Незаперечним є той факт, що Афіни були одним із найбільш відомих та надзвичайно впливових полісів Давньої Греції. Ще за часів правління Перикла вони сприймалися як зразок демократії, втім, відправним пунктом

початку практичної реалізації демократичних перетворень у цьому полісі все ж прийнято вважати політичні реформи Солона [68, с. 153].

Отримавши широкі владні повноваження, Солон, будучи, до речі продовжувачем давнього евпатридського роду, який зараховував себе до числа нащадків останнього афінського царя Кодра [100, с. 25], передовсім звільнив співвітчизників від боргових зобов'язань та заборонив застосовувати особисту кабалу щодо особи боржника як спосіб забезпечення виконання боргових зобов'язань, виконавши при цьому всенародну обіцянку, яку сформулював під час уступу на посаду [100, с. 25].

Також до переліку заслуг Солона як верховного афінського правителя можна віднести тимократичну реформу (введення майнового цензу), створення Ради Чотирьохсот (буле) та народного суду (Гелієї) [117, с. 18]. Саме ж дослідження афінської Гелієї є досить ефективним способом аналізу аксіологічного змісту афінської демократії, її внутрішньодержавного прояву, пізнання її найбільш характерних особливостей та виявлення, означення її природи і, як наслідок, притаманних їй подібностей та відмінностей із сучасною демократією.

Зауважимо, що хоча Солон був лише одним із дев'яти членів колегії архонтів, його особу було наділено надзвичайними повноваженнями з метою вирішення затяжного конфлікту між знаттю (евпатридами) та більшістю населення (демосом) [68, с. 154].

Досить вагомою солонівською політичною реформою було встановлення майнової диференціації задля визначення належності індивіда до тієї чи іншої соціальної групи. Зокрема, найбагатші громадяни зараховувалися до першого розряду (п'ятисотмірників), просто багаті – до другого (вершники), до третього належали громадяни середнього достатку (зегвіти), а до четвертого, останнього розряду належали всі інші громадяни (фети) [261, с. 62].

Завдяки майновій диференціації соціуму Солоном було встановлено і, так би мовити, державні ранги, які могли займатися вихідцями з тієї чи іншої соціальної групи. Зокрема, представники першого розряду (п'ятисотмірники)

могли посідати будь-які державні посади, представники вершників та зевгітів могли займати посади дев'яти архонтів, членів суду одинадцяти та бути відповідальними за жертвоприношення. У свою чергу за фетами було залишене право лише участі в народних зборах та засіданнях суду, але, слід зазначити, у якості суддів [68, с. 155]. На нашу думку, саме цей поділ був одним із найважливіших солонівських нововведень, адже завдяки їм найнижчий, четвертий соціальний клас, до складу якого входили найнезаможніші представники соціуму – фети, залучався до участі в роботі народних зборів та Гелієї – народного суду, завдяки чому отримав досить важливі важелі впливу на процеси функціонування представницьких політичних інституцій держави, що, у свою чергу, було необхідним компромісним заходом для зменшення антагоністичних настроїв у суспільстві [147, с. 23]. Звичайно, що такі революційні нововведення не могли не відобразитися на стані справ у державі в цілому. Так, зокрема, Т. В. Кудрявцева зазначає, що подальший розвиток Гелієї, її постійне, але невпинне підсилення стало одним із вирішальних факторів, який забезпечив перетворення помірної демократії «прабатьків» на радикальну демократію середини V ст. до н. е. [117, с. 23]

Також безпосередньо із солонівською судовою реформою пов'язував зміни в державному ладі Афін й Арістотель, який зазначив, що Солон установив демократію саме тим, що ввів народний суд, у якому суддею міг бути будь-хто. Коли відбулося підсилення народного суду, то перед народом почалося загравання як перед тираном і державний лад перетворився на нинішню демократію (Політика, 1272a, 2-8).

Даючи характеристику солонівській Гелієї, Арістотель зазначав, що найбільшій представникам афінського соціуму, які належали до четвертого майнового класу – фетам, Солон лише надав можливість участі в народних зборах та судах (Афінська політія, 7, 3). Також він виокремлював такі особливості устрою Афінської держави, котрі, на його переконання, були ознаками найвищого прояву феномена демократії, зокрема – відміна особистої кабали та забезпечення позик, а також надання за бажанням будь-кому можливостей виступати в суді в

якості позивача, репрезентуючи інтереси будь-якої особи, яка зазнала образи, й насамкінець – можливості апелювати до народного суду (Афінська політія, 9, 1), що, на думку мислителя, було виявом набрання народними масами особливої упорядкованої сили в державі.

У свою чергу Плутарх, охарактеризовуючи Гелією, підтверджував слова Арістотеля з приводу того, що фетам як найнижчому соціальному прошарку афінського соціуму надавалося лише право участі в народних зборах та судових засіданнях, що було, на його думку, їхнім демократичним вкладом до системи державного управління Афін. Далі Плутарх зазначав, що згодом участь демосу в засіданнях Гелієї у якості суддів набула неабиякої значущості, адже досить значна частина важливих справ попадали на судовий розгляд саме до представників фетиської більшості. Навіть вироки по справах, вирішення яких Солоном покладалося на відповідних посадових осіб, він дозволив, за бажанням, оскаржувати, подаючи апеляцію до суду, тобто Гелієї. Таке солонівське законодавче нововведення неабияк піднесло значення судів, завдяки чому навіть у випадках, коли спір неможливо було вирішити на підставі закону, доводилось завжди звертатися за допомогою до суддів, позаяк вони виступали певним чином у ролі вершителів правосуддя, перебуваючи над законом (Sol., 18, 2-3).

Виходячи із філософсько-правового змісту наведеної плутархівської цитати, можна зробити припущення з приводу того, що завдяки солонівським реформам давньогрецька Гелієя перетворилася не лише на вищий судовий орган, але й із часом почала наділятися функціями законодавчого органу, отримавши можливість усунення прогалин та накладок у масиві діючого нормативно-правового матеріалу. Зазначена особливість видається досить вагомою ще й тому, що до складу Гелієї входили представники не вищих, а нижчих прошарків суспільства. Тобто, і цьому випадку демос наділявся реальними судовими та законодавчими владними повноваженнями, хоча слід зауважити, що так звані законодавчі повноваження Гелієї розповсюджувались переважно на певний юридичний казус, який ставав предметом розгляду в суді та навряд чи поширювався на інші суспільні відносини.

Ще на одну важливу особливість давньогрецької судової демократії зазначеного історичного періоду звертав увагу Арістотель у своїй праці «Політика». Мислитель, зокрема, зазначав, що Солон дехто вважав чудовим законодавцем: він скасував крайню олігархію, покінчив із рабством простого народу та встановив прабатьківську демократію, вдало поєднавши елементи різноманітних форм державного устрою; ареопаг являв собою олігархічний елемент, заміщення посад шляхом обрання – елемент аристократичний, а народний суд – демократичний. Демократію саме він установив тим, що започаткував народний суд, де суддями можуть бути усі (1273b, 36 – 1274a, 3). Тобто, у цьому випадку Арістотель повністю підтверджував той факт, що Гелієя була свого часу новітнім та демократичним органом державної влади, який наділявся широким спектром відповідних життєвоважливих повноважень.

Але Арістотель у своїй «Політиці» також показав на прикладі Гелієї й зворотній бік демократії. Зокрема, філософ указував на те, що дехто дорікав Солоні з приводу створення Гелієї та наділення її широкими повноваженнями, указуючи на те, що він звів нанівець інші елементи державного устрою, передавши майже всю повноту влади судові, члени якого призначалися шляхом жеребкування. Адже коли народний суд посилювався, то перед простим народом почали загравати, немов перед тираном, і державний лад перетворився на тогочасну демократію (1274a, 4 – 1274a, 9). З одного боку, зазначена особливість солонівського демократичного державного устрою уособлювала, так би мовити, «успадкування» демократією тих негативних рис, які були притаманні тиранії – загравання мас перед реальним носієм влади в державі. Але зазначена Арістотелем особливість у нових демократичних умовах втрачала притаманний їй за часів тиранії негативний характер, адже вказане «загравання» відбувалося не відносно одного індивіда, який уособлював собою тирана, а стосовно великої кількості представників демосу, які за жеребом як могли отримати владні повноваження протягом свого життя, так і могли залишитися поза участю в засіданнях Гелієї в якості судді. Отже, негативний вплив так званого «загравання» за умов демократії, розповсюджуючись на велике коло представників демосу,

втрачав властиву йому силу шляхом «розсіювання» і таким чином відігравав роль каталізатора у процесах зрівняння в правах та повноваженнях усіх верств населення тогочасних Афін, чим, у свою чергу, відіграв досить позитивну роль у сфері еволюції демократичних засад у давньогрецькому соціумі в цілому.

Щодо кількісного складу Гелієї, зазначимо, що ще давньогрецький драматург Арістофан у своїй п'єсі «Оси» зазначав, описуючи суперечку, яка виникла між Клеоносламом та Мстиклеоном, що судді отримували щорічну плату від держави за виконання своїх повноважень і що таких осіб у всій державі було 6000 (Арістофан. Оси, 662-664). У свою чергу, торкаючись зазначеної проблематики, Т. В. Кудрявцева демонструє сумнів, указуючи на те, що нам нічого не відомо про чисельний склад первинної Гелієї, але навряд чи вона складалась із 6000 громадян, як народний суд у другій половині V-IV ст. до н. е. І що можна лише формулювати припущення, що і в часи Солона щороку до складу суду обиралися за жеребом громадяни, які володіли певним життєвим досвідом та статечністю, тобто які досягли тридцятирічного віку [117, с. 28] та зберегли власні земельні наділи [95, с. 17].

Свого часу В. С. Нерсисянц також не залишився осторонь зазначеної проблематики та прямо вказував на те, що Гелієя, афінський суд присяжних, поділявся на відділення. Вона складалась із 6000 членів, які обиралися щорічно шляхом жеребкування і представляли 10 афінських філ. Судьями могли бути лише громадяни Афін чоловічої статі, які досягли тридцятирічного віку та не були обтяжені державними боргами й не позбавлені громадянської честі. Із 6000 членів Гелієї 1000 геліастів були запасними, а інші 5000 за жеребом розподілялися на 10 судових відділень по 500 осіб у кожному. На випадок рівності голосів «за» та «проти» до складу кожного з десяти судових відділень додавався іще один геліант. Голова судового відділення та інші керівники процесу обирались жеребкуванням [169, с. 119].

Зазначимо також, що принцип роботи Гелієї можна назвати одним із засобів протидії корупції. Відомо, що справа до розгляду у цій судовій інстанції призначалась фактично в день запланованого засідання – зранку. Це, у свою

чергу, унеможлилювало чи зводило до мінімуму вплив зацікавлених сторін чи інших осіб на хід судового засідання та на прийняття рішення по справі. До цього слід також додати, що Геліея проводила засідання у складі дикастерії із 501 особи, і таких колегій було 10. У цьому разі Солон довів до абсолюту принципи незалежності судової гілки влади (хоча сама класифікація розподілу гілок влади була сформульована та прийнята набагато пізніше), об'єктивності, всесторонності та повноти судового розгляду справи. Очевидно, що ці кроки мали на меті втілення в рішеннях суду принципу справедливості, що є спільним як для філософського світосприйняття, так і для державно-правових інституцій [147, с. 57].

Звернемо увагу й на ту обставину, що, на думку цілого ряду дослідників функціональних повноважень Геліеї, зазначений судовий орган також виконував функції апеляційної інстанції. На жаль, до нашого часу не збереглося жодного документального чи міфологічного підтвердження будь-якого факту апеляції до Геліеї, саме тому дослідники зазначеної проблематики можуть лише формулювати власні логічні припущення з цього приводу. Зокрема, Е. Рушенбуш припускав, що згадана апеляція за своєю юридичною природою була, швидше за все, передачею першою інстанцією розгляду справи до суду вищої інстанції, аніж простим оскарженням. Зазначений факт міг мати місце у випадку, коли одна зі сторін виражала незгоду з рішенням першої інстанції, а також у випадку ініціативи першої інстанції, яка повинна була розглядати, чи фактично розглянула справу, навіть не проголосивши щодо неї власного вердикту [294, s. 386]. Фактично Е. Рушенбуш застосував до проблематики судової апеляції в Афінах солонівської епохи якоюсь мірою сучасні механізми оскарження рішення суду першої інстанції в апеляційному порядку. Документальних чи інших підтверджень правильності застосування такого підходу до проблематики апеляційного оскарження судового рішення в Афінах часів Солона на даний час не виявлено. Усі наукові гіпотези вченого з цього приводу ґрунтуються лише на його логічних припущеннях та філософсько-правовій уяві. Цікавим є ще й той факт, що вказане припущення Е. Рушенбуша не містить кардинальних

відмінностей стосовно існуючих у науковому світі припущень із цього приводу, які належать іншим дослідникам зазначеної проблематики. Адже ті вчені, які досліджували саме юридично-онтологічну природу апеляції, витлумачують її в якості процедури, яка надає можливості учасникові судового процесу, який висловлював незадоволення з приводу проголошення архонтом вироку, звернутися до Гелієї з метою нового судового розгляду його справи [276, р. 159; 291, р. 200; 299, р. 173].

У. Вілановіц-Моллендорф дещо ширше розумів право апеляції до Гелієї. Зокрема, він зазначав, що в разі, коли магістрат своїм рішенням перевищував певну встановлену межу покарання, апеляційна процедура в такому разі переходила до розряду обов'язкових. На підтвердження сформульованого припущення вчений наводив приклад із судової практики, вказуючи на те, що в разі, коли в класичну епоху Рада прагнула призначити покарання у вигляді штрафу, розмір якого перевищував суму в 500 драхм, зазначена справа автоматично передавалася до суду (Гелієї) [300, s. 60]. У цьому випадку можемо спостерігати у структурі повноважень Гелієї появу елемента обов'язковості. Більше того, вчений указував на те, що у визначених випадках Гелієя фактично перетворювалася з апеляційного органу на суд першої інстанції [162, с. 121; 296, р. 230], зокрема, коли обвинувачений по справі міг понести досить важке покарання. Адже лише намір Ради щодо призначення стягнення із обвинуваченого значної суми штрафу автоматично передбачав передачу вказаної справи на розгляд Гелієї, навіть не очікуючи рішення по цій справі з боку Ради, не кажучи вже про випадки, коли обвинуваченому загрожувала смертна кара.

Також у розрізі зазначеної проблематики варто вказати на те, що рішення по справі, винесене Гелієєю, було остаточним та вже не підлягало оскарженню чи переглядові, що, у свою чергу, свідчить про те, що цей судовий орган був найвищою судовою інстанцією, у якому провідну роль відігравали фети, тобто представники найнижчого соціального стану в державі.

Підсумовуючи зазначене, звернемо увагу, що афінська судова система включала до свого складу елементи безпосередньої демократії, що свідчить про

високий ступінь розвитку в державі демократичних інституцій. Зокрема, слід наголосити на тому, що найвищий судовий орган держави Геліея був виборним, а найбільш кількісне представництво у ньому, зважаючи на досить велику кількість осіб, які виконували судові повноваження, належало найнижчому соціальному прошарку в державі – фетам. Також зазначимо, що, окрім розгляду кримінальних та цивільних справ, до компетенції суду належало також право повноважної перевірки рішень народних зборів на їх відповідність принципам державного устрою Афін, тобто можна сказати, що таким чином уже створювався аналог сучасного конституційного суду.

Послуговуючись давньою державницькою традицією, функції верховного суду в Афінах виконувала Рада Ареопагу. Але після того, як, згідно реформи Ефіальта 461 року до н. е., повноваження вказаного органу були значно урізані, на розгляд Ареопагу почали надходити лише деякі судові справи, насамперед пов'язані зі звинуваченнями в умисному вбивстві. Також до повноважень Ареопагу було віднесено справи про деякі злочини проти релігії. Однак він уже не був головним судовим органом полісу, адже в процесі реформ Солона було створено Геліею – суд присяжних, яка поступово й перетворилася в один із найважливіших елементів демократичної політичної системи та сконцентрувала у власному віданні переважну більшість судових справ. Ще раз наголосимо, що до складу новоствореного судового органу входили найнезаможніші представники соціуму – фети, які залучалися до участі в роботі народних зборів та Геліеї – народного суду, завдяки чому цей соціальний прошарок мав досить важливі важелі впливу на процеси функціонування представницьких політичних інституцій держави, що, у свою чергу, було необхідним компромісним заходом для зменшення антагоністичних настроїв у суспільстві. У свою чергу завдяки солонівським реформам давньогрецька Геліея перетворилася не лише на вищий судовий орган, але й із часом почала наділятися функціями законодавчого органу, отримавши можливість усунення прогалин та накладок у масиві діючого нормативно-правового матеріалу. Отже, можемо констатувати факт, що гілки влади в Афінській державі не були цілком ізольованими. Адже Геліея не лише

виконувала функції верховного суду в державі, але, що цікаво, до спектра її діяльності належало також і право повноважної перевірки рішень народних зборів на їх відповідність принципам державного устрою Афінів. Зазначений факт свідчить про те, що судова гілка влади здійснювала безпосередній контроль за діяльністю найбільшого, так би мовити, законодавчого органу держави. Але зазначений контроль не носив тотальний, імперативний характер і не впливав на саму роботу цього органу, а лише контролював відповідність змісту рішень, які ним приймалися, основоположним принципам державного устрою Афінівської держави. У цьому разі можемо спостерігати еволюцію тих функцій, які нині належать до компетенції конституційного суду. Таким чином, можна прийти висновку, що Геліея була свого часу новітнім та демократичним органом державної влади, який наділявся широким спектром життєвоважливих повноважень.

Звернемо увагу на той факт, що принцип роботи Геліеї можна назвати одним із засобів протидії корупції, адже порядок відбору суддів для розгляду тієї чи іншої справи, а також сам процес призначення справи до слухання в суді фактично унеможлиблював будь-який вплив на суддів з метою прийняття того чи іншого рішення, в якому була зацікавлена та чи інша сторона по справі.

Не слід також залишати поза увагою і той факт, що, на думку деяких науковців, які займалися проблематикою аналізу спектра повноважень Геліеї, цей судовий орган виконував функції також і апеляційного суду. На жаль, прямих джерел чи доказів, які б підтверджували таку гіпотезу, на сьогодні ще не знайдено, але цілий ряд опосередкованих ознак слугують підставою для того, щоб вважати, що це припущення не позбавлене раціональних основ та може знайти власне підтвердження в процесі проведення подальшого наукового пошуку в обговорюваній сфері пізнання.

У розрізі зазначеної проблематики також слід указати й на те, що рішення по справі, винесене Геліеєю, було остаточним і вже не підлягало оскарженню чи переглядові, що, у свою чергу, свідчить про те, що цей судовий орган набув статусу найвищої державної судової інстанції, у якій провідну роль відігравали

фети, тобто представники найнижчого соціального прошарку в державі, які таким чином отримали змогу не лише захищати власні права та інтереси, але й впливати на життєвоважливі процеси, що відбувалися як на теренах країни, так і певним чином поза її межами.

2.4 Ідеологія правосуддя у Спарті

Спарта, або ж Лакедемон, – це давньогрецьке місто-держава на півострові Пелопоннес у долині річки Еврот (область Лаконіка). Слід зазначити, що сама Лаконіка була освоєним та густозаселеним регіоном ще в часи до вторгнення на її територію дорійських племен. Приблизно в 1100 році до н. е., після вторгнення дорійців до Арголіди та зруйнування палацу в Мікенах, частина дорійських племен вдерлася до долини Еврота. Захоплення Лаконіки супроводжувалося тривалою боротьбою, що тривала приблизно 150-200 років. Після перемоги над населенням Терапни, північна частина долини Еврота була захоплена і її вщент зруйнували. По сусідству з нею приблизно у X ст. до н. е. було засновано місто Спарта, яке розташовувалося на декількох невисоких пагорбах. Це місто, швидше за все, виникло на місці дислокації військового табору дорійців [101, с. 80]. Звернемо увагу на те, що до нашого часу не збереглося письмових джерел періоду ранньої історії Спарті, саме тому ці події знайшли відображення тільки в легендах, які містять лише часткову інформацію з приводу дорійської міграції та встановлення влади спартанців.

Досить важливою обставиною у процесі формування державно-правових механізмів Спарті було те, що вона, опинившись у становищі перманентної небезпеки, створила власну особливо-специфічну модель державного управління, переформатувавши, відповідно до власних потреб, механізм традиційної царської влади, винайшовши ефорат та «законсервувавши» раду старійшин. Водночас такий спосіб державного будівництва виявився достатньо функціонально-

ефективним, унаслідок чого зміг забезпечити Спарті як державному утворенню тривале та стабільне існування.

У результаті захоплення території Лаконіки спартанськими дорійцями та їхнього наступного об'єднання з частиною ахейської знаті склався своєрідний економічний та політичний лад Спарти. У період завоювання дорійці являли собою військово-племінні об'єднання, що знаходилися ще на стадії еволюційного функціонування родоплемінного ладу. Однак не слід сприймати дорійців у якості орд, які нахлинули хаотично, адже вони володіли передовою на той час технікою обробки заліза, а в загонах дорійців, на чолі яких знаходилися представники родової патріархальної знаті, панувала сувора військова дисципліна [101, с. 81]. У свою чергу факт підкорення населення, яке чисельно багаторазово переважало кількість завойовників, також був несумісним із соціально-економічними основами функціонування класичного родоплемінного ладу. Виходячи з обставин, що склалися, дорійці не лише набули панівного становища на завойованих ними землях, але й змушені були щораз зміцнювати власне соціальне становище, пристосовуючи притаманні їм родоплемінні інститути до нових умов існування, з одного боку, а з іншого – змушені були перейняти й адаптувати до власних потреб управлінські інституції, властиві іншим давньогрецьким племенам, що проживали на цих землях ще в часи до дорійського завоювання, зокрема ахейцям. Спартанський державний лад, який надав цьому територіальному утворенню особливої слави, сформувався у другій половині VII – на початку VI ст. до н. е. Згідно з переказами, засновником спартанської держави, ідентифікуючою особливістю якої була рівність усіх членів громадянської общини спартіатів, виступив легендарний законодавець Лікурґ, якого у V ст. до н. е. у Спарті вшановували як героя та надавали йому пишні почесті [101, с. 86].

Фактично впродовж історичного періоду існування Спарти як державного утворення нею управляли наступні органи влади й посадові особи: 1) два царі; 2) рада старійшин – Герусія; 3) народні збори – Апелла та 4) ефори [95, с. 15]. Укажемо на те, що особливістю царської влади у Спарті була притаманна їй

подвійність – диархія. Походження диархічності царської влади через недостатність джерельної бази є досить значною, але малодослідженою проблемою та губиться у глибині Темних Віків. Жодне сучасне пояснення походження діархії не може претендувати на цілковиту істинність. По суті нам відомо лише одне: у VIII ст. до н. е. у Спарті вже були два царі, котрі функціонували одночасно в якості рівноправних колег [178, с. 7]. Та й загалом цікавим фактом є те, що царську владу у Спарті деякі вчені позиціонують у якості державно-правової аномалії і, в цілому, це твердження є справедливим, якщо вважати подібною аномалією весь державний лад Спарті. Діархія виявилася інтегральною частиною спартанської евномії (благозаконня) поруч з ефоратом та Герусією. Важко собі уявити дієве функціонування спартанського державно-політичного механізму без указаних трьох основних компонентів. Спартанська диархія, таким чином, за своєю суттю була саморегульованою системою. Але природна змагальність двох царських династій автоматично обмежувала царську владу як таку та суттєво скорочувала обсяг реальних можливостей самого полісу в боротьбі з царським самовладдям [178, с. 110].

Зі змісту лікургієвських реформ випливає, що всі громадяни держави поділялися за філами та обоми (територіальними округами). У якості урядового державного органу діяла рада старійшин (Герусія), до складу якої входили і два царі (архагети або базилевси). Герусія складалась із тридцяти осіб – двох царів та двадцяти восьми вихідців зі спартанських знатних сімей, яким на момент обрання виповнилося 60 років. Члени Герусії (геронавти, геронти) обиралися пожиттєво народними зборами спартіатів. На ранніх етапах власного існування рада старійшин виконувала функції верховного суду общини та хранителя усного права, водночас вона була і верховною радою держави.

Засідання Герусії першопочатково скликалися царями, а згодом – ефорами. Головуючі на засіданнях визначалися з числа осіб, які їх скликали. Зазначимо, що рада старійшин також виносила рішення у випадках виникнення суперечок із приводу успадкування царської влади [95, с. 18].

Згодом функції цивільного судочинства перейшли до компетенції ефорів, а за Герусією залишилися функції судочинства у кримінальних справах та щодо призначення покарань за вчинення державних злочинів. Водночас верховна влада в державі належала народним зборам (Апеллі), до складу якої входили повноправні громадяни-спартиати, старші тридцяти років. Збори на ранніх етапах свого існування користувалися досить широким спектром владних повноважень. Апелла могла приймати або ж відхиляти закони, пропозиції Герусії, вирішувати питання війни та миру тощо. Та згодом права народних зборів поступово зазнавали обмежень, а вся повнота влади в державі з часом зосереджується в руках спартанської аристократії, а найбільш важливою функцією Апелли стає обрання осіб на державні посади. Також члени народних зборів позбавлялися права ініціації розгляду на засіданні Апелли тих чи інших проблемних питань, а повинні були лише висловлювати власне ставлення щодо ініційованих Герусією чи архагетами (царями) питань. Завдяки зазначеним процесам згодом Апелла фактично перетворилася на дорадчий орган при Герусії [101, с. 93] та насправді не виконувала судових функцій у державі в прямому розумінні цього терміну.

У другій половині VII ст. до н. е. було утворено новий орган – колегію ефорів, котра складалася із п'яти членів, яких щорічно переобирали зі складу всієї общини спартиатів. Першопочатково цей орган було створено з метою обмеження владних повноважень царів, а також їхнього впливу на сферу функціонування держави. Поступово фактичне керівництво державою виявилось прерогативою не царів, а ефорів, до компетенції яких із часом переходили повноваження, що колись належали царям [95, с. 15]. Згодом до числа важливих функцій ефорів додався поліцейський нагляд за охороною встановленої конституції, у зв'язку з чим функції цивільного судочинства було передано від Герусії до ефорів [101, с. 94].

Під час проведення військових походів ефори також брали у них участь у якості спостерігачів за діяльністю царів, водночас не втручаючись до її сфери. Та після завершення військового походу вони могли виступати в якості ініціаторів відкриття процесу розгляду діяльності царів судом, до складу якого входили як

члени Герусії, так і ефори. І якщо у військовому поході цар продовжував користуватись майже всією повнотою абсолютної влади, то з часу повернення війська до Спарти він перетворювався на підзвітного посадовця, до кола обов'язків якого належало складання звіту щодо його діянь перед народними зборами й ефорами. Досить часто після такого судового розгляду царя визнавали винним у протиправних діяннях та засуджували до відповідних покарань, у якості яких, як правило, виступала сплата різноманітних штрафів, розміри яких подекуди доходили до величезних сум. А у виняткових випадках царя могли навіть засудити до смертної кари. Хоча також слід зазначити, що характерною ознакою судової системи Спарти була фактична заміна одного вироку іншим. Зокрема, цілому ряду царів, яких було засуджено до сплати великих штрафів (Леотіхід II, Плістоанакт) або ж навіть до смертної кари (Павсаній), було надано можливості піти у добровільне вигнання та не вчинялося жодних спроб стосовно їхнього силового повернення до Спарти. Така поведінка влади пояснюється, швидше за все, двома головними фобіями, притаманними тогочасній політичній еліті, – страхом перед зростанням політичної нестабільності та страхом учинити святотатство, адже уява про божественне походження царської влади завжди залишалася важливим стримуючим фактором щодо вчинення проти царів насильницьких дій [178, с. 21].

Кожні вісім років ефори проводили гадання по зорях і під приводом несприятливих для царя результатів цього дійства могли ініціювати відкриття проти нього судового переслідування з метою позбавлення його влади. Ще одним цікавим підтвердженням контрольованості царської влади у Спарті з боку ефорів було те, що в присутності царів усі особи були зобов'язані встати зі своїх місць, виказуючи таким чином власну повагу, але це правило не розповсюджувалося на ефорів, які і в присутності царя продовжували сидіти [95, с. 16], виказуючи таким чином власну зверхність над царською владою та важливість наданих їм повноважень. Таким чином, можна констатувати факт того, що ефори займали виняткове становище у спартанському суспільстві. Першопочатково вони були заступниками царів у сфері цивільного судочинства, які провадили замість них

цивільну юрисдикцію, але поступово, внаслідок розширення повноважень, влада ефорів перевершила за обсягом царську владу [95, с. 18], у результаті чого в руках п'яти ефорів було сконцентровано найвищі владні повноваження в державі й вони були здатними прямо чи опосередковано впливати на будь-яку посадову особу у Спарті, включаючи навіть її правителів – царів. Але водночас використання досить широкого обсягу повноважень, за відсутності у Спарті писаного законодавства, сприяло зростанню значущості ефорівської влади й відкривало новий простір для проявів свавілля в процесі її реалізації [95, с. 19]. Фактично ефори контролювали діяльність усіх посадових осіб у державі, могли відсторонити від посади будь-яку особу та ініціювати відкриття проти неї судового переслідування. Приватних осіб вони могли судити й карати самостійно, у свою чергу посадових осіб судила Герусія, або ж народні збори, але за безпосереднього керівництва процесом з боку ефорів. Царів ефори також могли позбавляти владних повноважень і піддавати судовому переслідуванню. У їхніх руках перебувала цивільна юрисдикція, причому в цивільних справах ефори виступали не у ролі колегії, а в якості одноосібних суддів. У свою чергу самі ефори були підзвітними лише перед своїми наступниками після спливання однорічного строку перебування на посаді, на який їх було обрано [95, с. 19].

Загалом у цьому плані цікавим феноменом є те, що в період до формування на теренах Спарті ефорату (члени якого з часом сконцентрували у власних руках контроль майже над усіма сферами життя спартанського суспільства, включно із наглядом за обома спартанськими царями) у 754-753 роках до н. е. в державі існувало три головних владних інститути, що були характерними для грецьких міст-держав гомерівського періоду, а саме: царська влада, рада старійшин (Герусія) та народні збори (Апелла).

Так звана гомерівська Греція, за словами С. Ф. Кечек'яна, являла собою суспільство на стадії розпаду первіснообщинного ладу. Населення поділялося на племена (філи), фратрії та роди (гене). Племена ж об'єднувалися у, так би мовити, невеликі народці. Фратрії вже мали власні святині та свята. Особа, що не належала до жодної фратрії, яка не мала ані роду, ані племені, перебувала поза

законом та не могла скористатися будь-яким захистом з боку суспільства [95, с. 6]. Як свого часу зазначав із цього приводу Гомер в «Іліаді», це була людина, яка «цуралася права», була «безрідним безхатком» (Іліада, IX, 63).

Насправді в гомерівській Греції відбувався розпад первіснообщинного ладу, але ідентифікаційною ознакою саме цього періоду було те, що за вказаних умов іще повністю зберігався застарілий патріархальний побут, зокрема продовжувала існувати велика патріархальна сім'я, коли разом із батьками проживали і повнолітні одружені діти. Однак поряд із цим уже виникають й моногамні сім'ї, які склалися з чоловіка, дружини та неодружених малолітніх дітей. Також повною мірою ще зберігався у суспільстві принцип таліону (кровна помста), але вбивця вже міг уникнути розправи, добровільно вдавшись до вигнання або ж сплативши винагороду на користь родичів жертви, але за умови вияву їхньої згоди. Представники суспільних органів влади не брали жодної участі в процесах пошуку та переслідування вбивці, а лише могли виступати в ролі посередника під час визначення розміру призначеного викупу у разі кровної помсти. Суперечки розглядалися племінним вождем – базилевсом та старійшинами племені за широкої присутності при цьому зацікавлених осіб та жителів полісу. Цікавим є факт, на якому наголошував С. Ф. Кечек'ян, який полягав у тому, що в гомерівській Греції право ще не набуло нормативної формалізації, адже слово *nomos* (закон) у гомерівських поемах майже не зустрічається, у свою чергу греки в ті часи апелювали до феномена справедливості, до звичаїв – *dike*. Сама ж суспільна організація зазначеного державного утворення налічувала три складові: раду старійшин, народні збори та базилевса (родоплемінного вождя) [95, с. 7].

Фактично «гомерівська» державна модель із притаманною їй спадковою царською владою, радою старійшин та зборами військових була сприйнята й уніфікована щодо власних потреб дорійцями [178, с. 3]. Але зауважимо, що в гомерівській Греції царська влада завжди залишалася спадковою, що виступало ознакою суверенної монархії. Тоді як у Спарті вона все більше трансформувалася, перетворюючись на звичайну державну посаду, що наділялася певною, притаманною лише цьому державному утворенню специфікою, адже вирізнялася,

на відміну від будь-якої іншої полісної магістратури, існуванням важливих монархічних привілеїв та елементів. Зокрема, вона завжди залишалася спадковою, саме тому процес перетворення царської влади у Спарті на ординарну магістратуру, що було властивим переважній більшості інших давньогрецьких полісів, не набув повноцінної реалізації. Саме на цю особливість спартанської царської влади свого часу звертав увагу Арістотель. Зокрема, у своїй праці «Політика» мислитель, розглядаючи проблематику класифікації видів царської влади, зазначав, що царська влада у лакедемонівському (тобто спартанському) державному устрої, швидше за все, ґрунтується переважно на законі, але вона водночас не є верховною владою в повному сенсі: цар – верховний вождь військових сил лише в тому разі, коли він полишає межі країни; більше того, царі відають релігійним культом (Політика, III, IX, 2, 1285a, 3-8). Продовжуючи власне дослідження, Арістотель означив чотири види царської влади, віднісши царську владу Спарті до четвертого виду, вказавши при цьому, що царська влада в Лакедемоні являла собою по суті спадкову та пожиттєву стратегію (Політика, III, X, 1, 1285b, 27-29). Виходячи зі змісту арістотелівських сентенцій, можна вказати на те, що царі у Спарті відрізнялися від інших полісних магістратів лише двома, але досить важливими якостями – вони керували збройними силами на постійній основі та передавали зазначені повноваження власним спадкоємцям чоловічої статі.

Та зазначений стан справ не був притаманний Спарті впродовж усього періоду її існування у формі державного утворення. Зокрема, на ранніх стадіях її формування та розвитку такий у край важливий державний інститут, як судова влада, в повному обсязі належала *царям*. Зокрема, до середини VI ст. до н. е. вони фактично уособлювали собою верховну судову владу в державі [178, с. 26]. Але, з одного боку, розвиток елементів військової демократії, а з іншого – зростання впливу на державно-правові процеси які відбувалися у Спарті з боку олігархічних кіл, призвели до того, що влада царів з абсолютної поступово перетворюється на обмежену. Не оминули ці процеси і в край важливу для функціонування держави сферу судочинства. Так у процесі еволюціонування держави, вже починаючи з

другої половини VI ст. до н. е., судові функції царів зазнали суттєвого трансформаційного обмеження. Стосовно юрисдикції спартанських царів класичного періоду нам надає інформацію лише одне авторитетне джерело – Геродот, але, на превеликий жаль, досить фрагментарно й коротко. Зокрема, за його словами, у компетенції царів залишилися лише деякі цивільні справи, що належали до сфери сімейного та спадкового права. Так «батько історії» вказував на те, що лише царям належить право виносити рішення з наступних справ: про обрання чоловіка для доньки-спадкоємиці (в разі, якщо батько ні з ким її не обручив) та про суспільні дороги. Також якщо хтось виявить бажання усиновити дитину, то повинен зробити це у присутності царів (Геродот. VI, 57, 5). Тобто можна зробити припущення, що усі справи, які залишились у сфері компетенції царів, потребували певного сакрального, релігійного оформлення або ж стосувалися проблематики належного комунікаційного функціонування держави в цілому. Але, як зазначала Л. Г. Печатнова, вже у часи Геродота судова влада спартанських царів виявилась суттєво обмеженою, оскільки вся її повнота у цей період уже була зосереджена в руках Герусії та ефорату [178, с. 26].

З одного боку, можна припустити, що влада царя обмежувалася з метою отримання владних повноважень іншими суб'єктами суспільних відносин, що відповідало прагненням, які проявлялися як у діяльності спартанської олігархії, так і кіл, які виступали в ролі представників широких верств громадян держави. Але, з іншого боку, еволюція держави супроводжувалася й зростанням питомої ваги судових справ, які потребували розгляду з боку держави, і навряд чи царі були у змозі впоратись із розглядом усього потоку судових справ, який невпинно зростав. Саме тому, на нашу думку, у компетенції царів залишилися лише перелічені вище повноваження, адже вони, на думку С. Ф. Кечек'яна, безпосередньо торкалися інтересів усієї общини в цілому або ж могли порушити життєво важливі інтереси усього роду чи племені. І у вирішенні цих справ цар зберігав власну судову владу як наступник свого попередника – родоплемінного вождя [95, с. 15].

І справді, фактор успадкування доньками був досить важливим, адже від того в користуванні якого роду чи племені опиниться успадковане майно, залежало його функціональне існування та навіть, у деяких випадках, фактичне виживання. Саме тому держава не могла залишитися осторонь цього процесу, й залишення зазначених справ у сфері компетенції царів зайвий раз наголошує на притаманній їм значущості. Також, у розрізі вказаної проблематики, слід зазначити, що юрисдикція царів поширювалася на сферу спадкових справ лише у випадку, якщо йшлося про єдину спадкоємицю (епіклеру), тобто доньку котра після смерті батька успадковувала все належне йому майно – включно із земельним наділом. Цар, виконуючи властиві йому давні релігійно-правові та соціальні функції голови роду, у цьому випадку виступав у ролі заступника батька родини. Він був зобов'язаний обрати для спадкоємиці-сироти чоловіка таким чином, щоб не порушити інтересів як окремого роду, так і держави в цілому [178, с. 27].

Зокрема, і питання усиновлення мало чимале значення для держави в цілому, адже цей процес передбачав набуття тією чи іншою особою статусу громадянина з усім наступним комплексом прав та обов'язків, що переходили до зазначеного індивіда, і повноваження царя в цьому процесі були гарантією законності вчинення цього юридичного акту. Цар у цьому процесі виступав також у якості головного жерця общини, адже саме усиновлення тісно пов'язувалося з культом ушанування предків та домашнього вогнища. Сама ж присутність царя в якості головного носія релігійного культу (адже, за словами Ксенофонта, Лікурґ указував на те, щоб цар, який має божественне походження, учиняв усі суспільні жертвоприношення іменем держави (Ксенофонт. Лакедемонська політія, 15, 1-2)), надавала зазначеній юридичній процедурі предикатів незворотності, адже в разі будь-якої підозри щодо щирості наміру усиновителів, або ж якщо, на думку царя, їхні інтереси не співпадали з інтересами держави в цілому, або ж узагалі були незаконними, він міг скористатися правом накладення заборони на реалізацію певного конкретного акту усиновлення. У річищі зазначеної проблематики також укажемо на те, що одні з найбільш суворих законів щодо громадянства у

давньогрецькі часи були притаманні саме спартанському державному утворенню. Зокрема, володіння повним обсягом громадянських прав у Спарті безпосередньо пов'язувалось із наявністю у громадянина земельного наділу, який виступав засобом гарантії сплати спатріатом необхідного внеску для участі в сисситіях (спільних трапезах для громадян), що було однією з необхідних умов та ознак громадянства. Як відомо, батьківський клер (земельний наділ) не поділявся між синами, а повністю переходив у спадок до найстаршого сина. Саме тому одним із способів отримання клера молодшими синами виступало їхнє усиновлення сім'ями, у котрих не було спадкоємців чоловічої статі, й однією з умов такого усиновлення могло бути одруження з донькою власника клера. Тобто, у цьому випадку можна прослідкувати існування феномена «пересікання» процесів успадкування осиротілими доньками майна свого батька та актів усиновлення, і саме цей фактор не викликає подиву з приводу того, що зазначені процеси перебували безпосередньо під судовою юрисдикцією царів.

Нерідко процес усиновлення у Спарті також використовувався з метою легалізації й відповідного наділення громадянськими правами власних незаконно народжених синів знатних батьків, і зазначений фактор відігравав досить важливу роль у разі відсутності у знатного громадянина держави законних спадкоємців. Адже, виходячи із давньогрецької традиції, вимирання роду вважалось надзвичайно негативним, якщо не трагічним явищем, і держава, у свою чергу, надавала можливості бездітним особам уникати означеного лиха шляхом формального усиновлення власних незаконно народжених дітей або ж нащадків збіднілих чи померлих родичів та друзів.

Також і фактор використання суспільних доріг містив у собі досить значну аксіологічну складову, адже наявність відповідних шляхів сполучення загальнодержавного значення та ознака можливості їхнього безперешкодного та надійного використання у всі часи позиціонувалися в ролі важливого засобу комунікації, від якого завжди залежала як життєздатність держави в цілому, так і розвиток її економічного, соціального, військового та навіть політичного потенціалу. Адже без надійного зв'язку всередині державного утворення, не

говорячи вже про комунікацію із сусідніми країнами, розбудова успішної, та й узагалі навіть мінімально-функціональної держави є досить проблематичним завданням. І царі повною мірою могли використовувати надані їм судові повноваження в разі спричинення зазначеним шляхам шкоди, яка б ускладнювала чи взагалі унеможливлювала ефективне їхнє використання.

Стосовно таких представницьких органів Спарті, як Герусія та народні збори (Апелла), зазначимо, що саме стосовно них до нашого часу дійшло вкрай небагато відомостей, які дають змогу проаналізувати весь комплекс належних їм компетенцій у системі спартанських державних органів. І справді, якщо подвійна царська влада (діархія) та ефорат фактично були дещо екзотичними, притаманними лише Спарті органами влади, що звертали на себе увагу не лише в середовищі дослідників зазначеної проблематики, але й викликали жвавий інтерес у середовищі самого тогочасного грецького населення, то Герусія й Апелла видавалися звичайними представницькими державними органами, які мало чим відрізнялися від аналогічних інституцій, які були сформовані й у інших давньогрецьких полісах. Саме тому терміни «Герусія» та «Апелла» досить нечасто зустрічаються у змісті давньогрецьких джерел [285, р. 210]. Та усе ж деякі відомості стосовно владних повноважень Герусії й Апелли дійшли до наших днів, що надає нам змогу завдяки їх змістовній основі провести певний гносеологічний аналіз означених феноменів. Зокрема, Арістотель, порівнюючи геронтів (членів Герусії) на Криті та у Спарті, вказував на те, що влада, зосереджена в руках і перших, і других, є вкрай небезпечною, оскільки «... їхня безвідповідальність та незмінність – дуже велика честь у порівнянні із їх гідністю, а те, що вони правлять не на підставі писаних законів, але самовільно, є досить небезпечним» (Арістотель. Політика, 1272а, 36-39). Також зазначимо, що в гомерівській Спарті за аналогією до інших примітивних державних утворень царська влада була, швидше за все, досить сильною, а Герусія складалася з голів філ, фратрій та родів. Жодних конкретних свідчень стосовно діяльності спартанської Герусії до часів Лікурга не існує. У свою чергу Лікург, зберігши раду старійшин, змінив процедуру її комплектування, зробивши незалежною від царів та наділивши

більшим обсягом влади. Реформатор фактично «вмонтував», прилаштував Герусію до складу нової політичної структури [178, с. 206].

У свою чергу *Герусія* також виконувала роль і судової інстанції. До її компетенції належав розгляд кримінальних справ, у т. ч. і стосовно розгляду справ щодо вчинення державних злочинів. Фактично Герусія у Спарті, як правило, виступала в якості вищого кримінального суду (Ксенофонт. Лакедемонська політія, 10, 2; Арістотель. Політика, 1271a). Вона виконувала роль судової інстанції у процесах проти царів. Зокрема, на думку більшості дослідників, лише Герусія, до складу якої *ex officio* входили також ефори, мала право судити спартанських царів [278, р. 80; 284, р. 43]. У річищі зазначеної проблематики слід указати на те, що, за словами Л. Г. Печатнової, у давньогрецьких переказах не збереглося жодної чіткої вказівки, що суд над царями коли-небудь вчинявся Апеллою [178, с. 78]. Хоча С. Ф. Кечек'ян, описуючи судові повноваження Герусії, зазначав, що вона виступала в якості судового органу в тому разі, коли будь-якою з вищих посадових осіб ставилося питання з приводу усунення будь-кого з посади за вчинення злочину. У такому разі обвинувачення формулювалось не приватними особами, а лише ким-небудь із числа вищих посадових осіб. А роль народних зборів (Апелли) в процесі розгляду такої справи зводилась до санкціонування або ж відхилення пропозицій позивача [95, с. 18]. М. Н. Разумович, досліджуючи аналогічну проблематику, вказував на те, що народні збори (Апелла) виступали в якості судового органу в разі обговорення сформульованого ким-небудь із числа вищих посадових осіб питань з приводу усунення із займаної посади особи по причині вчинення нею злочину. При цьому народні збори або санкціонували, або ж відхиляли пропозиції обвинувача, у ролі якого могла виступати лише посадова особа [191, с. 24]. У цьому випадку спостерігаються певні прояви протиріч з приводу судових повноважень, якими наділялися загальні збори (Апелла) у Спарті. Зокрема, Л. Г. Печатнова, хоч і не в категоричній формі зазначаючи певну вірогідність допустимості, стверджувала, що на сьогодні не існує відомих достовірних джерел, які б підтверджували судові повноваження Апелли в процесах під час розгляду

висунутих проти спартанських царів обвинувачень. Але це не означає, що таких джерел не існує взагалі, й на цю досить важливу обставину, хоча й опосередковано, але вказує й сама Л. Г. Печатнова і, що досить цікаво, робить вона це вже на початку 2000-х років. Водночас С. Ф. Кечек'яном та М. Н. Разумовичем висловлюються фактично ідентичні позиції з приводу безпосередньої участі Апелли в процесах усунення осіб із займаних ними посад у державі. Виходячи з філософсько-правового змісту терміну «посадова особа», можемо дійти висновку, що посада спартанського царя підпадає під дію зазначеної категорії державних посадовців Спарти. Тобто, і С. Ф. Кечек'ян, і М. Н. Разумович вважали, що Апелла брала безпосередню участь у судових процесах у державі, предметом розгляду яких виступало усунення спартанського царя з посади. І в контексті зазначеної проблематики вкажемо на те, що С. Ф. Кечек'яном було висловлено зазначену позицію в 1960-х роках, а М. Н. Разумовичем – у 1980-х роках. Але, на превеликий жаль, жоден з авторів не зробив посилань на відповідну джерельну базу свого фактично категоричного твердження стосовно досить широких судових повноважень народного зібрання у Спарті. У свою чергу Л. Г. Печатнова лише робить певні застереження стосовно обмежених судових повноважень Апелли, і то лише у сфері вчинення правосуддя над спартанськими царями, залишаючи майбутнім дослідникам цієї проблематики простір для наукового «маневру» у сфері пошуку ще невідомих історико-філософських джерел, які б у своєму змісті містили б відомості з приводу широких судових повноважень спартанської Апелли. На нашу думку, твердження як С. Ф. Кечек'яна, так і позиція М. Н. Разумовича стосовно зазначеної проблематики були сформовані раніше, але їх можна сприймати лише в якості особистої позиції вказаних науковців, адже жодного документального підтвердження висловлених позицій ними наведено не було. Водночас зауваження, висловлені з цього приводу Л. Г. Печатною, є пізнішими, не містять ознак категоричності, а лише припустимості й тому, на наш погляд, є більш істинними. Наше припущення, окрім уже зазначеного, також обґрунтовується й тим, що С. Ф. Кечек'ян та М. Н. Разумович висловлювали

власні позиції з цієї проблематики в контексті дослідження державно-правових та культурологічних констант давньогрецького суспільства в цілому. Водночас позиції, висловлені Л. Г. Печатною, сформульовано в контексті вузько спрямованого наукового дослідження, предметом якого виступали державно-правові й онтологічні основи лише Спарти, а не Греції зазначеного часового періоду в цілому. А тому позиції Л. Г. Печатної з приводу судових повноважень Апелли, на наш погляд, є більш ґрунтовними та заслуговують на більшу довіру, ніж позиції, висловлені С. Ф. Кечек'яном та Н. М. Разумовичем. Та все ж не треба випускати з власного поля зору те, що зазначені суперечності, висловлені вищезгаданими науковцями, стосуються лише проблематики судових повноважень Апелли у справах щодо звинувачень, висунутих на адресу спартанських царів. Тобто, із вищезазначеного випливає, що у всіх інших судових справах, які належали до юрисдикції Герусії, затвердження чи скасування рішення або вироку, винесених зборами спартанських старійшин, проводилося безпосередньо Апеллою, яка, в цьому випадку, також позиціонується в ролі дещо вищої судової інстанції, ніж Герусія. Хоча до сфери наданих їй судових повноважень належали лише затвердження чи відхилення рішення чи вироку, сформульованого геронтами, у руках Апелли усе ж таки залишалися досить вагомі в судовій системі Спарти важелі впливу.

Повертаючись до розгляду проблематики судових повноважень Герусії, зазначимо, що справи стосовно майнових спорів нею не розглядалися, позаяк вони були підсудні ефорам [95, с. 17]. У річищі вказаної проблематики зазначимо, що з усього переліку державних інституцій Спарти саме щодо Герусії та Апелли зберігся найменший обсяг історичних відомостей, адже ні давньогрецькі автори, ні сучасні дослідники, як правило, не виказували особливої зацікавленості на адресу цих досить важливих політичних інституцій. Якщо ефорат та подвійна царська влада поставали у свідомості давньогрецького соціуму в якості екзотичних органів влади, які носили характер одиничності і були своєрідними й уже тому привертали до себе увагу мало не усього давньогрецького світу, то Герусія видавалась звичайною радою, яка мало цим вирізнявся серед подібних

інституцій, що створювалися в будь-якому іншому еллінському полісі. Саме завдяки своїй, так би мовити, буденності, звичайності Герусія нечасто згадується у письмових джерелах історико-правового та філософського характеру [178, с. 203; 273, р. 343]. У свою чергу Е. Леві вбачав одну із причин зазначеного феномена в тому, що давні історики взагалі досить рідко вдавалися до подробиць реалізації самого процесу прийняття рішень державного характеру у Спарті [285, р. 210]. Та все ж до нашого часу дійшов певний обсяг інформації щодо кола повноважень геронтів, у т. ч. й судових. І хоча вона міститься також і в текстах тогочасних літературних творів, із зазначеного змісту шляхом проведення ретельного гносеологічного аналізу можна зробити певні висновки щодо обсягу владних повноважень, якими Герусія наділялась у Спарті, та які функції, у т. ч. й судові, входили до складу її компетенції. Зокрема, зі змісту «Іліади» Гомера випливає, що становище ради старійшин у державі часів гомерівських царів не було виключно ритуальним, адже геронти володіли цілим рядом досить важливих владних повноважень, зокрема й виконували роль судового органу держави (Іліада. XVIII. 497-508). Плутарх називав Герусію першим і найголовнішим із багаточисельних нововведень Лікурга (Плутарх. Лікург.5) [284, с. 51]. Адже, як зазначав Плутарх, у поєднанні з гарячою та запальною царською владою, володіючи рівним із нею правом голосу при вирішенні важливих справ, ця Рада стала гарантом благополуччя та розсудливості. Держава, яку кидало у крайнощі, то схиляючись до тиранії, коли перемогу отримували царі, то в бік повної демократії, коли верх залишався за натовпом, поклавши посередині, немов баласт у трюмі судна, владу старійшин, набула рівноваги, стійкості та порядку: двадцять вісім старійшин відтепер постійно підтримували царів, чинячи опір демократії, але водночас допомагали народові оберігати Вітчизну від тиранії (Плутарх. Лікург. 5) [284, с. 51]. Поряд із досить значним обсягом державних повноважень Рада старійшин у Спарті також виконувала й судові функції, зокрема Герусія в державі функціонувала в якості верховного кримінального суду, до юрисдикції якого належали справи державного значення. Так, Герусія разом з ефорами могла винести вирішальне рішення з приводу найвагоміших кримінальних злочинів.

Геронти могли засудити громадян Спарти, у т. ч. й царів, до найрізноманітніших покарань – від громадського осуду й сплати грошового штрафу й до вигнання та смертної кари (Ксенофонт. Лакедемонська політія. 10.2 [116, с. 63]; Плутарх. Лікурґ. 26). У якості кримінального суду Герусія застосовувала свою значну політичну владу в судових процесах над царями та іншими воєначальниками, зокрема такими, яким був Сфодрій (Ксенофонт. Грецька історія. V. 4.25) [114, с. 401]. Та слід наголосити на тому, що у випадку притягнення до відповідальності царя або інших перших осіб держави Герусія вимушена була діяти спільно з ефорами, утворюючи, таким чином, найвищу державну судову колегію (Павсаній. Опис Еллади. III. V. 2) [175, с. 201]. Виходячи зі змісту зазначеного, слід указати на те, що власні судові функції геронти ділили з царями та ефорами. Адже спартанські царі, апріорі, за посадою входили до складу Герусії. Колегія ефорів поруч із контролем над владою царів потребувала також власного дієвого механізму реального впливу на них. Та усе ж, виходячи зі ступеню важливості владних повноважень у державі, якими наділялися царі, Герусія та ефори, створення найвищої судової інстанції в Спарті, на засадах колегіальності було реалізацією на практиці певного досить дієвого механізму противаг та стримувань державних владних інституцій. На перший погляд може видатися, що в самій ідеї створення зазначеного колегіального судового органу містяться ознаки алогічності, адже сам факт підсудності спартанських царів органів, до складу якого вони самі й належали, є дещо абсурдним, та створює сприятливі умови для існування корупції на найвищому державному рівні. Заснування окремого найвищого судового органу держави видається більш справедливим та логічним, тим більше зазначена «технологія» успішно випробувана в умовах сьогодення. Але не слід забувати про те, у який історико-еволюційний часовий період відбувалися означені події, й судити з позицій сьогодення про доцільність чи алогічність спартанських державних структур, на наш погляд, є недоречним.

Виходячи з реальних політичних умов, у яких еволюціонувало спартанське суспільство, і слід шукати логічні пояснення складу та функцій тогочасного найвищого судового органу держави. Зокрема, звичайною для давньогрецьких

полісів була традиція створення рад старійшин міста, які виконували різноманітні функції, у т. ч. й загальнодержавного характеру. Не була винятком у цьому переліку давньогрецьких міст-держав і Спарта, у якій також було створено раду старійшин – Герусію. Унікальною спартанською ідентифікаційною особливістю була диархія – влада двох царів, які також виконували певний спектр владних повноважень у державі. У зазначеному контексті слід ще раз наголосити на важливості функцій, які виконувалися у Спарті геронтами, адже до складу зазначеного органу було включено також і особи царів. Виникає цілком логічне запитання: а з якою метою це було зроблено? Адже царі були фактично не у змозі керувати процесом прийняття Герусією тих чи інших рішень, позаяк, володіючи усього двома голосами із тридцяти (загального числа членів Герусії), вони навряд чи могли суттєво впливати на роботу зазначеного органу. Але, з іншого боку, вони отримували можливість контролю за роботою Герусії і, відповідно до отримуваної інформації вибудовувати власну стратегію й тактику подальших дій у якості керівників держави. Також вони могли виступити в ролі ініціаторів розгляду Радою старійшин тих чи інших питань, не залишаючи поза увагою і сферу власних інтересів. Таким чином, до складу Герусії було включено й елемент царської державної влади. Але, водночас, користуючись правами рядового члена Ради старійшин, царі навіть під час розгляду судових справ щодо власної особи не могли спричинити кардинального впливу на процес прийняття судом рішення по справі. Тому зазначений симбіоз Герусії та царської влади носив, швидше за все, ознаки не лише управління, але й контролю та урівноваження владних повноважень зазначених «гілок».

Із часу формування колегії ефорів та наділення їх досить значним обсягом владних повноважень у Спарті цей орган не міг залишатися осторонь таких важливих процесів у державі, як відправлення правосуддя. Тому не викликає подиву, що до складу найвищого судового органу Спарты, поряд з царями та геронтами, увійшли також й ефори. Створення найвищого судового органу держави на базі царської влади, Герусії та колегії ефорів несло в собі досить важливе значення, адже за його допомогою відбувалася фактична реалізація на

практиці механізму стримувань і протигаг між найвищими владними інституціями Спарти, чим робилася неможливою концентрація всіх державних владних повноважень у руках одного органу. Також інституції, що входили до складу найвищого судового органу держави, отримали досить дієвий практичний механізм контролю царської влади, у свою чергу завдяки цьому було створено умови для розвитку комунікації між представниками вказаних найвищих державо-владних установ Спарти. Таким чином було створено колегіальний, досить дієвий та вкрай важливий орган державної влади – найвищу судову інстанцію Спарти.

Ще однією з досить важливих судових інстанцій Спарти, яку було наділено надзвичайно широким спектром повноважень, був згаданий уже нами Ефорат. Запровадження Ефорату в 754 р. до н. е., за словами, Л. Г. Печатнової, призвело до встановлення повного державного порядку, та поряд із цим означало перемогу полісу над суверенною царською владою. Початком радикального перерозподілу влади між царями й ефорами слід вважати середину VI ст. до н. е., а саме часів правління ефора Хілона. У ці часи починається поступовий перехід багатьох царських повноважень до рук ефорів, серед яких були такі, як головування під час засідань народних зборів. У класичний період у різноманітних джерелах з'являється нова формула для рішень, прийнятих спартанською Апеллою: «Так вирішено ефорами та народними зборами» (Ксенофонт. *Hell.* III. 2.23; IV. 6.3) [114, с. 315]. Виходячи з аксіологічного змісту зазначеної ксенофонтівської сентенції, стосовно ефорату й Апелли, можна сказати, що, будучи окремими державними органами, ефорат отримав досить вагомий важелі впливу на народні збори. Адже за ефоратом було закріплено не лише фактичне керівництво Апеллою, але й механізм набуття легітимності рішеннями, які приймалися народними зборами Спарти, адже без затвердження ефоратом рішення, прийняті Апеллою, не набували юридичної сили.

Також слід зазначити, що ефор Хілон уперше почав активно втручатися до сфери зовнішньої політики Спарти, яка ще на той час належала до сфери державних повноважень царів. Також за часів хілонівського керівництва

ефоратом починає зростати ефорівський вплив і на приватне життя царів. Ефори також здійснювали постійний нагляд за царями як у мирний, так і у військовий часи, і як усередині держави, так і за її межами.

Щодо судових функцій, які належали до сфери державних повноважень ефорату у Спарті, зазначимо, що ефори фактично очолювали найвищу колегіальну судову інстанцію Спарті. У річищі зазначеної проблематики вкажемо й на те, що відсутність на теренах Спарті писаного законодавства призводила до появи значної кількості зловживань у сфері правозастосування. Не трималася осторонь зазначених процесів і колегія ефорів, адже зазначений стан справ надавав їй повноваження для власної інтерпретації та логічного тлумачення змісту нормативно-правового масиву Спарті, що, у свою чергу, створювало широкі можливості щодо спрямування до «потрібного» річища будь-яких судових казусів, які ставали предметом розгляду в суді. Також у Лакедемоні була відсутня чітка функціональна визначеність судових повноважень ефорату. З цього приводу Арістотель зазначив, що у Лакедемоні різного роду цивільні справи розглядає той чи інший [представник] зі складу ефорів, кримінальні – геронти, інші справи – також будь-які інші посадові особи (Арістотель. Політика. III 1.7.1275 в 10) [26, с. 446]. Фактично цивільна юрисдикція ефорату, на думку Л. Г. Печатнової, розвинулася з цензорських та поліцейських функцій, а саме з контролю за дотриманням дисципліни та законного порядку [178, с. 166]. Зазначена особливість указує на те, що у Спарті ефори наділялися також і повноваженнями щодо загального нагляду за дотриманням законів, тобто виконували функції, так би мовити, «прокуратури», а, зважаючи на те, що у Лакедемоні було відсутнє писане законодавство, то й у сфері загального нагляду для ефорату було створено широке поле для зловживань різноманітного характеру. Таким чином, як зазначає Л. Г. Печатнова, в особі ефорів у Спарті діяли і суспільні обвинувачі, й саме цим спартанське судочинство відрізнялося від судової практики демократичних Афін, де будь-який приватний громадянин користувався правом такої ініціативи. Саме ефори проводили попереднє розслідування та приймали рішення стосовно передачі справи на розгляд до суду. Якщо ефори вважали, що вони мають

достатньо доказів для початку судового процесу, вони арештовували підозрюваного, навіть якщо в ролі такого виступав цар (Фуکید. I. 131.2) [247, с. 56]. Як указує Л. Г. Печатнова, у V ст. до н. е., коли ефори володіли реальною владою та користувались величезним авторитетом, вони в якості головуючих керували судовими колегіями, незалежно від того, де проводилися засідання, – в Апеллі чи Герусії [178, с. 167]. Таким чином, ефори в судах виступали не лише в якості голів суду, обвинувачів але й, за свідченнями Геродота, у ролі свідків (Геродот. Історія. VI. 65) [65, с. 291]. Та, виходячи зі змісту твору «Опис Еллади», який належить давньогрецькому історичному Павсанієві, можна дійти висновку, що ефори брали також участь і в голосуванні під час прийняття судового рішення (Павсаній. Опис Еллади. III. V.2) [174, с. 291]. Тобто, послуговуючись змістом історико-філософських джерел авторства давньогрецьких мислителів, можемо прийти до висновку, що у Спарті не існувало чіткої диференціації судових повноважень ефорату. Так, зокрема, ефори виконували цілий ряд судових функцій, які неможливо поєднати, дотримуючись основоположних принципів реалізації правосуддя, а відтак у Спарті було створено сприятливі умови для появи широкого спектру зловживань з боку ефорату, який у своїх руках зосередив досить значні важелі впливу на всі гілки влади, що існували у Спарті. Також зазначимо, що судові повноваження ефорів, на відміну від аналогічних повноважень царів, не обмежувалися чітко визначеним колом справ. Юрисдикція ефорів розповсюджувалась на все державне управління й носила безперервний характер. Вони виступали в ролі суддів як у цивільному, так і в кримінальному процесах, до складу їх компетенції також належав розгляд майнових справ. Магістрати й приватні особи, громадяни та періеки однаковою мірою підпадали під юрисдикцію ефорівського суду [178, с. 167]. Найбільш поширеним видом покарання у Спарті була сплата грошових штрафів. За свідченнями Ксенофонта і Плутарха, ефори користувалися повноваженнями щодо накладення штрафу на особу будь-якого громадянина Спарті, навіть царя, котрий, на їх розсуд, порушив обов'язкові для громадян норми поведінки (Ксенофонт. Лакедемонська політія. 8. 3-4; Плутарх. Агесілай. 2; Плутарх. Агесілай. 5) [116, с. 61; 185, с. 36]. Крім

покарань у формі грошових штрафів, у Спарті практикувалося призначення таких покарань, як вигнання, позбавлення прав (атимія), смертна кара (скидання у прірву зі скелі) та удушення. Атимія, у свою чергу, була вельми важким видом покарання, адже покарана особа втрачала право на звернення зі скаргою до суду, тобто позбавлялася будь-якого захисту своїх прав з боку відповідних органів держави та фактично опинялася поза законом. Указане покарання застосовувалося до осіб, які виказали на війні власне боягузтво, тих, хто втік з поля битви або тих, які здалися в полон [95, с. 21; 191, с. 25]. Тобто, можна констатувати факт, що влада ефорів у Спарті була фактично абсолютною, адже в їхньому розпорядженні перебували важливі важелі впливу на будь-яку посадову особу в державі. Більше того, ефори не лише вершили правосуддя у Спарті, але й здійснювали нагляд за виконанням вироку. Як приклад, можна навести слова Фукідіда, якими він описував ефорівську розправу над спартанським полководцем Павсанієм (Фукідід. Історія. I. 134) [247, с. 58].

Якщо ж узяти до уваги той факт, що право у Спарті було не писаним, а переважно звичаєвим [191, с. 25], а самі норми права обмежувались лише вказівкою щодо карності тих чи інших діянь, а, водночас, визначення розміру та виду покарань цілком передавалося на угляд суддів, що, у свою чергу, відкривало досить широкі можливості для прояву їхнього свавілля [95, с. 21], та у сумі з досить широкими, навіть виключними, повноваженнями, зокрема ефорів [95, с. 20], могло призвести до цілковитого колапсу усієї системи державного управління Спарті. Але насправді колапсу державно-управлінської системи Лакедемону не відбулося, й саме тому, на нашу думку, слід шукати специфічний механізм, який виступив у якості запобіжника реалізації негативних процесів для держави в цілому. На наш погляд, який співпадає із думкою, висловленою М. Н. Разумовичем, гарантією від яскравого прояву суддівського свавілля за такої системи судочинства була лише публічність процесу: кримінальні справи розглядалися Герусією, а обвинувачений був у праві обрати собі будь-якого захисника із числа громади. У випадку несправедливого вироку засуджений міг скористатися правом апеляційного звернення до Апелли [191, с. 25]. Таким чином

у Спарті було сформовано певний правовий механізм, який став на заваді поширенню суддівського свавілля та виступив гарантом дотримання прав громадян на справедливе правосуддя.

Але цей механізм розповсюджував власну дію лише на громадян Спарті, адже лише вони були повноправними суб'єктами. Водночас стосовно ілотів та періеків указані механізми не спрацьовували. До числа ілотів належали жителі південної Лаконії та Мессенії, завойовані та перетворені на рабів. У свою чергу до періеків належали особисто вільні особи, які не користувалися політичними правами. Вони могли набувати власність та укладати угоди, жили на околицях держави і займалися, головним чином, ремеслом і торгівлею. Водночас вони були військовозобов'язаними та знаходилися під наглядом особливих посадових осіб – гармостів [191, с. 21]. Ці дві найчисельніші соціальні групи спартанського суспільства фактично повноцінного, об'єктивного та всестороннього правосуддя позбавлялися. Ставлення до них було на рівні потенційних злочинців, і для боротьби з ними у Спарті було застосовано спеціальну поліцію на чолі з ефорами, яка в рамках нагляду за ілотами користувалася правом убивати тих із них, чия поведінка здавалася їм підозрілою [178, с. 168]. Таким чином, ілотів у Спарті вбивали без будь-якого суду та слідства. До періеків також широко застосовувалась позасудова розправа [95, с. 55]. Убивства ілотів у Спарті досягали величезних масштабів, зокрема в 415 р. до н. е. на Тенарі відбулося масове вбивство ілотів лакедемонянами (Фуکیدід. Історія. I. 128. 1.) [247, с. 55].

Якщо рішення стосовно ілотів, періеків та іноземців (які знаходилися під їхнім безпосереднім наглядом) ефорами могли прийматися відносно самостійно, без участі Герусії та Апелли, то стосовно самих громадян Спарті каральні функції ефорів були досить обмеженими. Лише Герусія спільно з ефорами і царями та зрідка Апелла могла проголосити вирок стосовно спартанського громадянина, яким притягувала його до такого покарання, як атимія (повної чи часткової втрати громадянських прав) і страта. Водночас цензорські зобов'язання ефорів ніким не обмежувалися. З особливою увагою вони слідкували за діяльністю посадових осіб держави, включно із вищим керівництвом країни. Керівники, які були запідозрені

у вчиненні будь-яких злочинних діянь проти держави чи особистості, могли бути зміщені ефорами із займаних посад, заарештовані та передані до суду (Ксенофонт. Лакедемонська політія. 8. 4.) [116, с. 61].

Проаналізувавши систему правосуддя Спарті, можна констатувати факт, що зазначений феномен, з одного боку, проявляв схильність до прояву суддівського свавілля, зокрема зі сторони ефорів, та водночас містив у собі певні надійні юридичні механізми убезпечення або ж мінімізації його поширення на теренах держави. У свою чергу судовими повноваженнями у Спарті були наділені Герусія, ефорат, частково царі та Апелла (народні збори). До повноважень Герусії (ради старійшин) належав розгляд кримінальних справ, у т. ч. і стосовно вчинення злочинних діянь проти держави. Ефори розглядали переважно цивільні справи, а царі – спадкові справи, справи щодо видання заміж дівчат, які отримали спадок після смерті батька, та спори стосовно використання доріг. Вони ж головували у вищих судах під час військових походів. У свою чергу Апелла також відіграла важливу роль апеляційної судової інстанції у кримінальних справах громадян Лакедемону. Таким чином, можна зробити висновок щодо певної судової спеціалізації державних органів у Спарті. Але у випадку притягнення до відповідальності царя або інших перших осіб держави Герусія (до складу якої входили також і два спартанські царі) змушена була діяти спільно з ефорами, утворюючи таким чином найвищу судову інстанцію держави, яка визначалася колегіальністю. Таким чином в особливих випадках рішення виносилося спільно фактично всіма органами державної влади, що були наділені судовими повноваженнями.

Але за такої системи державного управління у Спарті загалом та системи правосуддя зокрема соціум опинявся немов у «замороженому», формалізованому становищі на рівні архаїчного рівня розвитку, що, у свою чергу, спричинялося постійною необхідністю перебування державного утворення у стані прямого чи опосередкованого військового протистояння з іншими давньогрецькими полісами. Таким чином Спарта як державне утворення, незважаючи на всі свої минулі військові перемоги, зазнала цілковитої стагнації та навіть регресу, не залишивши

по собі жодного вагомого історичного спадку чи не у всіх сферах соціального буття. Вона не дала жодного відомого творця ні у сфері мистецтва, ні в галузі науки, ні у сфері філософської думки. Її військово-казармена організація не синтезувала сприятливих основ, «ґрунту» для інтелектуального розвитку суспільства, а тим паче його творчого збагачення та соціальної культури.

Висновки до розділу 2

Система правосуддя Давньої Греції досить суттєво відрізнялася від аналогічних систем Давнього Єгипту й Вавилону. Указані розбіжності пояснюються більш високим онто-аксіологічним розвитком системи правосуддя, що існувала на теренах Давньої Греції. На наш погляд, це слід пов'язувати з тим, що до вказаної системи, а також до державних інституцій у цілому починають проникати новітні (на той час) світоглядні ідеї, які досить вдало формувалися й логічно обґрунтовувалися давньогрецькими мислителями. Наслідком цих процесів виступила реалізація вказаних ідей у практичній сфері – як під час формування органів державної влади, так і в процесі їхнього функціонування.

Давньогрецька філософсько-правова традиція ахейського та дорійського періодів є результатом синтезу культурних традицій, мови, способу життя, світоглядних орієнтирів, які були притаманними давньогрецькому соціумові. У свою чергу можна прийти до висновків, що ще на зорі формування у давньогрецькому суспільстві основ державності знаходять власний прояв не лише фактори виникнення й еволюції інституту правосуддя загалом, але й закладення до його змісту основоположних онтологічних принципів, які не лише згодом розвинулись у відповідні складові аксіологічні інститути системи правосуддя та визначили вектор розвитку судочинства загалом як соціально-аксіологічного інституту держави, але й зберегли притаманну їм і в наш час актуальність та необхідність. До зазначених феноменів можна віднести фактор відкритості судового процесу, притаманний йому демократизм, колегіальність прийняття рішень по справі, використання показів свідків у якості доказів,

формування інституту нагляду за порядком ведення судового процесу, принцип змагальності, нормативне закріплення норм матеріального і процесуального права, також, на нашу думку, феномен зародження інституту присяжних засідателів.

У свою чергу навіть зміна ахейського періоду дорійським не зупинила цивілізаційний поступ становлення демократичних інституцій у системі правосуддя, які не втратили власної актуальності й нині.

Афінська судова система включала до свого складу елементи безпосередньої демократії, що свідчить про високий ступінь розвитку в державі демократичних інституцій. Саме вона виступила в якості квінтесенції практичної реалізації у сфері давньогрецького правосуддя філософсько-правових ідей, сформульованих мислителями Давньої Греції. Зокрема, можна стверджувати, що діяльність судових органів Афінської держави, як-от Рада Ареопагу та Геліея, безпосередньо вибудовувалась на застосуванні таких філософсько-правових основ, як справедливість, демократизм, виборність, рівність перед законом та судом (для вільного населення), колегіальність, змагальність, право на захист. Зазначене твердження базується на самих принципах формування та діяльності найвищого судового органу держави – Геліеї (суду присяжних). Зокрема, цей орган був виборним, а найбільш кількісне представництво у ньому належало найнижчому соціальному прошаркові в державі – фетам. Рішення судом приймалося шляхом таємного голосування, а обвинуваченому надавалося право на захист, незважаючи на його майновий стан чи належність до того чи іншого соціального прошарку населення полісу. Окрім розгляду кримінальних та цивільних справ, до компетенції суду належало також право повноважної перевірки рішень народних зборів на їх відповідність принципам державного устрою Афін. Таким чином, Геліея була свого часу новітнім та демократичним органом державної влади, який наділявся широким спектром життєво важливих повноважень. Рішення по справі винесене Геліеєю, було остаточним і вже не підлягало оскарженню чи переглядові.

Стосовно системи правосуддя Спарти слід зазначити, що обговорюваний феномен, з одного боку, був схильним до прояву суддівського свавілля, зокрема з

боку ефорів, та водночас містив у собі певні надійні юридичні механізми убезпечення або ж мінімізації його поширення на теренах держави. Судовими повноваженнями у Спарті були наділені Герусія, ефорат, частково царі та Апелла (народні збори). Указані державні органи Лакедемону наділялись окремими судовими повноваженнями, що свідчить про існування у Спарті певної судової спеціалізації. У свою чергу у випадку притягнення до відповідальності царя або ж інших перших осіб держави Герусія (до складу якої входили також і два спартанські царі) змушена була діяти спільно з ефорами, утворюючи таким чином найвищу судову інстанцію держави, яка визначалася колегіальністю. Отож в особливих випадках рішення виносилося спільно фактично всіма органами державної влади, що були наділені судовими повноваженнями, тобто створювався «колективний» Верховний суд держави, основоположними принципами діяльності якого фактично виступали ті ж самі філософсько-правові основи, які притаманні для судової системи Афін, зокрема справедливість, демократизм, виборність, рівність перед законом та судом (для вільного населення), колегіальність, змагальність, право на захист. Інакше кажучи, в цьому випадку йдеться про прояв феномена, який полягає в тому, що, незважаючи на відмінності у формах державного правління, властивих, зокрема Афінам та Спарті, у ролі світоглядних основ судових систем цих давньогрецьких полісів виступали одні й ті ж філософсько-правові ідеї. Згаданий факт слугує ще одним підтвердженням того, що в процесі формування судової системи того чи іншого давньогрецького полісу провідну роль відігравали не форми державного правління (які були вкрай різноманітними та навіть відзначалися антагоністичністю), а спільні філософсько-правові основи, ідеї, які стали віддзеркаленням сприйняття навколишнього світу давньогрецьким соціумом у цілому.

РОЗДІЛ 3

СОКРАТИЧНИЙ І ПОСТСОКРАТИЧНИЙ ПЕРІОДИ РОЗВИТКУ ФЕНОМЕНА ДАВНЬОГРЕЦЬКОГО ПРАВОСУДДЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇХНЬОЇ РЕФЛЕКСІЇ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

3.1 Етико-соціальний зміст правосуддя у вченні Сократа

Серед грандіозного «пантеону» давньогрецьких мислителів Сократ Афінський (469-399 р. до н. е.) здобув визнання в якості істинного філософа та праведника серед послідовників переважної більшості філософських шкіл періоду античності. Зазначимо, що з його іменем пов'язаний широко розповсюджений у філософських творах XIX – середини XX ст. поділ історії філософії античності на до та постсократичний періоди, у якому віддзеркалюється зацікавленість ранніх філософів VI – поч. V ст. до н. е. натурфілософією («досократики») та наступного покоління софістів V ст. – етико-політичною тематикою, лейтмотивом якої постає виховання добропорядної людини та громадянина [16, с. 674].

Укажемо на те, що напрямом власного наукового пізнання, предметом дослідження представниками «досократівського» періоду було обрано навколишній світ, безмежний, безкрай Космос, за допомогою дослідження якого вони прагнули не лише вивчити, але й раціонально обґрунтувати будову та призначення Всесвіту й визначити місце людства у структурі цієї багатогранної та надзвичайно складної «конструкції». Окремий індивід у їхніх філософських поглядах не набував предикатів особливості, неповторності, не виступав у якості безпосереднього чи хоча б опосередкованого об'єкта філософсько-наукового пізнання, а відігравав роль нескінченно малої «піщинки» у безмежно великому та всеохоплюючому океані Всесвіту. Тобто, окрема людина позиціонувалася на рівнях загальності та навіть другорядності, малозначущості, поруч з іншими явищами та предметами навколишнього середовища, які з легкістю можна віднести до рядових структурних елементів грандіозного Всесвітнього простору.

Сократ же, у свою чергу, розробляючи й логічно обґрунтовуючи та структуруючи власні філософсько-світоглядні константи, дійшов до несподіваного та навіть на той час достатньо революційного й дещо

провокативного висновку з приводу того, що людина як складова та невід'ємна частина Всесвіту може виступати в якості окремого об'єкта науково-філософського пізнання, адже вона може позиціонуватися в ролі носія всіх ідентифікаційно-кваліфікуючих ознак та рис, що притаманні як окремому індивідові зокрема, так і усьому Всесвітові загалом. Виходячи з методологічно-дедуктивних позицій, мислитель указував на те, що, пізнавши частину, навіть саму найменшу, можна пізнати й ціле. Тобто, пізнавши людину, ми пізнаємо і Всесвіт. Завдяки сформульованим та логічно обґрунтованим власним позиціям, Сократ фактично перетворив людину на основний та безпосередній об'єкт філософсько-світоглядного пізнання, заодно надавши етичному та соціальному вченню предикатів аксіологічності філософсько-правової гносеології.

За словами відомого представника київської школи філософії права С. М. Трубецького, Сократ займався пошуком істинних норм теоретичної та моральної діяльності людини, при цьому прагнув віднайти їх у самій структурі людського розуму, актуалізуючи проблеми гносеології, етики та моральної філософії, указуючи заодно на те, що істину та благо слід шукати не в зовнішньому світі, а в діяльності розуму [229, с. 25].

Філософсько-світоглядні позиції, які були вихідними для сократівського пізнання, треба зазначити, завдяки притаманним їм тогочасній неординарності та позашаблонності не лише викликали неабиякий інтерес із боку як сучасників, так і серед лав представників наступних поколінь філософів, але й провокували появу поліспекторального, неоднозначного сприйняття згенерованих мислителем ідей. Зокрема, сам Платон, чий філософський геній був «пробуджений» саме Сократом, який і виступив у ролі його безпосереднього вчителя, у своїх наукових трактатах досить часто піддавав логічно обґрунтованій критиці сократівське вчення. Але зауважимо, що саме й завдяки цій критиці Платонові вдалося не лише сформулювати та логічно обґрунтувати власну філософсько-світоглядну систему, але й увійти до анналів історії в якості провідника світової філософсько-правової думки.

Також на підтвердження вище зазначеного можна навести слова Ф. Ніцше з приводу того, що, починаючи із Сократа, сфера грецької філософії презентувала собою оману, і навіть смерть Сократа вміщує у собі елементи депресивного самогубства [277, р. 292]. Але, аналізуючи філософсько-світоглядні позиції переважної більшості мислителів, які предметом власного пізнання обрали дослідження особливостей творчої спадщини Сократа, можна дійти висновку, що саме завдяки революційним, новітнім та досить сміливим філософсько-світоглядним науковим сентенціям, що були сформульовані та логічно обґрунтовані Сократом, у науковому світі в цілому та в царині філософії зокрема відбувся процес «переорієнтації» напрямку філософського пізнання з навколишнього, предметного, фізичного світу на світ духовний, людський, особистісно-індивідуальний. Тобто, мислитель задав, так би мовити, нового гносеологічного імпульсу в царині «цариці наук», який полягав у кардинальній зміні методології філософського пізнання. На пропозицію та глибоке переконання мислителя, навколишній світ, усе те матеріальне та нематеріальне наповнення, яке оточує індивіда, мусить пізнаватися не безпосередньо, а опосередковано – через усвідомлення цінності, розуміння сутності та мети людського буття та його впливу на оточуюче навколишнє середовище. Тобто, на дослідження причинно-наслідкового зв'язку між «внутрішнім», психо-етичним станом індивіда й виявами його практичної діяльності, тобто дослідженню трансформації внутрішнього стану індивіда у зовнішніх проявах його власної поведінки, та, як наслідок, результатах зовнішньої, матеріальної діяльності [147, с. 92]. Адже, згідно з легендою, на яку вказував Арістотель (Про філософію, кн. I), Сократ замолоду відвідав Дельфи. Його розхвилював та викликав надзвичайне захоплення напис на Дельфійському храмі: «Пізнай самого себе». Цей вислів, авторство якого досить часто приписується Фалесові як одному з «семи мудреців» слугував поштовхом до філософствування та визначив основний напрямок його філософського пошуку істини. Сократ сприйняв цей вислів у якості заклику до пізнання взагалі, до встановлення змісту, ролі та межі людського пізнання у відповідності з божественною мудрістю. Мова, таким чином, ішла не про

категорії приватного порядку, а про принцип пізнання людиною властивого їй місця у світі [169, с. 13].

У розрізі зазначеної проблематики вкажемо також на думку, сформульовану Ф. Х. Кесіді з приводу того, що жоден з античних мислителів, окрім Сократа, не наголошував на феномені самопізнання як основній складовій власного учення та керівному принципові всієї своєї діяльності [94, с. 99]. Виражаючи власне захоплення цією особливістю сократівської філософії, Цицерон досить влучно зазначав, що Сократ опустив філософію з неба на землю [227, с. 5].

Виходячи з логічного змісту вище зазначеного, зауважимо, що надання процесові самопізнання категоріальних ознак аксіологічності найвищого ступеню, за своєю сутністю стало новітньою віхою гносеологічного феномена людського буття, що, у свою чергу, надало колосальних можливостей розвитку подальших досліджень науково-пізнавального характеру у сфері не лише гуманітарних, але й природничих наук. І вказаний факт не викликає жодного подиву, адже місце основного об'єкта сократівського філософського пізнання займають людина, проблеми життя та смерті, добра та зла, добродійностей та вад, права та обов'язку, волі та відповідальності, особистості та держави [169, с. 3].

За притаманної, на перший погляд, зазначеній сократівській сентенції простоти, пізнати її глибинну сутність та багатогранність можливо лише в разі широкого та усестороннього дослідження. Адже вона фактично створила умови задля формування й розвитку часом досить диференційованих та навіть почасти антагоністичних, але й водночас логічно обґрунтованих філософських та правових гіпотез, які були сформульовані як у постсократичний період, так і в часи більш пізніх етапів еволюції філософсько-правової думки. У якості прикладу можна навести неоднозначне розуміння ролі індивіда в державі та соціумі такими яскравими представниками давньогрецької філософсько-правової думки, як Платон та Арістотель. Так, зокрема, Платон дотримувався світоглядних позицій, для яких характерною філософсько-правовою основою слугував примат держави, суспільства, водночас надаючи індивіду яскраво виражених предикатів другорядності. У свою чергу Арістотель логічно доводив аксіологічну

первинність окремо взятої людини в процесах формування, розвитку та функціонування соціально-територіальних утворень державного типу, надаючи переваги її інтересам над інтересами держави й соціуму. Також можна зауважити, що не останню роль сократівський антропоцентризм відіграв у процесі формування й логічного обґрунтування Ф. Ніцше власної концепції «надлюдини» – вільної, надморальної, досконалої особистості, яка існує по той бік добра та зла.

Так що ж слугувало першопричиною такого «сократівського розвороту»? На нашу думку, відповідь на це питання слід шукати у творах учня мислителя – Платона. Зокрема, в діалозі «Федон» зазначається, що одного разу Сократ вчитав у книзі Анаксагора, що все у світі призводить до порядку та всьому слугує причиною Розум, і ця причина припала йому до душі. Мислитель подумав, що це є прекрасним виходом із будь-якої складної ситуації, якщо причиною усьому є Розум (Платон, Федон, 96 с-d). Тобто, проголошуючи людський розум першопричиною людського буття та надаючи йому предикатів домінантності, мислитель намагався спонукати кожного окремого індивіда до власної самооцінки об'єктивного характеру, геть відкинувши суб'єктивізм, а також скерувати власні дії, засновані на можливостях та здібностях, притаманних кожному індивідові, у річищі загальнокорисності. Тобто, за Сократом, характер людської діяльності ґрунтується на феномені власної об'єктивної самооцінки, яка, у свою чергу, стає можливою лише завдяки розуму, мисленню людини, ідентифікуючою ознакою якого є притаманна цьому феноменові безпосередня логічність. Адже самопізнання спонукає людину до визначення та розуміння власного місця у світі, до з'ясування однієї з основних проблем власного буття – пізнати власні здібності та якості задля вдалого використання людей (Ксенофонт. Спогади про Сократа, IV, 2, 25). На нашу думку, мислитель наголошував на тому, що власне логічно-розумове пізнання притаманних індивідові нахилів, властивостей та здібностей допоможе не лише вдало визначити і посісти найбільш притаманне йому місце в досить складній структурі соціуму, але й надасть досить суттєві й необхідні можливості соціальної комунікації задля власного та суспільного блага. Також мислитель наголошував на тому, що індивідові не слід пізнавати лише власні,

притаманні тільки йому чесноти, але й слабкості, адже хто не знає власних недоліків, і себе не знає (Ксенофонт. Спогади про Сократа, IV, 2, 26). На підтвердження сформульованих власних припущень Сократ указував не те, що хіба не є очевидним той факт, що знання себе надає людям досить багато благ, а омана щодо себе – дуже багато страждань та нещасть. Хто знає себе, той знає, що для нього є корисним, та ясно розуміє, що він може і чого він не може. Займаючись тим, що знає, він задовольняє власні потреби та живе щасливо, а, не беручись за те, чого не знає, не робить помилок та уникає нещасть. Завдячуючи цьому, він може визначити ціннісні характеристики також й інших людей та, користуючись, зокрема, й ними, отримує користь та оберігає себе від нещасть. І навпаки, хто не знає себе й послуговується помилковими уявленнями щодо власних нахилів, той знаходиться в такому ж стані й відносно і до інших людей та усіх людських справ: він не знає власних потреб, не розуміє, що робить, не знає людей, з якими має справу, а про все це має хибне поняття й через це не отримує користі та впадає у нещастя (Ксенофонт. Спогади про Сократа, IV, 2, 26-27). Тобто, на наш погляд, Сократ у власній абсолютизації людського розуму не позиціонував його в якості феномена ізольованості, самодостатності, а навпаки, наголошував на тому, що основою логічного мислення індивіда безпосередньо виступає досвід, який набувається людиною емпірично і який відіграє головну роль у процесі надання розумові вихідних даних, необхідних для процесу логічного мислення й аналізу, а також, меншою мірою, – парадигми езотеричної природи, які хоча й виникають у результаті розумових процесів індивіда, але також можуть виступати в ролі вихідного інформаційного начала процесів розумово-логічної діяльності людини. Таким чином, можна сказати, що Сократ завдяки морально-етичній діяльності розуму, намагався віднайти знання, незалежне від досвіду, набутого за допомогою органів чуття та якогось зовнішнього авторитету або довільного людського розмірковування, те знання, яке було б безумовним та безпосереднім, загально єдиним, об'єктивним та безвідносним. Саме в ньому Сократ убачав абсолютний критерій будь-якого знання, яке має для індивіда вищий морально-етичний інтерес як найбільш

корисне для нього явище. На цій сократівській основі самопізнання і стає завданням усієї філософської науки [112, с. 127].

Виходячи з міркувань, висловлених М. В. Кравцем, можна припустити, що Сократ прагнув знайти, так би мовити, вище, абсолютне знання у його вихолощеному, «ізолюваному» вигляді. Але, на наш погляд, повне, абсолютне знання є настільки об'ємним та багатограним, що в обов'язковому порядку так чи інакше буде послуговуватись емпіричним досвідом та езотеричними уявленнями, які притаманні індивідові, адже воно, без сумніву, буде стосуватися тих ситуативних випадків, які трапляються у житті будь-якої людини, а це, у свою чергу, потребує обов'язкової «прив'язки» цього найвищого знання до сфери буття рядового індивіда. Та й завдяки, у першу чергу емпіризмові буде найбільш зрозумілим для людини. Тобто, й у цьому випадку людина, знову ж таки, виступає центральним, головним та життєво необхідним феноменом буття, заради якого й формується та проявляється вище знання, яке, в першу чергу, повинне бути зрозумілим для логічно мислячого розуму індивіда.

Показовим у філософії Сократа є також те, що найбільшу цінність буття як соціуму загалом, так і окремого індивіда зокрема, яке, у свою чергу, досить чітко регламентоване найвищим знанням, мислитель намагався сформулювати крізь призму такого загально-соціального феномена, як справедливість.

Загалом Сократ стверджував, що справедливість та будь-яка інша добродетель є нічим іншим, як мудрістю (Ксенофонт. Спогади про Сократа, III, 9, 5). Тобто мудрість як ознаку наявності в індивіда досить вагомого обсягу знань мислитель вважав нічим іншим, як справедливістю, нерозривно пов'язуючи ці дві філософсько-аксіологічні категорії, які виступають у ролі невід'ємного атрибуту повноцінного, багатогранного людського буття. Сама ж сутність будь-якого індивіда як складової частини соціуму знаходить власний прояв у його діяннях. Із цього приводу Сократ зауважував, що справедливі вчинки та й узагалі всі діяння, засновані на добродетелі, є прекрасними та хорошими. І саме тому люди, що знають, із яких діянь складаються вказані вчинки, не виявлять бажання продукувати жоден інший вчинок замість нього, а люди, які не знають, – не

можуть їх учиняти, й навіть якщо намагаються це зробити – вдаються до помилки. Таким чином, прекрасні та хороші вчинки продукують лише мудрі особистості, а немудрі не можуть та навіть у разі прояву намагання їх учинити зазнають онтологічної невдачі. А так, як справедливі та й узагалі всі прекрасні та хороші вчинки ґрунтуються на добродійності, то з цього випливає, що й справедливість і будь-яка інша добродійність і є мудрістю (Ксенофонт. Спогади про Сократа, III, 9, 5). Виходячи зі змісту зазначених сократівських сентенцій, можна прийти висновку, що мислитель нерозривно пов'язував між собою такі філософсько-правові категорії, як мудрість, тобто знання, справедливість та добродійність. Ця тріада подавалася філософом у ключі нерозривності та цілісності. Ні у мислителя, ні у нас не виникає сумнівів щодо нерозривного зв'язку між справедливістю та добродійністю, адже можливий прояв справедливості виникає лише внаслідок позитивної діяльності індивіда, яка відрізняється властивою їй шляхетністю, сумлінням та гідністю, а тому, апріорі, не може не входити до числа хороших учинків [133, с. 99]. У свою чергу в читача можуть виникнути непорозуміння з приводу включення до зазначеної тріади такого філософсько-правового феномена, як мудрість, у якості прояву наявності в індивіда необхідного обсягу знань та логічно функціонуючого розуму. З цього приводу Сократом надавалося досить ґрунтовне пояснення, яке, до речі, повторювалося ним двічі: лише мудра, знаюча людина здатна пізнати усю аксіологічну сутність справедливості, а тому в такого індивіда абсолютно зайвою стає не лише потреба, але й здатність діяти несправедливо, а саме – недобродійно. Така людина, скажемо, немовби долучається до сфери вищого знання – мудрості, пізнає найвищі істини буття Всесвіту і вже не може поводитися недобродійно, тобто – несправедливо. Водночас людина не мудра, яка не володіє необхідним обсягом знань, не може діяти добродійно, адже для неї така філософсько-правова категорія, як справедливість, так і залишається невідомою, непізнаною, незвіданою. У такому разі індивід, учиняючи певні діяння, буде безпосередньо послуговуватися лише власним внутрішнім переконанням, інтуїцією, але аж ніяк не глибокими знаннями про справедливість, а тому вчинки такого індивіда залишаться без необхідного

обґрунтування, заснованого на вищому знанні – мудрості, й відповідно, на думку філософа, не будуть вирізнятися доброчинністю, а значить, і справедливістю. У цьому разі Сократ зайвий раз наголошував на нерозривності прояву таких надзвичайно важливих філософських категорій, як мудрість, справедливість та доброчинність.

Але не слід розуміти зміст сократівських сентенцій у тому ключі, що справедливість як продукт доброчинності заснований на істинному знанні, тобто на мудрості, є тим непорушним еталоном сутності людського буття. Сам мислитель був далеким від такого трактування і, користуючись своїм відомим маєвстичним методом (тобто мистецтвом виявляти приховане у кожній людині знання за допомогою спрямовуючих запитань), доводив існування неоднозначної та навіть дихотомічної (подвійної) природи справедливості. Саме цю особливість зазначеної філософської категорії Сократ розкривав у діалозі з Евфідемом, який до наших днів дійшов у викладі Ксенофонта [133, с. 100].

Так, зокрема, під час зазначеної розмови Сократ торкався проблематики обов'язкової наявності в індивіда, який прагне власної реалізації у політичній сфері, тих якостей, котрі роблять людину здатною займатися державними справами, бути правителем та приносити користь іншим та собі. У процесі діалогу як Сократ, так і Евфідем, завдяки маєвстичній методології приходять до спільного логічно обґрунтованого висновку стосовно того, що усі якості, які мають бути притаманні політикові, повинні ґрунтуватися на справедливості. Та й, як зазначав сам Евфідем, без справедливості неможливо бути хорошим громадянином (Ксенофонт. Спогади про Сократа, IV, 2, 12). На що у Сократа виникло слушне запитання з приводу того, що ж розуміє його опонент під терміном «справедливість»? Знову ж таки використовуючи власну славнозвісну маєвтику, Сократ запропонував Евфідемові розподілити ті чи інші діяння на справедливі та несправедливі. Використовуючи для диференціації прості, загальнозрозумілі та доступні поняття, запропоновані Сократом, його опонент досить легко та швидко провів поділ між ними, віднісши такі категорії, як «омана», «брехня», «злодійство», «крадіжку людей з метою їхнього продажу у рабство» до сфери

несправедливих діянь, які, апріорі, на думку сократівського опонента, не можуть бути справедливими (Ксенофонт. Спогади про Сократа, IV, 2, 14). Тобто, підходячи до проблематики розподілу понять із позицій об'єктивної реальності, для Евфідема не виникало будь-яких ускладнень під час указанного процесу логіко-кваліфікаційного відбору, на основі чого він висловив категоричне переконання у власній правоті. Та й не погодитися з ним у цьому випадку досить проблематично. Сократ, у свою чергу, прагнучи пробудити в душі свого опонента суперечливі мотиви та знову ж таки використовуючи маєвстичну методологію, додав до змісту цього діалога елементи суб'єктивного характеру, чим викликав у Евфідема стан цілковитої логічної протрації. Зокрема, філософ почав задавати питання стосовно використання елементів омани під час проведення військових дій, використання військової здобичі та ін. Тобто Сократ поступово підвів Евфідема до думки з приводу того, що стосовно ворога несправедливі вчинки набувають ознак справедливості. Ті ж самі діяння, вчинені стосовно друзів, не змінюють власної аксіологічної сутності та й надалі залишаються несправедливими. Навіть несправедливі вчинки покликані піднести бойовий дух власних воїнів, а чи спонукають близьку людину вчинити діяння, які підуть їй на користь, також набувають предикатів, притаманних справедливим діянням, тому що служать для досягнення благої мети (Ксенофонт. Спогади про Сократа, IV, 2, 17). Наприкінці діалогу Сократ підводить свого опонента до думки, що й із друзями не у всіх випадках слід бути правдивим, а саме – справедливим (Ксенофонт. Спогади про Сократа, IV, 2, 18). Тобто, як довів у зазначеному діалозі Сократ, феномен суб'єктивізму несе у собі здатність кардинальної зміни чи переформатування аксіологічної сутності такого основоположного філософсько-правового поняття, як «справедливість». Завдяки суб'єктивному підходові негідні, несправедливі вчинки здатні набувати ореолу справедливості й слугувати в якості засобу досягнення благої мети. На нашу думку, Сократ таким чином довів не лише феномен існування фактора дихотомічності в такій філософсько-правовій категорії, як справедливість, але й безпосередньо вказав на фактор існування об'єктивної та суб'єктивної справедливості. У свою чергу

об'єктивна справедливість не піддається неоднозначному тлумаченню та виступає в якості абсолюту, еталону правди. У випадку ж суб'єктивної справедливості, на думку Сократа, допускається двозначне трактування цієї філософсько-правової категорії, тобто ознак прийнятності набувають випадки, за яких об'єктивно несправедливі діяння можуть набувати суб'єктивно-справедливих ознак. Зазначена обставина, на нашу думку, власне, й відіграла фатальну роль під час проведення судового процесу над філософом та, в кінцевому підсумку, призвела до його смерті, якої досить легко можливо було уникнути [133, с. 101].

Зауважимо, що стосовно справедливості як філософсько-правової категорії мислитель не лише не приховував власної думки, але й реалізовував її у власних приватно-особистісних та суспільно-політичних діяннях. Зокрема, як зазначав Ксенофонт, у приватному житті філософ вибудовував власні стосунки, послуговуючись терпимістю, та намагався бути корисним усім. У суспільному житті, виконуючи всі приписи закону як у мирний час, так і під час військових походів, він проявляв таку покору владі, що виняткова суворість та точність дотримання ним дисципліни кидалася всім у вічі. Але Сократ, керуючись принципами справедливості, не допускав учинення протизаконних дій і з боку інших осіб. Зокрема, будучи головою Народних зборів, не допускав прийняття протизаконних постанов та, керуючись законами, витримав шалений тиск із боку опонентів, що не кожен виявив би здатність витримати таке дійство.

Також, коли члени колегії Тридцяти віддавали йому який-небудь протизаконний наказ, він не виконував його, зокрема, коли йому забороняли проводити бесіди з молоддю (Ксенофонт. Спогади про Сократа, IV, 4, 1-4). Як зазначав Діоген Лаертський, мислитель вирізнявся непохитністю власних переконань та прихильністю до демократії. Це було видно з того, що Сократ не послухався Критія та його друзів, коли вони наказали йому привести до них на страту Леонта Саламанського, заможну людину; він один голосував за виправдання десяти стратегів; а, маючи можливість утечі з в'язниці, він цього не вчинив і друзям своїм, які плакали за ним, дорікав, звертаючи на їхню адресу найкращі свої промови [77, с. 100]. Фактично мислитель у сфері власних

світоглядних орієнтацій дотримувався глобально-справедливих, об'єктивних поглядів, не захоплюючись, так би мовити, індивідуалізмом, суб'єктивністю, намагаючись суворо дотримуватися «букви» закону. Саме тому з упевненістю можна зауважити, що Сократ чи не вперше сформулював принцип законності, сутність якого полягала в обов'язковому та беззаперечному підпорядкуванні законам держави. Сам мислитель, на нашу думку, фактично ототожнював феномен законності та справедливості, беззаперечно вважаючи будь-який закон справедливим [147, с. 94]. На підтвердження цієї гіпотези можна навести свідчення Ксенофонта з приводу того, що на думку Сократа, небажання вчиняти несправедливо є достатнім доказом справедливості, тобто законне та справедливе є тотожними поняттями (Ксенофонт. Спогади про Сократа, IV, 4, 12). У цьому випадку слід зазначити, що Сократ не проводив чіткого розмежування між поняттями «закон» та «законність».

Зазначена концепція логічно обґрунтована Сократом у його діалозі з Гіппієм, зокрема, під час з'ясування співвідношення понять «законне» та «справедливе» мислитель фактично поставив знак рівності між ними. Філософ зазначав, що законник – це той, хто у своїй повсякденній діяльності керується законами саме тому, що громадяни за загальною згодою у письмовому вигляді встановили, що потрібно робити і чого слід уникати. А беззаконник – це той, хто установлення порушує. Саме тому справедливо вчиняє той, хто підкоряється законам, а несправедливо – хто протиставляє їм власну поведінку. Звідси випливає, що хто чинить справедливо – є справедливим, а хто несправедливо – той і є несправедливим. Саме тому законник – справедливий, а беззаконник – несправедливий (Ксенофонт. Спогади про Сократа, IV, 4, 13). Але у сократівського опонента в цьому діалозі резонно виникло запитання з приводу справедливості, адже, на думку Гіппія, справедливість – це стале явище, а закон – змінне; зокрема, він прямо заявляв, що навряд чи варто надавати серйозного значення законам і їм підкорятися, коли самі творці їх часто змінюють та й узагалі відмінюють? На що Сократ зауважував, що часто буває так, що держава, яка оголосила війну, укладає мир. Також мислитель дорікав Гіппієві з приводу того,

що він висловлює недовіру тим особам, які підкорюються законам, виходячи з того, що закони можуть бути відмінені. Але, провівши паралелі між дотриманням законів та дотриманням дисципліни у війську, мислитель поставив свого контрагента у скрутне становище. Звертаючись до Гіппія, Сократ наголосив на тому, що спартанець Лікурґ не возвеличив би Спарти над іншими державами, якщо б не вселив у її жителів дух високого ступеню підкорення законам. У державах найкращі правителі ті, котрі виступають головними винуватцями того, що громадяни цих країн підкорюються закону. Держава, у котрій громадяни найбільше дотримуються законів, – і в мирний час благоденствує, і під час війни нездоланна. Сама ж одностайність громадян, за загальним враженням, є найвеличнішим благом для держави; досить часто там рада старійшин та найкращі люди закликають громадян до одностайності; усюди в Елладі є закон, щоб громадяни клялися жити у одностайності й усюди цю клятву дають, і це робиться заради того, щоб громадяни підкорювалися законам. Якщо громадяни їх дотримуються, то держави бувають дуже сильними та благоденствують, а без одностайності ані держава, ані домашнє господарство процвітати не зможуть (Ксенофонт. Спогади про Сократа, IV, 4, 14-16).

Фактично відстежуючи логічний зв'язок обґрунтовуваних Сократом понять, можна сформулювати гіпотезу з приводу того, що мислитель, допускаючи існування дихотомії справедливості, перебував на позиціях непорушності законності, не допускаючи її двоякого трактування. Але ж, згідно з переконаннями філософа, справедливість та законність – фактично суміжні поняття, тоді як бути в тому випадку, коли дихотомічне поняття (справедливість) фактично ототожнюється з таким об'єктивно-моністичним поняттям, як законність? На нашу думку, у цьому випадку слід звернути увагу на те, що Сократ проводив умовний розподіл такого філософсько-правового феномена, як справедливість, послуговуючись факторами об'єктивності та суб'єктивності. Об'єктивні фактори, згідно з переконаннями філософа, вирізняються властивою їм сталістю, водночас, як суб'єктивні – змінюваністю. У свою чергу моністичне поняття «законність» мислителем нерозривно пов'язувалося з таким феноменом,

як «держава». Адже саме держава завдяки відповідним органам надає тому чи іншому правилу поведінки предикатів загальнообов'язковості, тобто законності. У свою чергу такий феномен, як держава, у сфері власного буття послуговується факторами та явищами, які є найбільш вигідними для її населення загалом або ж для її правлячої верхівки зокрема. Тобто, послуговуючись мотивами загальногромадянської корисності, законодавець у своїй діяльності надає перевагу факторам суб'єктивності та безпосередньо ними й керується, хоча на загал проголошується, що його діяльність спрямована на дотримання загальнооб'єктивної справедливості. Тобто, насправді, проголошується одне (об'єктивність), а досягається діалектично інше (суб'єктивність). Це, зокрема, й можна простежити у випадку наведення Сократом прикладу змінюваності фактичної діяльності держави в процесі досягнення стратегічних цілей, які перед нею постають: проголошення війни та укладення миру тощо (Ксенофонт. Спогади про Сократа, IV, 4, 14). Зазначимо, що цей приклад Сократ наводив у ракурсі доведення фактора справедливості законодавства. Тобто, надаючи переваг у сфері практичного застосування суб'єктивності та залишаючи об'єктивність на позиціях, так би мовити, другорядності, вторинності. Указаний казус із часом відіграв для Сократа фатальну роль, адже, послуговуючись власними переконаннями, які безпосередньо вирізнялися об'єктивно-справедливими ознаками, філософ не чинив жодної протидії чи спротиву стосовно суб'єктивно-справедливого судового вироку, який було винесено щодо його особи, результатом чого і стала добровільна смерть мислителя.

Але, на нашу думку, в логічній зв'язці «справедливість-законність» відсутній іще один надзвичайно важливий елемент – право. Щоб заповнити вказаний пробіл та якомога ширше охопити зазначену нами проблематику, слід знову ж таки звернутися до логічного змісту діалогу Сократа й Гіппія, в якому вони обговорювали феномен «неписаних законів». Щодо проблематики визначення права, тобто «неписаних законів», як Сократ, так і Гіппій зіштовхнулися з об'єктивною дилемою: хто є автором цих «неписаних законів» або хто ж установлює право? На самому початку зазначеного діалогу Гіппій

зазначав, що право – це неписані закони, які визнаються однаково в будь-якій країні. Тобто, візаві Сократа вказував на таку феноменологічну особливість права, як усезагальність, невизнання ним кордонів держав, поширеність та однаковість сприйняття в будь-якому соціальному середовищі. Щодо аксіологічного змісту висунутої Гіппієм гіпотези Сократ зауважив, що визначення і встановлення права для людей є завданням непосильним, адже всі вони не можуть зійтися в одному місці та навіть не розмовляють однією мовою. Тобто, згідно зі змістом сформульованих Сократом заперечень, приписувати авторство встановлення неписаних загальноприйнятих правил поведінки людям є нонсенсом. На що Гіппій зауважив, що в такому разі боги дали ці неписані закони людям, тим саме свідомо вказавши на божественне походження права. І, як випливає з подальшого змісту діалогу, за порушення цих неписаних, але загальноприйнятих правил поведінки індивід також піддається певним санкційним впливам, які за своєю суворістю можуть перевершувати те покарання, яке призначається судом тієї чи іншої держави, й основною ознакою такого стану речей є його невідворотність, чого не можна сказати з упевненістю про порушників писаних, позитивних нормативних приписів. У підсумку Гіппій зауважив, що ці неписані закони, тобто право, містять у собі покарання для осіб, які їх порушують, а це є свідченням того, що їх творець є більш досконалим, ніж людина. Тобто, як Сократ, так і його опонент дійшли до спільної згоди з приводу того, що право є божественним творінням. Виходячи з логічного змісту сказаного, мислитель звернувся до Гіппія із запитанням: «Як ти гадаєш, Гіппій, – боги у своїх законах пропонують справедливе чи що-небудь відмінне від справедливого?» На що Гіппій відповів, що ні, не відмінне від справедливого, навряд чи хто інший, окрім Бога, може пропонувати у законі справедливе. На що Сократ резонно зауважив, що і богам до вподоби, щоб законне та справедливе було одним і тим же (Ксенофонт. Спогади про Сократа, IV, 4, 19-25).

Виходячи з логічного змісту зазначеного діалогу, можемо зауважити, що Сократ і на прикладі «неписаних законів» доводив відповідність одне одному права та справедливості. Право в аксіологічній «піраміді» мислителя посідає

більш високе місце, ніж закон, адже в цьому випадку він наділяє «неписаний закон» ореолом об'єктивності, непорушності та навіть Уселенської універсальності. Філософ ніби наголошував, що право – це не порушний сталий феномен, який не піддається жодній трансформації незалежно від того, яка соціальна спільнота ним користується, а також він вирізняється тим, що жодним чином не підпорядковується просторово-часовому континуумові та зберігає властиву йому первинну сутність. У свою чергу закон – це поняття переважно суб'єктивного характеру і завдяки цьому не користується імунітетом щодо впливу на його зміст подій, які відбуваються в тому чи іншому суспільстві, та навіть покликаний безпосередньо реагувати на їхню появу завдяки внесенню до його змісту відповідних змін. Також у різних країнах законові притаманні певні особливості та відмінності, які проявляються в тому, що одне і те ж правове явище може трактуватися з різних онтологічних та аксіологічних позицій, що зайвий раз підкреслює його суб'єктивну природу. Але в цьому аспекті слід також зазначити, що вихідним елементом, передумовою появи закону є право, яке об'єктивно виступає в ролі його основи, у свою чергу зазначена особливість повинна гарантувати відповідність нормативно-правового акту такому основоположному філософсько-правовому феномену, як справедливість. Але, на жаль, факт присутності в аксіологічному змісті закону фактора суб'єктивізму може спричинити, так би мовити, відхід змісту нормативно-правового акту від об'єктивно-правових постулатів та, як наслідок, від основ справедливості. Адже історія зберігає непоодинокі свідчення існування в тій чи іншій державі неправових, несправедливих законів.

Таким чином, нами може бути сформульовано гіпотезу з приводу того, що Сократ, поділяючи справедливість на об'єктивну й суб'єктивну та чітко дотримуючись власних переконань з приводу того, що справедливість безпосередньо пов'язана як із законом, так і з правом, визначав відповідні чинники, які тою чи іншою мірою відігравали роль логічної зв'язки між філософсько-правовими поняттями справедливості, права та закону. Зокрема,

об'єктивна справедливість Сократом чітко пов'язувалася з правом, а суб'єктивна – із законом.

Зазначимо, що проблематика суб'єктивної та об'єктивної справедливості є досить актуальною в науковому світі й сьогодні. Зокрема С. П. Погребняк, торкаючись зазначеної проблеми, називає об'єктивну справедливість інституційною та вказує на те, що вона є реалізацією ідеї справедливості в певних соціальних інститутах (економіці, освіті, сім'ї тощо) [38, с. 72]. У свою чергу О. Хеффе зауважує, що у випадку реалізації ідеї об'єктивної (інституційної) справедливості в таких соціальних інститутах, як право і держава, об'єктивна справедливість набуває характеру політичної [251, с. 42]. Стосовно ж суб'єктивної справедливості О. Хеффе зауважує, що вона є особистою та означає ту добropорядність людини, яка добровільно і постійно виконує вимоги інституційної справедливості [251, с. 41]. Звичайно, що в розумінні як С. П. Погребняка, так і О. Хеффе об'єктивна справедливість більш позиціонується із державою та правом, і це твердження не викликає заперечень, адже, виходячи із сучасних філософсько-правових наукових позицій, за еталон визначається правова демократична держава. За часів життя Сократа грецький соціум лише робив спроби, але на подив досить потужні, логічно-теоретичного обґрунтування та практичної реалізації державного утворення демократичного типу. Зазначимо, що в ту сиву давнину Еллада була не єдиною, монолітною державою, а скупченням окремих міст-держав, у кожній з яких, до речі, існував власний державний лад та органи державної влади повноваження яких досить часто вирізнялися різноманітною специфікою. Ця особливість, у свою чергу, створювала колосальні можливості моделювання й наукового обґрунтування ідеального державного утворення у працях мислителів тих часів. Зокрема, і Сократ, і Платон, і Арістотель та й багато інших філософів у власних працях намагалися з логіко-теоретичних позицій обґрунтувати систему влади й соціальний устрій ідеальної держави, а Платон, у свою чергу, ще й спробував власні теоретичні розробки реалізувати на практиці. Проте цей задум для нього мав невтішні наслідки – його було продано у рабство тираном Сіракуз Дионісієм

I. I відповідно цим, на нашу думку, й пояснюється ставлення Сократа саме до феномена державної справедливості, яку він переважно й розглядав крізь призму суб'єктивізму.

Як свого часу зазначав О. Ф. Лосєв, світобачення Сократа – одне із найбільш загадкових явищ античного духу, що пояснюється перехідним характером його філософії. Неможливо уявити його особистість настільки наївно, як це робили Ксенофонт та Платон; по суті він до сих пір залишився незрозумілим, як незрозумілою є його страта, від якої складається враження, що його стратили не афіняни, а він сам змусив їх себе стратити [122, с. 57].

Та загалом викликає щире захоплення той факт, що мислитель не зрадив власних переконань навіть під час виникнення об'єктивної загрози його власному життю. Зокрема, коли афінський громадянин Мелет подав до Гелієї заяву, яка містила звинувачення щодо Сократа, і проти філософа було розпочато судовий процес, мислитель відмовився від використання звичних для тогочасної афінської судової практики, але водночас і протизаконних прийомів. Так, зокрема, зазвичай під час судового розгляду справи підсудні говорили суддям щось приємне, застосовували лестощі та зверталися до них із проханнями, бажаючи вплинути на їх психологічний стан, що, по суті, заборонялося законом, але, завдячуючи таким вивертам, досить часто отримували виправдовувальний вердикт. Однак Сократ, якого судді досить легко б виправдали, у разі, якщо б він хоча б незначною мірою скористався б цими засобами, надав перевагу суворому слідуванню букві закону та свідомо вибрав за краще смерть, аніж порушивши їх надалі жити (Ксенофонт. Спогади про Сократа, IV, 4, 4). Фактично дотримуючись особисто сформульованих суспільно-правових принципів, Сократ пожертвував власним життям заради служіння законові та правосуддю, сприйнявши винесений щодо його особи смертний вирок як належне та не намагаючись шляхом утечі із в'язниці уникнути законного, а значить, на думку філософа, справедливого покарання.

Стосовно самого судового процесу, на якому було висунуто обвинувачення проти Сократа та який відбувся в березні 399 року до н. е., зауважимо, що, згідно

з афінським законодавством, сам судовий розгляд справи міг розпочатися лише після відповідної заяви тієї чи іншої особи, яка обов'язково повинна була належати до числа повноправних афінських громадян. У свою чергу, якщо справа торкалася сфери приватних інтересів, то в такому випадку розпочинався процес «діке», тобто справедливості. Якщо ж справа стосувалася державних інтересів – процес «графе», або, якщо бути точнішим, – «графе параномон». Саме процес другого типу було розпочато проти особи мислителя [169, с. 104]. Перш ніж перейти до аналізу «справи Сократа», на нашу думку, з метою об'єктивного висвітлення зазначеної проблематики, слід дати роз'яснення особливостей судового процесу «графе параномон», який саме й було розпочато проти філософа. Зазначимо, що ще за часів Перікла в Афінах було не лише розроблено, але й реалізовано в юридико-практичній діяльності гарантії сталості державного порядку. Так, збори афінських громадян, що скликалися кожні 10 днів, наділялися верховною владою в державі. Відповідно вони користувалися правом щодо зміни основних законів держави. Небезпека корінних змін існуючого державного ладу могла фактично постати щоразу під час чергових зборів афінських громадян. З метою нейтралізації вказаної небезпеки в Афінах існували й успішно функціонували особливі запобіжні механізми, що гарантували основним законам Афінської держави відповідну сталість. Чи не найважливішим серед цих інституційних механізмів і виступав процес «графе параномон», а саме – подання скарги за фактом прояву протизаконних дій. Будь-який громадянин міг скористатися належним йому правом «графе параномон», для цього йому достатньо було зробити заяву про це під час народних зборів. Після цього заявник зобов'язаний був присягнути з приводу того, що він не використовує надаване йому право на шкоду афінському народові. Після зазначених обов'язкових процедур заявником проголошувалася скарга на будь-яку пропозицію, що надійшла до народних зборів афінських громадян, чи на будь-яку постанову або закон, які вже було цими зборами прийнято, як на такі, що суперечать діючому законодавству.

Оприлюднена таким чином скарга призупиняла дію пропозиції, постанови чи закону, які підлягали оскарженню, а справа спрямовувалася на розгляд до народного суду Афін – Гелієї. У зазначеній інстанції перед скаржником виникало зобов'язання стосовно доведення ґрунтовності власної незгоди зі змістом оскаржуваної пропозиції, постанови чи закону перед присяжними суддями у порядку змагального процесу. Іншою стороною цього судового процесу виступала особа або ж особлива комісія, які свого часу виявилися ініціаторами подання чи прийняття оскаржуваної пропозиції, постанови чи закону. Судді, заслухавши обидві сторони, виносили рішення. У разі, якщо скарга, подана в порядку «графі пераномон», визнавалася правильною, оскаржувані пропозиції, постанови чи закони втрачали свою юридичну силу, а їхній автор негайно притягувався до суворої відповідальності за те, що він увів в оману співгромадян. Суд міг накласти на нього виплату великого грошового штрафу на користь держави або ж притягнути до більш суворішого покарання, яке могло проявлятися у вигляді вигнання або ж навіть смертної кари. Таким чином, вводився в дію механізм, згідно з яким кожен афінський громадянин мав повну свободу законодавчої ініціативи, але, з іншого боку, на нього накладалася й колосальна особиста відповідальність, адже за кожен сформульовану ним пропозицію він відповідав власним майном, честю та навіть життям. Особливість такого механізму відповідальності проявлялася ще й у тому, що зазначений афінський громадянин відповідав за власні законодавчі пропозиції не лише перед спеціальними державними органами, але й ніс персональну відповідальність перед кожним повноправним афінським громадянином, який користувався правом участі в народних зборах, адже кожному з цих громадян надавалося право притягнення ініціатора пропозиції, постанови чи закону до відповідальності в порядку «графі параномон». Але слід зазначити, що в наданні громадянам Афін права подання скарги щодо «протизаконня» також можливими були прояви зловживання. Адже серед таких громадян могли відшукатися такі, котрі б неодмінно виявили бажання скористатися цим правом на шкоду державі. На такий випадок афінським законодавством було передбачено, що у випадку, коли

скарга, яку було заявлено у порядку «графо параномон», Гелією визнавалася безпідставною і за пропозицію скаржника віддавало свій голос менше третини складу присяжних суддів, то його негайно притягували до відповідальності в судовому порядку за подання безпідставної скарги, і в такому разі вирок щодо цієї особи міг бути досить суворим. Таким чином і було сформовано судовий механізм «подвійної» дії, адже у випадку подання скарги в порядку «графо параномон» до відповідальності в судовому порядку, скоріш за все, притягувалась одна зі сторін спору. Тому ініціатор внесення змін до чинних чи пропонованих нормативно-правових актів Афінської держави змушений був підходити до власної пропозиції якомога зваженіше, адже ризик притягнення його до суворої відповідальності в разі подання ним неправомірної ініціативи був досить великим. У свою чергу скаржник у порядку подання ним заяви згідно «графо параномон» також повинен був зважувати кожен власний крок, аби не наразитись на особисту небезпеку бути притягнутим до відповідальності в судовому порядку та понести суворе покарання.

Повертаючись до особи Сократа, знову наголосимо на тому, що проти нього було розпочато судовий процес саме в порядку «графо параномон». Як нами зазначалось, указаний процес розпочинався лише в разі виявлення випадків прояву протизаконня. Так у чому ж крилося сократівське протизаконня, що йому ставилося у вину? Адже сучасники філософа наголошували на такій особливості його характеру, як беззаперечне й абсолютне підкорення законові, чим він у всіх викликав неабияке захоплення та навіть подив?

Як відомо з тогочасних писемних джерел, у ролі заявника по справі Сократа виступив афінський громадянин Мелет, який, як і передбачалося в таких випадках, звернувся з офіційним письмовим звинуваченням до колегії фесмофетів (законодавців), котра складалась із шести афінських архонтів (вищих посадових осіб в Афінах), які відали справами щодо державних злочинів, та на їх слуханнях головували в афінському суді присяжних (Гелієї) [169, с. 104].

Що ж стало причиною судового процесу проти мислителя? Як відомо, Сократ проявив себе не лише як геніальний філософ, ревний законник, сталий

прихильник демократичних інституцій, але й, як зазначав Діоген Лаертський, позиціонував себе в якості викривача нерозумності тих, кого переповнювала власна пиха. У зазначеному ракурсі філософ повів себе стосовно Аніта, про що свідчив Платон у «Меноні», а той, не витримавши глузувань мислителя, попервах нацькував на нього Арістофана з товаришами, а потім умовив Мелета подати на Сократа заяву до суду за нечестивість та розбещення юнацтва [77, с. 104]. Сам текст звинувачення містив наступний зміст: «Заяву подав і поклявся Мелет, син Мелета з Пітта, проти Сократа, сина Софроніска з Алонеки: Сократ винен у тому, що не шанує богів, яких вшановує місто, а вводить нові божества, та винен у тому, що розбещує юнацтво; а покарання за це – смерть» [77, с. 105]. В. С. Нерсесянц також наводив приклади звинувачень, висунутих проти Сократа, в редакціях Платона та Ксенофонта [169, с. 104], але їх логічний зміст був фактично ідентичний із текстом, який наводив Діоген Лаертський.

Проаналізувавши сам зміст тексту звинувачення, можна дійти висновку з приводу того, що воно фактично складалось із трьох пунктів:

- 1) Нешанування богів, які шануються Афінами;
- 2) Введення нових божеств;
- 3) Розбещення юнацтва.

Виходячи з аксіологічної складової наведених пунктів обвинувачень, висунутих щодо особи мислителя, стає зрозумілим те, чому Сократа було звинувачено саме у злочинах перед державою. Адже, як зазначав В. С. Нерсесянц, згідно із суспільними уявленнями, що були широко розповсюджені в афінському соціумі, вшанування богів та виховання юнацтва належали до загальнополісних, державних завдань [169, с. 105].

На наш погляд, звинувачення такої категорії висунуті щодо особистості, яка користувалася неабияким авторитетом та була глибоко шанованою також і далеко за межами Афін, обов'язково повинні були вирізнятися відповідною та чіткою нормативною аргументацією. Але, на жаль, під час аналізу давньогрецьких нормативних, історичних та філософських джерел часів афінської демократії, з метою знаходження відповідних законодавчих приписів, на підставі яких було б

можливим висунення аргументованого обвинувачення на адресу філософа, нами виявлено не було. Під час вивчення праць інших дослідників сократівської філософсько-правової спадщини ми виявили, що, зокрема, В. С. Нерсисянц також зіштовхувався із проблематикою нормативного обґрунтування обвинувачень, висунутих щодо особи мислителя. Зокрема, він зазначав, що хоча питання відправлення релігійного культу та виховання юнацтва в Афінах і не були чітко та ясно врегульовані законами й постановами, однак практика, що склалася, традиції та звичаї в таких справах вважалися обов'язковим атрибутом судового процесу «графо параномон». Ті чи інші імпровізації допускались, судячи зі всього, лише в межах визнання загальноприйнятого; явні відступи від положень, які склалися традиційно, вважалися викликом полісному порядку. Чи є подібний виклик злочином і яке покарання повинне слідувати за ним – ці питання, оскільки вони не були законодавчо чітко регламентовані та залишали доволі широкий спектр для різноманітних тлумачень, вирішувалися на основі правосвідомості, яка сформувалася в соціумі на той час, але з орієнтацією на тогочасне законодавство, на традиції та звичаї, на неписане право, загальнополісну мораль і таке інше [169, с. 105]. Тобто, виходячи зі слів В. С. Нерсисянца, вбачається, що афінська Геліея у власній діяльності не виходила з положень імперативного принципу суворого нормативного обґрунтування неправомірності чи навіть злочинності того чи іншого діяння, вчиненого як окремо узятим індивідом, так чи групою осіб. Фактично зазначений повноважний афінський суд у процесі логічного обґрунтування власної мотивації міг використовувати не лише законодавство, але й безпосередньо право, звичаї, традиції та ін. Таким чином, у наведеному прикладі нами вбачається прояв процесу реалізації дійсного, фактичного правосуддя, а не «законосуддя», яке ми, попри високі деклараційні заяви, можемо спостерігати в процесі діяльності сучасних систем правосуддя, зокрема і в Україні. На нашу думку, таким чином афінський соціум утілював на практиці основоположні демократичні принципи, з реалізацією яких у наш час виникають досить суттєві складнощі. Але розширення «фарватеру підстав» провадження правосуддя неодмінно уможливить появу необмежених можливостей для

зловживань безпосередньо з боку самих суддів. Адже в такому разі особи, покликані чинити правосуддя, виявляться «не зв'язаними» вимогами, які містяться у текстах чітко прописаного та логічно побудованого нормативного матеріалу, у рамках якого вони можуть діяти, а отримують цілком законні підстави для використання у процесі обґрунтування продукуваних ними рішень та вироків різноманітних «важелів» ненормативної природи. Це, у свою чергу, може призвести до проявів зловживань із боку суддів та, як наслідок, здатне виявитися підставою для вчинення ними корупційних діянь із наступною нівеляцією аксіологічної складової самого принципу правосуддя. Але й у цьому випадку громадянське суспільство Афін убезпечило себе від можливого прояву зазначених нами негативних проявів. Механізми протидії корупції було запроваджено завдяки реформам Солона, який підійшов до розв'язання цієї проблеми комплексно. Зокрема, засобом протидії корупції можна вважати сам принцип роботи суду присяжних – Гелієї, до складу якого загалом входили представники демосу. Відомо, що справа до розгляду у цій судовій інстанції призначалася фактично в день запланованого засідання – зранку. Це, у свою чергу, унеможлиблювало чи зводило до мінімуму вплив зацікавлених сторін чи інших осіб на хід судового засідання й на процес прийняття рішення по справі. До цього слід також додати, що Гелієя проводила засідання у складі дикастерії із 500 осіб, і таких колегій було 10. У цьому разі Солон довів до абсолюту принципи незалежності судової гілки влади (хоча сама класифікація розподілу гілок влади була сформульована і прийнята набагато пізніше), об'єктивності, всесторонності та повноти судового розгляду справи. Очевидно, що ці кроки мали на меті втілення у рішеннях суду принципу справедливості, що є спільним як для філософського світосприйняття, так і для державно-правових інституцій [147, с. 57].

Укажемо на те, що, на нашу думку, брак нормативних джерел із надлишком компенсувався безпосередньою реалізацією в судовій системі Афін принципу демократизму. Адже «персональний резерв» для формування Гелієї складався з більш як п'яти тисяч осіб. Сам же склад суду формувався безпосередньо в день

розгляду справи, та й склад суду сягав п'ятисот осіб, уповноважених чинити правосуддя, що в комплексі фактично унеможливлювало прояв факторів корупції в судовій системі Афіньської держави. Та й сам величезний склад Гелієї знову ж таки слугував безперечною запорукою прийняття справедливого, логічно вмотивованого рішення чи вироку. У такій масі суддів голос окремого індивіда втрачав власну цінність, набуваючи загальної аксіологічності, яка проявлялася в об'єднанні переважаючої частини членів Гелієї у процесі проведення голосування з метою встановлення справедливості по тій чи іншій справі. У цьому випадку індивідуальне нівелювалося, а колективне набувало аксіологічних переваг, знову ж таки виявляючи один із основоположних принципів демократичного управління, коли меншість підпорядковується більшості. Якщо ж провести паралелі між кількістю повноправних громадян Афін та кількістю осіб, які мали повноваження щодо участі в роботі Гелієї, можна встановити, що зазначена судова інстанція справді була проявом безпосереднього громадянського правосуддя. Та й сама кількість суддів зводила нанівець фактор службового зловживання і прийняття несправедливого рішення чи вироку. А, провівши аналогію між кількістю громадянського населення Афін у 5 ст. до н. е. (якщо виходити з даних, наведених давньогрецьким письменником Анетеєм у його творі «Застільні бесіди учених мужів», громадянське населення Афіньського полісу складалося із двадцять однієї тисячі осіб), кількістю членів Гелієї (фактично до складу цього судового органу входив мало не кожен четвертий громадянин Афін), кількістю населення, зокрема сучасної України та кількістю депутатів Верховної Ради нашої держави, цілком справедливо можна зауважити, що афіньська Гелієя була більш представницьким органом, ніж сучасна Верховна Рада, а тому зазначена афіньська судова інстанція могла, без сумніву, наділятися не лише судовими, але й законодавчими повноваженнями. Таким чином, можна зробити припущення з приводу того, що прогаліни в афіньському законодавстві цілком справедливо компенсувалися за рахунок прийняття судових рішень чи винесення вироків, логічне обґрунтування яких відбувалося в процесі проведення широкої

дискусії, до якої долучалися не лише члени Гелієї, представники сторін процесу, але фактично й самі сторони.

Але насправді безпосередній розгляд справ в Гелієї та й самі результати такого процесу не завжди визначалися об'єктивністю, повнотою і всесторонністю, саме тому, на нашу думку, його не слід сприймати в якості певної «панацеї» в процесі встановлення справедливості у суді. Зокрема, І. Є. Суріков зазначає, що головним недоліком афінського суду присяжних виявився непрофесіоналізм, який насамперед був причиною некомпетентності суддів. Неминучою в таких умовах була поява великої кількості несправедливих вироків, оскаржити які було вже фактично неможливо, позаяк рішення Гелієї було остаточним. Ці обставини й призводили до виникнення такого ганебного явища, як наклепницькі доноси, котрі у великій кількості подавались до суду недобросовісними громадянами [215, с. 298]. Зазначимо також, що завдяки цим фактичним обставинам у демократичних Афінах у великій кількості почали з'являтися так звані сикофанти – професійні донощики, які безпосередній та відкрито-нахабний шантаж перетворили на власне ремесло, що приносило досить вагомі статки. Зокрема, сикофант міг звернутись до будь-якої заможної людини з вимогою сплати йому хабара, погрожуючи у випадку відмови подати проти шантажованої особи позов до суду, неправдиво звинувативши її у вчиненні того чи іншого протизаконного діяння. Оскільки сикофант був майстром своєї справи й досить професійним оратором, а шантажована людина, будучи юридично неграмотною, представляла заможну верству населення Афін, водночас коли більшість присяжних були бідняками, внаслідок застосування сикофантом соціально-антагоністичного механізму впливу на персоналії суддів виграти таку справу шантажованому було вкрай складно, зазначена особа, зваживши всі обставини, на радість сикофанта, у переважній більшості випадків усе ж таки приймала рішення відкупитись від шантажиста. Саме тому, на наш погляд, не слід ідеалізувати модель роботи афінської Гелієї, позаяк і вона досить часто могла діяти упереджено, що й призводило до виникнення судових помилок, наслідки яких були надзвичайно

трагічними, що й підтверджується судовим процесом над такою легендарною особистістю, як Сократ.

Так, зокрема, Діоген Лаертський зазначав, що захисну промову для Сократа з приводу оголошених щодо його особи звинувачень написав Лісій, який був найбільш талановитим, відомим та модним у тогочасних Афінах логографом – тобто укладачем промов для громадян, котрим із тих чи інших причин належало постати перед судом (логографи в тогочасних Афінах були необхідні ще й тому, що на той час ще не існувало інституту адвокатури і кожен змушений був вибудовувати власний судовий захист самостійно, що не кожному було під силу). Сократ, прочитавши промову Лісія, похвалив її автора, але відмовився її використовувати, покладаючись на те, що вона є більш судовою, ніж філософською (Діоген Лаертський. Про життя, вчення та вислови відомих філософів, II, 39-41). Саме тому Сократ і обрав шлях самостійного захисту, адже насправді ніхто не міг припуститися думки, навіть уже напередодні суду, що цей мудрець винен у вчиненні таких діянь, за які його особу належить засудити до страти. Адже він не вчиняв вбивства, за яке, згідно з афінськими законами завжди страчували [214, с. 34], не зраджував Батьківщини, не брав участі у державному заколоті. Та й сам Сократ, на нашу думку, дещо легковажно поставився до висунутих проти нього в суді звинувачень і не надав їм належної оцінки. Про таке ставлення філософа до власної участі можна судити зі змісту діалогу Платона «Теетет», у якому мислитель ніби мимохідь говорить співбесідникові про те, що він повинен іти до царського портику з приводу того обвинувачення, яке написав на нього Мелет (Платон. Теетет, 210d). Також можна зазначити, що Сократ поставився до звинувачень проти нього трохи іронічно, адже у платонівському діалозі «Евтифрон» мислитель звертався до свого співрозмовника – віщуна Евтифрона – промовляючи: «Що ж ти це вчиняєш, мій друже! Йдеш, полишаючи мене великої надії дізнатися від тебе про благочестиве й нечестиве та уникнути Мелетового позову, довівши йому, що я став мудрим у божественних питаннях завдяки Евтифрону та ніколи вже не буду займатися невічливими балачками та

уводити у цій справі різноманітні інновації, а надалі стану жити найбільш гідним життям» (Платон. Евтифрон, 15e-16a).

І ось день суду настав. У судовому засіданні взяла участь уся колегія дикастів, що складалася з 501 особи. Головував на засіданні архонт-цар, при якому працював секретар. Оголошується обвинувачення, за яким виступають особи, які його сформулювали. Суть самого обвинувачення нам вже відома. По цьому слово для судового виступу надається обвинуваченому – Сократу. Досить детально зміст судової промови Сократа було подано Платоном в «Апології Сократа». Зазначимо, що до написання цієї праці Платон поставився надзвичайно ретельно та відповідально, а тому вона містить порівняно мало відомої платонівської іронії, ніж тексти інших праць цього ж філософа. У змісті сократівської судової промови можемо визначити саме психологічну складову, якою безпосередньо керувався мислитель під час побудови й реалізації стратегії власного захисту в суді, адже, на нашу думку, його промова характеризувалася більше гордовитим і навіть зверхнім, зневажливим змістом, ніж лукавим самоприниженням, як було прийнято на той час у афінському суді, завдяки чому підсудний намагався вплинути на психологічний стан суддів, викликавши жалість до своєї особи й таким чином добитися прийняття позитивного для себе рішення по справі. Та навіть свій виступ у суді мудрець почав із відверто іронічної заяви, вказавши на те, що після виступу його обвинувачів він мало й сам про себе не забув: так переконливо вони говорили (Платон. Апологія Сократа, 17a). Але вже після сповненого іронічного змісту виступу тональність сократівської промови різко змінюється. Зокрема, мислитель досить різко та безпосередньо переходить у «контрнаступ», висуваючи зустрічне звинувачення в наявній у виступах його опонентів брехні. Філософ заявив, що він не буде красномовним, але виступ його буде безпосереднім і правдивим, завдяки чому він намагатиметься досягнути істини, адже говорити він буде звичною для нього за стилем мовою (Платон. Апологія Сократа, 17b-d).

Далі мислитель відійшов від звичного «алгоритму» розгляду такого роду справ у суді, коли, вибудовуючи власний захист, людина на кожен пункт

обвинувачення формувала аргументацію на свою користь. Сократ же почав із глибинного аналізу підстав, що призвели до зазначеного судового процесу, заглибившись у їх витoki. З цією метою філософ поділив сформульовані проти нього звинувачення на дві групи. До другої групи він відніс ті, що безпосередньо містилися в позові проти нього, вказавши при цьому на притаманну їм похідну природу. До першої ж групи мислитель зарахував звинувачення та обвинувачів, жертвою нападів яких він був дещо раніше. Саме цих, перших опонентів філософ побоювався більше, ніж інших, зокрема Аніта та його товаришів, маючи на увазі Мелета та Лікона (Платон. Апологія Сократа, 18b). Стосовно перших звинувачень та обвинувачів мислитель зазначав, що більшість із присутніх у суді осіб вони (тобто обвинувачі) налаштовували проти нього. Сократ, зокрема, говорив: «Коли ви були дітьми, вам навівали проти мене звинувачення, у якому не було й слова правди, говорячи, що існує якийсь Сократ, мудрий муж, котрий випробовує та досліджує усе, що над землею, і все, що під землею, та видає брехню за правду» (Платон. Апологія Сократа, 18b). Фактично мислитель указував на те, що ці ранні обвинувачі підступно сформували в соціумі негативне сприйняття Сократа як особистості. Але найбезглуздішим було те, що цих людей неможливо було ідентифікувати за їх іменами, окрім тих осіб, які займалися написанням комедій (Платон. Апологія Сократа, 18d). Звичайно, в цьому контексті мислитель не міг залишити поза увагою комедію Арістофана «Хмари», згідно зі змістом якої якийсь Сократ вештається в кошику між небом і землею, говорячи, що він гуляє в повітрі та несе усіляку нісенітницю, в якій сам мислитель нічого не розумів (Платон. Апологія Сократа, 19c).

Щодо спілкування мислителя з молоддю, то Сократ зауважував, що багато афінських мужів указували на те, що він береться за виховання людей та отримує за це платню, але й це є неправдою (Платон. Апологія Сократа, 19e). І цю славу, якою б вона не була, чи негативною, а чи позитивною, Сократ набув лише завдяки певній людській мудрості (Платон. Апологія Сократа, 20d). Але у сконструйованому контексті мислитель сформулював цілком протилежну, але досить аксіологічно вагому сентенцію з приводу того, що він цієї мудрості не

розуміє і що хто стверджує зворотне, той каже цілковиту неправду з метою омовити мислителя (Платон. Аполлогія Сократа, 20e). Цікавим у цьому погляді є те, що Сократ зайвий раз перед високим судовим зібранням, яке покликане було вирішити його подальшу долю, наголошував на тому факті, що «він знає, що нічого не знає».

Звичайно, що такі широкі філософсько-світоглядні словесні пасажі мислителя, які не мали безпосереднього стосунку до суті судової справи, певним чином вплинули на психологічний стан і навіть свідомість членів суду присяжних, унаслідок чого вони почали висловлювати власне невдоволення промовою Сократа. І це вже, можна сказати, було першим потужним посилом підсудному, що, негативно вплинувши на психологічний стан суддів, можна, відповідно, й отримати негативний результат для нього в підсумку розгляду справи. Але Сократ, що досить дивно, не лише не надав цьому фактові відповідної уваги, але й повів себе ще більш провокативно й навіть агресивно, перериваючи власний виступ і вгамовуючи членів суду наступними словами: «І ви не шуміть, о мужі афіняни, навіть якщо вам здається, що я говорю дещо зарозуміло; не свої слова я буду говорити, а буду посилатися на слова, для вас достовірні. Свідком моєї мудрості, якщо це є мудрістю, того у чому вона складається, я приведу вам бога, котрий у «Дельфах» (Платон. Аполлогія Сократа, 20e). Слід зауважити, що з такою вимогою філософ звертався до присяжних неодноразово (Платон. Аполлогія Сократа, 22, 4a).

На перший погляд, зазначена зухвалість Сократа викликає неабиякий подив. Однак, проаналізувавши не лише поведінку підсудного, але й аксіологічну сутність проблематики, яку у своєму виступі зачіпав філософ, можна побачити, що задля досягнення всієї повноти істини по справі мислитель свідомо пішов на певний ризик, вступаючи в неприкриту полеміку із суддями. Але, незважаючи на наслідки розгляду справи, які безповоротно можуть відобразитися на його долі, адже Сократ знав, яке покарання йому просить присудити обвинувачення, мислитель свідомо пішов на неймовірний ризик, прагнучи встановити істину, справедливість по справі, чого б це йому не вартувало, навіть самого життя.

Стосовно звинувачень, висунутих проти його особи з приводу того, що він розбещує молодь, мислитель указував на те, що молодь іде за ним за власним бажанням, щоб послухати, як він, філософ, випробовує людей. Серед цих юнаків були й сини досить заможних афінян, у яких було досхочу вільного часу. Ці послідовники мудреця й самі бралися, на кшталт Сократа, до випробовувань інших людей, використовуючи методологію та філософський інструментарій свого вчителя. Це зазвичай не подобалося тим суб'єктам, які ставали об'єктами таких випробовувань, і вони почали досить інтенсивно виказувати невдоволення, але не на свою адресу, не бажаючи визнавати власну некомпетентність, а на адресу Сократа, вважаючи саме його причиною властивої їм некомпетентності. Саме з прояву такого незадоволення, на думку філософа, й виникли звинувачення проти нього щодо розбещення молоді. Водночас ці особи були не у змозі відповісти на запитання, що ж чинить Сократ, чого він навчає інших? На це запитання вони давали несуразну відповідь, тим самим прагнучи приховати власне неуцтво, говорячи те, що взагалі прийнято говорити про всіх мудреців: він займається тим, що у небесах і під землею, богів не визнає, брехню видає за істину. Водночас сказати правду їм не зовсім і хотілося саме тому, що тоді виявилось б те, що вони лише вдають, що щось знають, а насправді нічого не знають (Платон. Апологія Сократа, 23d).

Проаналізувавши логіко-аксіологічний зміст зазначеної частини судової промови Сократа, можна сформулювати припущення з приводу того, що мислитель власними словами прагнув показати суддям усю абсурдність та неспроможність звинувачень, висунутих проти нього позивачами. Слова Сократа «наповнені» правдою, яка не всім «до смаку», й це можна побачити, прослідкувавши за реакцією суддів на сам зміст сократівської промови. Мислитель спочатку опосередковано, а згодом і безпосередньо вказував на некомпетентність позивачів і недолугість звинувачень, висунутих проти нього. Зокрема, він зазначав, що молоді люди, які добровільно слідуєть за ним, керуючись прагненням наслідувати свого учителя, ведуть розмови з іншими людьми, в процесі яких, фактично опонуючи їм, викривають ті сторони

особистості власних візаві, про які вони навіть не згадувалися. Саме вказівки на притаманну таким особистостям некомпетентність і призводила до того, що власний гнів ці особи прагнули «вилити» на Сократа, звинувачуючи його у розбещенні молоді. Це знову ж таки, не володіючи елементарними знаннями та прагнучи не викриття власної некомпетентності з приводу тих знань та мудрості, які Сократ передавав своїм учням. Ці особи звинувачували Сократа у тих діяннях, які без вагань можна було віднести на рахунок будь-якого мислителя. Тобто цим звинуваченням бракувало елементарної конкретики й логіки, а відтак вони були ані об'єктивними, ані усесторонніми, ані повними, тобто вирізнялись притаманною їм нікчемністю. Але оскільки сократівські візаві були честолюбними, могутніми та багаточисельними й говорили на адресу особи мислителя злагоджено й переконливо, то й переповнили вуха суддів наклепницьким змістом власних звинувачень, роблячи це досить гучно і здавна. Саме й тому накинулися на філософа зі своїми звинуваченнями і Мелет, і Аніт, і Лікон: Мелет висловлював обурення з приводу поетів, Аніт – ремісників, а Лікон – риторів. Отже і самому Сократові було досить складно за такий короткий відрізок часу, впродовж якого відбувався розгляд справи в суді, спростувати висунуті проти нього звинувачення, які готувалися досить старанно і заздальгідь. Саме цим філософ намагався донести всю повноту правди, справедливості, істини по справі, хоча, як зазначав сам Сократ, дивлячись на реакцію суддів щодо змісту його промови, не всім ця правда виявилася до вподоби (Платон. Апологія Сократа, 24b). Зазначимо, що сам того не підозрюючи, Сократ у цьому випадкові, виявився як ніколи правий, передбачивши чи не найголовніший фактор, який і став причиною винесення йому такого суворого, вкрай несправедливого, не правового, але водночас законного і демократичного вироку.

Продовжуючи тактично вибудовувати власну лінію захисту, мислитель перейшов безпосередньо до аналізу окремих пунктів висунутих проти нього звинувачень. Рухаючись у цьому річищі і спростовуючи звинувачення щодо розбещення молоді, Сократ вступив у філософську полеміку з Мелетом, результатом якої було повне викриття некомпетентності сократівського опонента

щодо зазначеного пункту звинувачення, який було винесено проти мислителя саме Мелетом. Аналогічним чином мислитель вибудовував власний захист і стосовно звинувачень у неповазі та нешануванні богів (Платон. Апологія Сократа, 24b-24e). Фактично провівши логічний аналіз змісту висунутих проти нього звинувачень, Сократ у власній промові довів їхню неспроможність, та все ж, допускаючи вирішення справи не на свою користь, зазначив, що він не винен у тому, в чому його звинувачував Мелет, і цей факт, на його думку, не потребує подальших обґрунтувань чи доказів, достатньо буде й сказаного ним. Мислитель не виказав жодних прохань щодо прояву поблажливості чи милосердя на свою адресу з боку суддів, жодним чином не висловив каяття у скоєному ним, і саме тому в багатьох членів Гелієї щодо філософа виникла озлобленість. Як зазначав сам мислитель, якщо щось й згубить його, то причиною цього буде саме вона. Ні Мелет, ані Аніт, а наклеп та недоброзичливість багатьох – те, що вже згубило немало чесних людей та й ще згубить немало. Також Сократ висловив цілковиту впевненість у тому, що ці негативні соціальні процеси на його особі не припиняться (Платон. Апологія Сократа, 28a-28b).

Як продовження власної промови, мислитель зазначив, що незалежно від того, чи послухаються судді Аніта, чи ні, відпустять Сократа чи ні – вчиняти по-іншому він не буде, навіть якщо йому й доведеться померати багато разів (Платон. Апологія Сократа, 30c). Сказавши це, мислитель зайвий раз акцентував увагу на факторі власної невинуватості, не боячись будь-якого вироку щодо своєї особи, він виявив непереборне прагнення й надалі займатися улюбленою справою – філософією, адже, як згодом зазначав Цицерон у творі «Тускуланські бесіди» (2, 1, 13), як родюче поле без обробітку не дасть врожаю, так і душа. Обробіток душі – філософія: вона виполує в душі вади, готує душі до сівби та довіряє їй – сіє, так би мовити, лише те насіння, котре, визрівши, принесе рясний врожай [257, с. 252]. Тобто мислитель і надалі прагнув займатися вихованням, удосконаленням людських душ.

Сказане філософом знову викликало обурення серед суддів, і він зайвий раз змушений був заспокоювати присяжних і просити їх виконати його прохання, а

саме – не виказувати негативу з приводу того, що він говорить, а слухати, позаяк це, на думку Сократа, буде корисним для афінських мужів (Платон. Аполіогія Сократа, 30с). Мислитель висловлював упевненість з приводу того, що якщо вони його вб'ють, – такого яким він є, то більше нашкодять собі, ніж йому. Адже, як зазначав філософ, якщо його за вироком суду вб'ють, то нелегко буде іще таку людину, котра, смішно сказати, приставлена до міста, як гедзь (овід) до коня, великого та благородного, але зледащілого від огрядності і який потребує того, щоб його підганяли. На думку Сократа, він є для міста посланцем самого Бога, котрий цілий день, не перестаючи, усюди сідає і кожного громадянина будить, умовляє, дорікає (Платон. Аполіогія Сократа, 30e-b).

Сократ згадав і про «демонія», якого сам мислитель називав божественним знаменням – голос, який із дитинства вказував філософові, що саме йому слід вчиняти і саме завдяки якому він щораз уникав заняття державними справами (Платон. Аполіогія Сократа, 31d). Зазначене, на наш погляд, було сказане філософом у контексті висунутих проти нього звинувачень у безбожжі. Звичайно, вказівка на те, що Сократ володіє Божим даром, також могла спровокувати прояви незадоволення серед членів Гелієї.

На продовження власної промови мислитель демонстративно заявив, що він не буде вимолювати у присяжних помилування, як це робить переважна більшість афінян, навіть приводячи з метою розчулення суддів на засідання власних дітей. Адже, як гордовито заявив сам підсудний, як-не-як прийнято вважати, що Сократ відрізняється деякими притаманними йому особливостями від більшості людей (Платон. Аполіогія Сократа, 34с-35а). На думку мислителя, було б неправильним просити суддю заради уникнення покарання – замість того, щоб роз'яснювати факти й переконувати. Адже суддя займає посаду не задля того, щоб свавільно милувати, але задля того, щоб творити суд; і присягав він не в тому, що буде милувати, кого захоче, а в тому, що буде судити за законами. Й саме тому не слід привчати присяжних порушувати присягу, інакше усі можуть упасти в безчестя (Платон. Аполіогія Сократа, 35с). Тобто, навіть перед загрозою смерті Сократ не поступився не лише власними життєвими принципами, але й принципами

правосуддя, закликаючи й інших, як суддів так і рядових громадян, дотримуватися законності і не впливати на психологічний стан вершителя правосуддя, що, у свою чергу, може призвести до невинесення законного, а постановлення емоційного рішення по справі, яке не буде відповідати основоположним принципам справедливості.

У контексті зазначеного ще раз укажемо на те, що сам механізм, який використовувався системою правосуддя Афіньської держави часів життя Сократа, хоча й базувався і формувався за демократичними принципами та включав до власної структури необхідні важелі убезпечення від проявів будь-якого впливу на особу судді, усе ж таки був іще досить недосконалим. Адже на той час іще не було розроблено дієвого засобу упередження психологічного впливу з боку тієї чи іншої сторони на душевно-емоційний стан судді. Завдяки проявам такого впливу ставало фактично можливим винесення неправових рішень, які, у свою чергу, спричиняли в суспільстві появу й розвиток соціальних деформацій, які в обов'язковому порядку вчиняли власний негативний вплив на процеси соціально-правового розвитку жителів Афіньського полісу. Сократ, навіть ризикуючи власним життям, категорично відмовився використовувати будь-які засоби впливу на суддів – як психологічного, так і будь-якого іншого характеру. Мислитель напряду вказав присяжним на факт існування таких негативних факторів в афіньському суспільстві та застерігав від їхнього використання. Звичайно, прагнучи власним застереженням уберегти афінян від неправдивого, незаконного правосуддя, мислитель, сам того не бажаючи, викликав незадоволення серед суддів, чим фактично зашкодив сам собі. Адже присяжні в пориві викликаного промовою філософа гніву винесли досить суворий та жорстокий вирок, який безперечно увійшов в аннали історії, філософії та права, й на даний час слугує прикладом фактора прояву емоційного судилища, яке не має нічого спільного з процесом винесення правового, законного, повного, усестороннього та об'єктивного судового вироку, тобто з процесом правосуддя, якого так прагнув Сократ.

І ось вислухавши всі сторони, афінський суд розпочинає перше голосування, за результатами якого слід було визначити, чи підсудний є винним у вчиненні інкримінованих йому діянь, чи ні. У разі ж визнання його вини відбувається наступне голосування, за яким уже визначається міра покарання підсудного. У разі ж, якщо обвинуваченого за результатами першого голосування було б визнано невинуватим у вчиненні інкримінованих йому діянь, то він – як виправдана особа – міг бути абсолютно вільним. Але в такому випадку обвинувач, який не набрав «на свою користь» 1/5 частини голосів членів Гелієї, змушений був би сплатити штраф у розмірі 1000 драхм, а також позбавлявся права подавати на розгляд суду схожі скарги [181, с. 696]. Тобто, як ми бачимо, в самому механізмі реалізації правосуддя в Афінах був наявний певний запобіжний засіб, який слугував фактором недопущення подання до суду безпідставних скарг та позовів. Таким чином, позивачі теж несли матеріальні й іміджеві ризики.

Сама процедура голосування була таємною, зазначеної форми вона набула, на думку сучасних дослідників проблематики функціонування інституційних судових феноменів Афінської держави, невдовзі після реформи Ефіальта, тобто між 462 та 458 роками до н. е. [275, р. 366] У проміжку між 405 роком та серединою IV ст. до н. е. процедуру судового голосування було удосконалено шляхом запровадження наступних змін, зокрема замість камінця, під час голосування за допомогою якого можна було з легкістю визначити результат волевиявлення того чи іншого члена суду, почали застосовуватися для проведення зазначених процедур спеціальні диски двох видів [274, р. 21]. Зауважимо також, що судді виносили власне рішення одразу ж після заслуховування сторін процесу, без жодного обговорення (Арістотель. Політика, 1268b, 5-10). Одразу ж після судових дебатів кожен суддя отримував два мідних диски невеликої форми з трубкою посередині, що носили назву камінців для балотування. В одному диску трубка була просвердленою, в іншому – цільною. Що цікаво – обидві сторони спору повинні були пересвідчитися в тому, що кожен із членів суду отримав один камінець із просвердленою трубкою, а один – з цільною, щоб ніхто не міг отримати двох однакових дисків. Також після голосування кожен, хто

брав участь у ньому, отримував бронзову марку з проставленою на ній цифрою «3», при поверненні якої він отримував три оболи, тобто платню за безпосередню участь у відправленні процесу правосуддя (Арістотель. Афінська політія, 68, 2).

Суддя, який брав участь у голосуванні, підходив до двох амфор – бронзової та дерев'яної, які стояли осторонь одна від одної, що унеможливлювало використання зайвих камінців. До цих амфор і опускали диски для голосування судді, причому у кришці бронзової амфори було просвердлено отвір, крізь який можна було кинути лише один камінець, тримаючи його двома пальцями таким чином, щоб закрити торці трубочки, зберігши таким чином таємницю голосування. Саме вміст бронзової амфори мав вирішальне значення, адже камінці, які були кинуті до дерев'яної амфори, до підрахунку не включалися (Арістотель. Афінська політія, 68, 3).

Перед процесом голосування речник робив оголошення з приводу того, чи бажають процесуальні сторони оспорити покази свідків, адже після початку голосування зазначені процесуальні дії вже унеможливлювалися. Після чого знову робив оголошення з приводу того, що просвердлений камінець слід подавати на користь того, хто говорив першим, тобто обвинувачення, а цільний – на користь того, хто говорив останнім, тобто підсудного. Після чого кожен із 501 судді кидав той камінець, що виражав його волю, до бронзової амфори, а той, що не мав жодного значення для голосування, – до дерев'яної (Арістотель. Афінська політія, 68, 4).

Після голосування служителі підраховували кількість голосів таким чином, щоб усі учасники процесу могли бачити сам порядок підрахунку. Відтак оголошувалися результати такого голосування, й за кого буде подано більше голосів – той і виграв процес (Арістотель. Афінська політія, 69, 1).

Зауважимо, що судові процеси в Афінах поділялися на дві категорії; зокрема, до першої групи слід віднести такі справи під час розгляду яких особу засуджували за певні діяння, покарання за які було чітко визначене існуючими законами, або ж було обговорене завчасно, у т. ч. за попередньою угодою сторін. У свою чергу до справ другої групи належали такі, покарання за якими

встановлювалося судом. Указані процеси називалися такими, що підлягали оцінці, – тобто під час судового засідання юридичному аналізу піддавалися такі види діянь, за вчинення яких не було встановленого у нормативному порядку чіткого покарання, але які в процесі розгляду справи були визнані злочинними. Судові в таких випадках необхідно було не лише безпосередньо встановити сам факт винуватості, але й визначити міру покарання для злочинця. Саме під час розгляду судових справ, які можна віднести до другої групи, після голосування за вердиктом у разі, якщо він виявлявся обвинувальним, проходило також і друге голосування, за яким судом визначався вид покарання винної особи. У такому разі судді вже могли радитися й повинні були обирати між покараннями, запропонованими позивачем та відповідачем. Обидві сторони процесу виголошували короткі промови. Обвинувач, природно, говорив першим, обґрунтовуючи власну пропозицію. У свою чергу обвинувачений намагався його пом'якшити, але водночас йому було вкрай не вигідно просити для себе досить слабке покарання, адже роздратований суд у такому випадку міг прийняти сторону обвинувача [117, с. 248]. Таким чином склалася певна система ведення судових дебатів, дотримуючись рамок якої підсудний набував шанс досягнути пом'якшення покарання. Але водночас зазначене послаблення також мало власні межі й залежало, на нашу думку, від психоемоційного стану осіб, на які покладалися функції чинення правосуддя в державі. Також слід зазначити, що в тогочасних Афінах фактично не дотримувався принцип виключності переліку злочинних діянь. На суд також покладалися функції законотворчості, адже йому надавалося право визначати, чи є те чи інше діяння, непередбачене нормативно-правовими актами держави, злочинним, а також визначення ступеню його суспільної небезпеки та, відповідно, призначення виду й суворості покарання за його вчинення.

Укажемо на те, що, надаючи такі широкі повноваження Гелієї, афінський законодавець розраховував на те, що широке використання демократичних принципів у процесі формування складу суду, кількості його членів, порядку призначення слухання справи створять певні перешкоди, які не допустять

прийняття судом несправедливих рішень. І справді, зазначені демократичні механізми у змозі це зробити, але законодавцем не було враховано всі фактори, які могли вплинути на процес прийняття судом рішення по справі. Зокрема, до обставин, яким не було надано відповідної уваги та значущості, на нашу думку, можна й віднести психоемоційний стан членів суду. І зазначений фактор, на наш погляд, яскраво проявився з негативної сторони саме на прикладі судового процесу, під час якого в ролі звинуваченого й виступив сам Сократ.

Згідно з описаною процедурою, під час суду щодо обвинувачення мислителя відбулося перше голосування щодо визнання підсудного винуватим чи невинуватим. Згідно з повідомленнями Діогена Лаертського [77, с. 105], голоси суддів розподілилися наступним чином: проти Сократа було подано 281 голос (II, 41), а, виходячи з того факту, що Геліея складалась із 501 особи з правом судового голосу, то за виправдання філософа було подано 220 голосів. У свою чергу результат цього голосування не був для мислителя несподіваним, він ніби очікував саме на нього. Здивування в Сократа викликав той факт, що його було засуджено такою малою кількістю голосів, адже він був фактично впевненим у тому, що проти нього проголосує значно більша кількість членів суду. Мислитель навіть із певною іронією заявляв, що перепади тридцять один камінець з однієї сторони на іншу – він був би виправданий (Платон. Аполігія Сократа, 36а). Керуючись законами формальної логіки, можна було припустити, що Сократ після оголошення результатів першого голосування по його справі мав би зрозуміти жалюгідність та небезпечність власного становища й змінити тактику власного судового захисту. Змирившись із тим, що його визнано винним, а також із тим фактором, що йому слід буде понести певне покарання, мислитель міг би обрати для себе такий його вид, який буде йому під силу, адже він міг сподіватися також і на допомогу власних учнів, а також буде прийнятним для суду. Тим більше, зважаючи на той факт, що обвинувачі вимагали для нього смертного вироку. Але мислитель, на перший погляд, вчинив нелогічно, обравши дещо провокативний шлях побудови тактики власного захисту, йдучи на ще більшу конфронтацію із членами суду, що, у свою чергу, не могло їх не збурити. У

підсумку результат цього «протистояння» був досить невтішним для мислителя, але чого він прагнув досягнути, чим виправдовував власну алогічну поведінку? Для з'ясування цього питання, на нашу думку, необхідно перш за все звернутися до змісту першоджерел. Платон у власній «Апології Сократа», зокрема, зазначав, що його вчитель, указуючи на те, що, на думку обвинувачів, він заслуговує страти, під час наданого йому в суді слова намагався з'ясувати ступінь власної вини, а вже виходячи з нього й визначити міру покарання, яке слід було б йому призначити. Сократ зазначав, що покарання щодо нього повинне бути заслуженим. Але ж у чому полягала вина мислителя? Підсудний, зокрема, зазначав, що він усе своє життя не давав собі спокою й не намагався досягнути того, до чого прагнула переважна більшість населення тодішніх Афін – ані багатства, ані домашнього затишку, не мав за мету стати стратегом, не переймався тим, щоб керувати народом. Та й узагалі не брав участі ані в управлінні, ані в змовах, ані у повстаннях, вважаючи себе досить порядною людиною, аби вціліти, беручи участь у цьому всьому; за те, що не йшов туди, де він не міг принести жодної користі ні людям, ані собі, а йшов туди, де міг приватним чином будь-кому надати найвеличніше благо переконання, діяти на благо людини та держави, віднісши усе матеріальне до позицій другорядності. Сократ ставив пряме запитання з приводу того, на що ж він заслуговує за такі його власні діяння? Й сам дав досить несподівану як для підсудної винної особи відповідь – чого-небудь хорошого, якщо вже справді віддячувати за заслугами, і притому такого хорошого, що б для нього підходило (Платон. Апологія Сократа, 36b-d). Далі мислитель уже досить знахабніло розпочав розмірковувати з приводу того, що для нього як людини заслуженої та водночас бідної може підійти в якості «покарання»?

Фактично мислитель власний судовий виступ, у якому йому слід було сформулювати власну пропозицію з приводу обрання щодо нього виду й міри покарання за інкриміновані йому діяння, використав для того, щоб показати найбільш позитивні риси власної поведінки в цілому. І цей факт є, на наш погляд, абсолютно логічним, адже середньостатистичний індивід, опинившись у такому

незавидному становищі, в якому перебував сам Сократ, намагаючись вплинути на психологічний стан суддів з метою досягнення пом'якшення покарання щодо нього, буде, безумовно, намагатись показати себе із соціально-привабливої сторони, прагнучи перебільшити притаманні йому позитивні риси, з метою применшення наслідків тих діянь за вчинення яких він й притягується до відповідальності. І справді, початок промови Сократа цілком уписується до зазначеної логіко-онтологічної схеми, але її продовження здатне викликати психологічний шок, адже воно видається не лише відверто алогічним, але й ситуативно абсолютно недоречним. На нашу думку, саме цей фактор призвів до того, що за винесення Сократові смертного вироку було подано на порядок більше голосів, аніж під час першого голосування з приводу встановлення факту його винуватості.

Так що ж спричинило появу такого вкрай негативного для мислителя вироку суду? Зокрема, закінчивши першу частину власного виступу, в якій філософом було зазначено притаманні йому позитивні риси, він замість того, щоб просити у суддів поблажливості та прояву милосердя, заявив, що за вчинення вказаних діянь він заслуговує небагато й немало – на отримання дарового обіду в Пританії, ще й указуючи при цьому, що для нього це підходить набагато більше, ніж для того, хто отримав перемогу в Олімпії, адже така людина прагне того, щоб іншим здавалося, що вони є щасливі, а Сократ прагнув того, щоб інші люди посправжньому були щасливими. Також він заявив, що олімпійський переможець не потребує дарового харчування, а він – підсудний філософ – потребує. І якщо він повинен призначити для себе що-небудь ним заслужене, то саме собі мислитель призначав даровий обід у Пританії (Платон. Апологія Сократа, 36d-37a).

Звичайно, поведінка мислителя як особистості, яка перебуває за крок від смертного вироку, видається більш аніж дивною. Він немов цілеспрямовано йшов на загострення вже існуючого конфлікту, ніби сам прагнув смерті, провокаційно та з викликом впливаючи на стан психологічного сприйняття його особистості членами Гелієї. Зокрема, з приводу засудження Сократа К. Ясперс зазначав, що за належного захисту він міг би легко врятуватися. Але він гордовито насміхався над

суддями. Не захотів він уникнути страти й можливою втечею. Він не виявив жодної готовності дотримання неписаних правил співжиття. Сократ немовби сам виклопотав власну смерть, він її прагнув; це було «не юридичне вбивство, а юридичне самогубство» [282, s. 114]. І зазначимо, що власної мети мислитель досягнув, спровокувавши формування стосовно себе фатальної в кінцевому підсумку хвилі негативу. Адже призначення собі найвищої нагороди, яка тільки існувала в Афінах, у якості покарання за діяння, за вчинення яких обвинувачі вимагали призначення найвищої міри покарання для мислителя – смертної кари, було нечуваною зухвалістю з боку підсудного. У цьому ракурсі зазначеної проблематики й не викликає подиву надзвичайно негативний для Сократа підсумковий результат другого судового голосування. На наш погляд, для об'єктивного, усестороннього та повного з'ясування істини по цій судовій справі потрібно провести детальний філософсько-психологічний аналіз зазначеної поведінки мислителя.

Отже, перша частина судового виступу Сократа в суді, у якому він змушений був призначити собі покарання, цілком відповідає тим загальнологічним критеріям, які існують у будь-якому соціумі. Але чому він досить різко змінив тональність власного виступу у другій його частині, визначивши собі за покарання присудження найвищої нагороди Афін, честь користування якою надавалася найвизначнішим громадянам полісу за вагомі заслуги перед своєю Батьківщиною? Адже безкоштовним та почесним обідом у Пританії нагороджувалися, зокрема, переможці Олімпійських ігор. Пританія – це місце засідань ради міста (полісу), які й називалися пританами. Також до їхнього кола входив й елістат пританів, котрий упродовж одного дня виконував обов'язки головуючого, зберігаючи афінську державну печатку та ключ від державної казни та архіву. Також у цій будівлі розташовувався вівтар богині домашнього вогнища Геспії, біля якого постійно горів жертвний вогонь. Існує навіть припущення, що зазначений священний вогонь є прообразом «вічного вогню», «культ» святенності якого зберігся і до нашого часу. Притани разом обідали за державний кошт, і

брати участь у такому дійстві вважалось за велику честь як для громадянина Афін, так і для іноземців.

У цьому контексті незайвим буде нагадування з приводу того, що зі сторони обвинувачення було сформульовано пропозицію щодо присудження для Сократа покарання у формі смертного вироку. Але, як на перший погляд не дивно, Сократом було проігноровано загальноприйнятту схему побудови судового захисту і сформовано цілковито нову, на перший погляд алогічну, але при більш детальному аксіологічному аналізові можна відстежити появу фактора її глибинного логіко-психологічного та «глобально-правового» змісту. На жаль, невиразність цього аксіологічного змісту не надала можливостей швидкого та об'єктивного з'ясування істини по цій судовій справі, що, у кінцевому результаті, призвело до настання вкрай негативних наслідків не лише для підсудного Сократа, але й, без перебільшення, для всього населення Афін. Адже, як свого часу зазначав Діоген Лаертський, досить скоро афіняни розкаялися в тому, що стратили Сократа. Вони закрили палестри та гімнасії, Мелета засудили на смерть, інших – на вигнання, а на честь Сократа встановили бронзову статую роботи Лісиппа, розташували її у сховищі предметів для урочистих процесій; а коли Аніт приїхав до Гераклеї, гераклійці того ж дня прогнали його геть (Діоген Лаертський. Про життя, вчення та вислови відомих філософів, II, 43). Указаний факт підтверджує гіпотезу, що мислитель здобув неабиякої слави не лише на теренах рідних Афін, але й далеко за межами рідного полісу. Ще одним підтвердженням указанного припущення може слугувати той факт, що під час війни Афін та Спарти Сократ, який брав у ній безпосередню участь у якості гопліта, лише однією великою дубиною розігнав спартанську фалангу, яка намагалася закидати списами пораненого Алквіада. Жоден ворожий воїн не захотів сумнівної слави вбивства або ж хоча б поранення літнього мудреця, а його співгромадяни, у свою чергу, винесли йому смертний вирок.

Проаналізувавши аксіологічний зміст промови мислителя, можна зробити припущення, що і в цьому разі ним було використано його ж відомий метод ведення діалога. Адже досить часто мислитель удавав із себе неука й запитував у

свого співрозмовника, що саме той знає. Поки сократівський візаві пояснював філософові сутність того чи іншого явища чи предмета, мислитель примудрявся викрити помилковість суджень свого опонента, задаючи йому хитромудрі запитання. Недарма Сократ прославився в якості «афінського овода (гедзя)», який доданий до полісу як овід до коня, великого та благородного, але такого, що облінився від тучності та який потребує, щоб його підганяли. Саме тому, на думку мислителя, Бог послав його місту як такого, котрий цілий день, не перестаючи, повсюди сідає і кожного афінянина будить, умовляє, дорікає (Платон. Апологія Сократа, 30e-31b).

Однак його метод постановки запитань був надзвичайно аксіологічно вивіреном та «глибинним», аніж це здавалося на першопочатках. Сократ прагнув прояснити власну позицію під час суперечки шляхом уточнення основних принципів, якими керувався його співрозмовник. Це на той час означало визначення основоположних понять, які склали основу думок та суджень сократівського опонента, виявлення у їхньому змісті невідповідностей, а головне – вказівка на можливі наслідки подібних поглядів. Водночас Сократ також пильно стежив за тими нісенітницями, котрі виказувалися його співрозмовниками, до того ж він не відмовляв собі в задоволенні «загнати» співрозмовника у «глухий кут», виставивши його об'єктом загального глузування. Скоріш за все він доводив свого опонента фактично до «сказу». І немає жодного сумніву, що така риса характеру Сократа, як саме кмітливість та винахідливість розумника, нажила йому немало ворогів, а також і вабила до нього численних послідовників із середовища тодішньої молоді, котра боролася із забобонами [208, с. 27].

Саме таким чином і було побудовано підсудним Сократом тактику власного судового захисту. Він фактично недооцінив усієї серйозності власного небезпечного становища та у власній промові звертався до суддів як до власних опонентів, немовби брав участь в одному з багатьох занять із мистецького викладання власної позиції під час проведення філософського дискурсу. Саме тому, керуючись власною діалектичною методологією, Сократ намагався у першій частині власного судового виступу з'ясувати предмет цього дискурсу, а

саме – вказати на особливості властивої йому поведінки. Тобто, мислитель, як це може видаватися на перший погляд, не намагався, використовуючи закони формальної логіки, побудувати стратегію і тактику власного захисту шляхом возвеличення власних заслуг перед Афінським полісом та нівелюючи притаманні йому негативні якості. Він вибудовував зазначену судову промову за тим самим алгоритмом, за яким створював логічні конструкції власних виступів та промов під час незліченної кількості діалогів та дискусій, які ним проводилися з найрізноманітнішими співрозмовниками і опонентами. Саме послуговуючись зазначеною діалектичною конструкцією в процесі аксіологічного аналізу сократівської судової промови, можна віднайти стійкий логічний зв'язок між його першою та другою частинами. Саме тому вже не викликає у нас подиву, що у відповідь на сміхотворні звинувачення, завдяки яким сам підсудний відмовлявся від серйозного сприйняття суду над ним, Сократ запропонував, замість смертного вироку, надати йому місце в Пританії – священній залі, у якій почесним громадянам та переможцям спортивних змагань подавали дарований обід за кошт суспільства [208, с. 52].

На нашу думку, Сократ, запропонувавши «покарати» його однією з найвищих нагород, якої були гідні найвидатніші особистості за заслуги перед Афінським полісом, прагнув лише виставити певні «маркери», вказавши на дві крайнощі: найсуворіше покарання (смертна кара) та надання найвищих почесностей (обід в Пританії). Визначивши обидві крайнощі, мислитель, на нашу думку, в подальшому прагнув шляхом проведення дискурсу, рухаючись від них, установити міру покарання, на яке він, так би мовити, «заслугував». Більше того, рухаючись рівномірно від зазначених «маркованих» крайніх точок, мислитель у підсумку міг би прийти до точки «нівеляції», «абсолютного нуля», точки початкового відліку, яка слугує тим відправним пунктом, завдяки якому можна визначити «полярність» того чи іншого діяння – чи воно є позитивним (за вчинення якого не передбачається відповідальність, а чи негативним (за яке незворотно призначається те чи інше покарання). Таким чином, на наш погляд, мислитель волів показати саме нейтральність власної поведінки, яка йому

інкримінувалася як злочинна, й таким чином побудувавши власний захист, уникнути надзвичайно суворого покарання та навіть перетворити його чи не у символічне, запропонувавши в подальшому сплатити в якості штрафу однієї міні срібла.

Але суд не міг бути місцем проведення тривалого правового та філософського дискурсу, та й самі судді завдяки процедурі їх вибору представляли фактично всі верстви вільного населення Афін, які, у свою чергу, досить часто не вирізнялися освіченістю й, відповідно, не могли ознайомитися з усіма хитросплетіннями сократівської діалектики.

Саме тому, лише почувши, який собі вирок обирає Сократ, склад суду, на нашу думку, просто оторопів, адже вже не було з їхнього боку ані криків, ані іншого прояву гніву. І якщо раніше, зі слів Платона, судді виказували власне незадоволення промовою підсудного, що навіть і сам Сократ змушений був звертатися до складу Гелієї з проханням не шуміти, то в зазначеному випадку в суді повисло зловіще мовчання, причиною якого було оторопіння суддів від нечуваного зухвальства підсудного. Побачивши це, Сократ промовив, що, можливо, суддям здається, що він сказав це, послуговуючись зарозумілістю, але це не так. А сама проблема, на думку підсудного, полягала в тому, що жодної людини він не ображає свідомо, але переконати у цьому суд він не може через брак часу, відведеного для виступу, та неможливості провести повноцінну дискусію. Насправді ж, на думку Сократа, йому б удалося переконати суд у власній правоті, якщо б існував закон, який би дозволяв вирішувати справи про смертну кару впродовж не одного дня, а декількох, наразі ж це досить нелегко – впродовж досить короткого часу зняти із себе чималі наклепи (Платон. Апологія Сократа, 37a-b). Саме тому Сократ почав розмірковувати з приводу власного покарання. Вигнання він не сприймав, хоча вказував на те, що Гелієя б із радістю йому присудила його. Бути вигнанцем у сімдесят років не влаштовувало Сократа ні з матеріальної, ані з моральної сторони. Стосовно грошового штрафу, мислитель сказав, що в разі, якщо б у нього були необхідні кошти, він би призначив собі у вигляді покарання сплату відповідної грошової суми, яка б не

зашкодила його майновому станові. Але позаяк матеріальних ресурсів у нього не було, то він призначив собі за покарання сплату однієї міни срібла (Платон. Апологія Сократа, 37b-38b). Запропонована мислителем сума була сміхотворною, адже її б вистачило на придбання лише одного глечика вина [208, с. 52].

І знову ж пропозиція Сократа виглядала в очах суддів нечуваним зухвальством, яке межувало з проявом неповаги до афінського правосуддя. Оцінюючи досить складну для мислителя ситуацію, його учні та друзі, які були присутні на процесі, зокрема, Платон, Критон, Критобул та Аполлодор, виступили з пропозицією щодо сплати Сократом штрафу в розмірі тридцяти мін, узявши на себе відповідну поруку. Сократ погодився на таку пропозицію, зазначивши, що в разі призначення цього покарання поручителі у сплаті зазначених коштів будуть надійними (Платон. Апологія Сократа, 38b). Але для присяжних це все звучало вже як знущання. По-перше, запропонована Сократом у першому випадку грошова сума, як нами вже зазначалося, була досить мізерною, та й у другому – тридцять мін – дуже низькою для судового процесу за таким досить серйозним обвинуваченням. Але ще більше суддів шокував сам сократівський риторичний стиль, у якому ніби підтекстом звучало: хочете – беріть одну міну, хочете – тридцять, а взагалі-то, мені все одно, що ви там на рахунок мене вирішите [215, с. 309]...

Цікавим фактом у зазначеному контексті розглядуваної нами проблематики є те, що з приводу призначення Сократом собі покарання дані з різних джерел не лише не співпадають, але й кардинально суперечать одні одним.

Загальновідомо, що в ролі фактичних біографів Сократа виступили такі його учні, як Платон та Ксенофонт. Але останній, судячи зі всього, не розумів різниці між Сократом та софістами, просто вважаючи його найбільш управним та кмітливим серед колег у цьому шахрайському ремеслі [208, с. 49]. Але й у його творі міститься для нас цінна інформація. Попередній аналіз подій, які відбулися під час проведення судового процесу над Сократом, нами було зроблено на основі даних, які знайшли відображення у творах Платона. У свою чергу зауважимо, що, формулюючи виклад тих самих подій, інший учень Сократа Ксенофонт

безпосередньо вказував на такі факти, які Платоном описані не були, або ж, у свою чергу, Ксенофонт не вказував на такі фактологічні дані, які містяться у викладі зазначених подій Платоном. Так, зокрема, Ксенофонт жодним чином не обмовився з приводу призначення Сократом самому собі такого «покарання», як обід у Пританії, та й ксенофонтівський виклад фактів щодо призначення Сократові грошового покарання суттєво різниться з викладом аналогічних подій у платонівській редакції. Зокрема, Ксенофонт зазначав, що йому достатньо було показати, що Сократ більш за все прагнув виправдатися від звинувачень у нечестивості щодо богів та несправедливості стосовно людей, а вимолювання звільнення від страти він відносив до непотрібних занять і, навіть навпаки, вважав, що йому вже пора полишити цей світ. Така його позиція стала очевидною по закінченні голосування суддів у його процесі. Коли йому було запропоновано призначати собі штраф, він ні сам не призначав його, ані друзям не дозволив цього вчиняти, а навпаки, навіть говорив, що призначити самому собі штраф – це значить визнати себе винуватим, зазначав Ксенофонт. Згодом, коли друзі хотіли його викрасти із в'язниці, він не дав згоди і, здається, навіть посміявся над ними, запитавши, чи знають вони місце за межами Атики, куди б не було доступу смерті (Ксенофонт. Захист Сократа на суді, 22-23).

Зі змісту творів Ксенофонта й Платона, у яких ними було описано особливості проведення судового процесу над Сократом, впливає цілком різна та навіть досить часто цілком протилежна аксіологічна сутність описуваного авторами феномена. Адже, послуговуючись змістом платонівських творів, можна сформулювати гіпотезу з приводу того, що Сократ у процесі визначення йому покарання власної вини не визнавав і навіть запропонував призначити собі як покарання найвищу нагороду, яка існувала на той час в Афіньському полісі. Але згодом, на нашу думку, прагнучи виконати свій громадянський обов'язок, який полягав у дотриманні нормативно-процесуального припису афінського законодавства, згідно з яким після винесення рішення щодо винуватості особи підсудний, у разі відсутності відповідної норми закону, зобов'язаний був запропонувати собі міру покарання, яку, на його думку, ним було заслужено,

Сократ і запропонував «покарати» себе відповідним чином, урахувавши весь свій життєвий доробок, який фактично було спрямовано на благо полісу. Адже в тогочасному афінському правосудді процеси поділялися на «оцінювані» та «неоцінювані». Останнім терміном визначалися такі, у котрих покарання за вчинення того чи іншого діяння, яке слугувало предметом розгляду, було передбачене діючим законодавством, а першим терміном – ті, в яких покарання призначав суд. У такому випадку після першого подання голосів, коли вирішувалися питання з приводу винуватості підсудного, в разі обвинувального вердикту проводилося друге голосування стосовно виду покарання та його міри. Вид покарання пропонував як обвинувач, так і підсудний, причому останньому було вкрай не вигідно призначити собі надзвичайно незначне покарання, адже в такому разі судді могли надати перевагу мірі й виду покарання, які було запропоновано стороною обвинувачення. Саме тому, згідно зі словами Платона, Сократ і висловив пропозицію щодо призначення йому грошового штрафу в розмірі спочатку однієї міни, а згодом і тридцяти мін срібла (Платон. Аполігія Сократа, 38b). Але в такому випадку, погоджуючись на реальне покарання у вигляді сплати грошового штрафу, Сократ, послуговуючись правилами формальної логіки, фактично визнав власну винуватість у скоєнні інкримінованих йому злочинних діянь. Таким чином мислитель беззаперечно визнавав власну діяльність, яка виступала в якості предмета розгляду цієї судової справи протиправою, а себе злочинцем, який заслуговує покарання. Але, знаючи ті життєві принципи, якими послуговувався у своєму житті мислитель, можемо зауважити, що Сократ ніколи не йшов на будь-які угоди з власною совістю, а основним критерієм свого життя визначав пошук всеохоплюючої істини, справедливості. Саме тому під час проведення цього дослідження можуть закрестися сумніви з приводу достовірності описаних Платоном подій. Тим більше, що й сам Сократ безапеляційно вказував на те, що бувають ситуації, коли совість є важливішою, аніж збереження власного життя [207, с. 203].

У свою чергу інший біограф Сократа – Ксенофонт, описуючи ті ж самі події, що й Платон, наголошував на тому, що Сократ найбільше прагнув

виправдання в нечесті стосовно богів та в несправедливості стосовно до людей, а молити про звільнення від страти вважав непотрібним та навіть вважав, що йому вже пора померти. Коли ж йому запропонували призначити собі штраф, він ані сам не призначав його, ані друзям не дозволяв, а навпаки, навіть говорив, що призначити собі штраф – це значить визнати себе винуватим.

Знову ж таки послуговуючись відомим нам життєвим кредо Сократа, можемо сформулювати думку з приводу того, що аксіологічна складова саме ксенофонтівського твору є більш значущою, а факти, викладені в ньому вирізняються більшою достовірністю.

Також викликає подив той факт, що Ксенофонт указував на те, що Сократ вважав, що йому вже пора вмирати, і це також спричинило певний вплив на характер сократівської поведінки в суді. Зауважимо, що Платон, описуючи аналогічні події, прямо не вказував на фактор прагнення Сократом смерті, але в контексті платонівського твору цей фактор набуває ознак очевидності. Аналізуючи зазначену проблематику, Б. Страднічук указує на те, що на момент суду Сократові вже було сімдесят років. Навряд чи він зберіг залізне здоров'я, котрим похвалявся під час облоги Потидеї. Але для нього більш сумним було спостерігати за власною поступовою інтелектуальною деградацією. На відміну від більшості інших людей, які не звикли до критичної самооцінки, Сократ, який вважав головним у житті людини самопізнання, одразу ж уловив найдрібніші прояви ознак (якщо такі були) досить швидко прогресуючого старечого слабоумства. Якщо це так, то чи не була участь у процесі своєрідним прощальним поклоном, альтернативою самогубству, яке в язичеські часи, до речі, в багатьох випадках вважалося не гріхом, а вищою доблестю? У будь-якому разі й Платон, і Ксенофонт, описуючи цей судовий процес, достатньо прозоро натякали на зумисну самогубну поведінку вчителя. При цьому перший з них особисто був присутній на суді, а згодом і на страті, яка справді була більше схожою на самогубство, другий хоча й знаходився тоді далеко за межами Атики, але, скоріш за все, отримав детальний опис судового засідання. І навряд чи від Платона, адже стосунки між ними були досить складними. Напевно, Ксенофонт листувався з

іншими учнями Сократа. Оскільки опис суду в Платона та Ксенофонта в загальних рисах і в багатьох приватних моментах практично співпадають, саме тому можемо вважати їх досить достовірними [207, с. 96].

У розрізі зазначеної проблематики з метою об'єктивного, повного та всебічного аналітичного дослідження викладених як Ксенофонтом, так і Платоном подій укажемо на те, що Ксенофонт зберіг Сократа для наступників як особистість, водночас Платон – думку свого вчителя [207, с. 51]. На сьогодні в науковій сфері існує думка про те, що Ксенофонт і Платон «зберігали в пам'яті» різних Сократів і, відповідно, різну мудрість: Ксенофонт – в основному життєву, людську, повернуту до світу та людей, а Платон – філософську. Ксенофонт узяв із собою «сократівську мудрість» до далекого походу по незвіданих, але реальних країнах. Віз її у дорожній сумці, притороченій до сідла бойового коня. А Платона, колись бридкого каченяти, ідеї Сократа, немов лебедині крила, підняли до таких висот абстрактних роздумів, на які до нього ніхто не наважувався піднятися [207, с. 173].

Досліджуючи проблематику неспівпадання фактологічної бази з приводу судового процесу над Сократом у викладеннях, що належать Ксенофонтові та Платону, Б. Рассел свого часу зауважував, що двоє з учнів Сократа, Ксенофонт та Платон, написали про нього багато, але розповідають вони про свого вчителя досить різні речі. Барнет сформулював думку, що навіть у тих випадках, коли в чомусь вони і погоджуються один з одним, то це відбувається тому, що Ксенофонт повторює Платона. Коли ж вони у власних думках розходяться, то одні вірять одному, інші – другому, а треті не вірять жодному з них [207, с. 242].

Та все ж дані, які знайшли власне відображення у творах біографів Сократа, надають нам можливість провести цілісний та глибокий аналіз світоглядних та філософсько-правових позицій мислителя, не заглиблюючись у сутність дрібних, а тому й менш суттєвих факторів, які, до речі, не співпадають при зіставленні текстів, залишених Платоном та Ксенофонтом.

У свою чергу, абстрагуючись від онтологічних обставин, які були безпосередньо притаманними еллінському суспільству за часів життя Сократа,

отримуємо змогу проаналізувати світоглядні позиції, які поділяв мислитель, а також його висловлювання по суті зовсім в іншій площині, крізь призму не лише етичності, але й темпоральності.

У підсумку проведеного нами аналізу етико-соціального змісту феномена правосуддя у вченні Сократа можемо вказати на те, що, досить ретельно розробляючи власну філософсько-правову парадигму буття соціуму, мислитель залишив поза увагою досить вагому її складову, що в подальшому відіграло фатальну роль у житті самого філософа. Так, Сократом досить ретельно й ґрунтовно було розроблено логіко-аксіологічний зміст таких філософсько-правових категорій, як мудрість, справедливість та добродійність із безпосередньою проєкцією вказаних феноменів на сферу соціального буття. Також мислителем у досить імперативній формі наголошувалось на тому, що саме закон є тим аксіологічним абсолютом на основі якого повинна вибудовуватись онтологічна сутність соціуму загалом та окремо взятого індивіда зокрема. Фактично усе своє життя Сократ присвятив служінню закону, на основі якого і звершувалося правосуддя на теренах тогочасних Афінів. Тобто філософ ґрунтовно підійшов до визначення та гносеологічного аналізу вказаних основоположних категорій та, на нашу думку, вважав, що й будь-який судовий орган також повинен вибудовувати власну діяльність лише у річищі повного та беззастережного дотримання закону.

Мислитель під час проведення дискусій чітко і послідовно доводив власну позицію стосовно аналізу й онтологічної сутності вказаних категорій. Під час зазначених діалогів, зміст яких викладено у творах біографів філософа, він безпосередньо застосовував прийоми, які належать до сфери формальної логіки, вважаючи, що саме вони і ніщо інше не може бути використано у процесах дослідження таких філософсько-правових категорій, як справедливість, мудрість, добродійність та закон. Тобто, у цьому процесі, на нашу думку, філософ послуговувався лише раціональним мисленням, адже, на його глибоке переконання, ірраціональність є цілком невластивою категорією для таких соціальних феноменів, як закон та судовий процес. З іншого боку, на наш погляд,

мислитель залишив поза увагою психологічний аспект діяльності суду, фактично зрозумівши власну помилку лише на судовому процесі, на якому розглядалося питання його життя чи смерті. Але Сократ, навіть зрозумівши зазначену помилку, усе ж таки залишився на власних світоглядних позиціях і навіть намагався розкрити психологічні аспекти діяльності суду, послуговуючись законами формальної логіки. Але в цьому випадку мислитель потерпів фіаско, адже за браком часу він не встиг викласти та логічно обґрунтувати власну позицію повністю, а судді, у свою чергу, сприйняли таку поведінку філософа в якості виклику та зневаги до себе, результатом чого було постановлення смертного вироку для Сократа. Мислитель із честю прийняв власне фіаско, яке коштувало йому життя, і навіть опосередковано визнав, що психологічний аспект у діяльності суду відіграє досить значну, а часом і фатальну роль. Пізніше судді, які засудили Сократа на смерть, зрозуміли власну помилку, але змінити вже нічого було неможливо. Таким чином, навіть ціною власного життя мислитель продовжував власне служіння ідеалам правосуддя та вказав для прийдешніх поколінь на ще один надзвичайно важливий аспект судової діяльності – її психологічну складову.

3.2 Проблематика правосуддя у філософсько-правових поглядах Платона й Арістотеля

Досліджуючи творчу спадщину таких видатних давньогрецьких мислителів, як Платон та Арістотель, можна спостерігати існування певних закономірностей філософсько-правового характеру. Зокрема, обидва мислителі, будучи загалом продовжувачами й подальшими розробниками філософських світоглядних ідей та поглядів, які вперше були згенеровані Сократом, і саме тому можемо з упевненістю стверджувати, що, не звертаючи увагу на певні відмінності, які мають місце у змісті сформульованих указаними мислителями власних світоглядних сентенцій, як Платон, так і Арістотель знаходилися, так би мовити, в межах «сократівських філософсько-правових рамок». Хоча в розрізі зазначеного

слід указати на те, що проблематику такого надзвичайно важливого онтологічного феномена, як правосуддя, Платон та Арістотель розглядали у своїй творчості крізь призму побудови та функціонування механізму держави. І вже виходячи із вказаних позицій, між світоглядними поглядами вказаних філософів спостерігається наявність досить суттєвих розбіжностей, адже для Платона саме держава була первинною, домінантною категорією, а окремий індивід перебував на позиціях вторинності, тоді як, у свою чергу, вже Арістотелем саме окремий індивід позиціонувався в якості первинної, домінуючої категорії порівняно з державою. Таке світосприйняття не могло не вчинити певного впливу й на процеси розуміння мислителями самого ідеолого-онтологічного феномена правосуддя, і саме вказана проблематика виступатиме в якості основного предмета дослідження цього підрозділу нашої дисертаційної роботи.

Зокрема, розпочнемо з аналізу аксіологічних складових змісту легендарного твору Платона «Закони». Уже з перших рядків діалогу, який відбувався між Афінянином, Мегілом та Клінієм і яким фактично розпочинається платонівська праця «Закони», перед нами постають образи героїв давньогрецької міфології, такі як Мінос та Радамант, які були рідними братами і дітьми Зевса та Європи. Зокрема, Міносу міфологією приписується факт царювання на Криті, а також те, що він кожні дев'ять років ішов до печер, де мав зустріч зі своїм батьком Зевсом, який йому щоразу вручав нові закони, яким цар надавав предикати обов'язковості у сфері їхнього дотримання та виконання на теренах своєї держави. Інший брат – Радамант, фактично займався, виходячи зі змісту міфологічних джерел, утіленням наданих Зевсом вказівок у життя. І обоє братів після своєї смерті, знову ж таки згідно з міфологією посіли посади суддів у Аїді, де вершать чесне божественне правосуддя над душами померлих еллінів.

Повертаючись до змісту платонівських «Законів», укажемо на те, що в зазначеному діалозі не лише вказується на факт відвідин Міносом свого батька Зевса в печерах з метою отримання нових законів, але також прямо йдеться про те, що брат Міноса Радамант був надзвичайно справедливим, і він зазначену похвалу заслужив справедливим відправленням правосуддя (Закони, 624b, 625a).

У цьому випадку, на нашу думку, мислитель прагнув провести певну паралель між божественним походженням законів – адже вони отримані сином Бога від самого Бога, а також звернути увагу на існування божественної складової в самому провадженні процесу правосуддя, адже виконання, реалізація законних, тобто божественних приписів відбувається під безпосереднім патронатом іще одного божого сина, а значить, якщо закони та правосуддя містять у своєму змісті божественну складову, вони, апріорі не можуть бути несправедливими, а фактично виступають у якості квінтесенції справедливості, маючи не лише божественне походження, а й також фактично виступаючи в ролі виразників методу реалізації на землі безпосередньої волі Зевса. Саме божественна воля знаходить власне втілення, послуговуючись законами, які виступають у ролі не лише універсального божественного регулятора суспільних відносин, але й покликані внести порядок та справедливість у досить специфічну соціальну сферу, де, за твердженням філософа, все знаходиться у стані війни з усім як у публічному, так і в приватному житті, навіть більше того – кожного із самим собою (Закони, 626d). Тобто, до сфери суцільного та всепоглинаючого хаосу Божественне провидіння за допомогою певного алгоритму, у ролі якого виступає саме право, намагається внести предикати порядку та справедливості, надаючи їй імперативи не лише божественності, але й домінантності. Фактично можна спостерігати досить специфічну ситуацію, коли саме право виступає в ролі того єдиноможливого феномена, за допомогою якого стає ймовірним подолання соціального хаосу, встановлення примату справедливості та всеосяжності. І якщо навіть найвища, за переконанням давніх греків, божественна сила в якості єдиноможливого феномена застосовує саме право в зазначеному процесі, то й такій недосконалій та фізично і морально слабкій істоті, як людина, навіть не слід намагатися шукати інших засобів досягнення справедливості. Людина у своїй діяльності повинна існувати в рамках визначених правових принципів, адже таким чином вона не лише перетворюється на безпосереднього учасника процесу становлення всеохоплюючої справедливості, але й стає виконавцем волі Бога. У свою чергу від фактора становлення справедливості на теренах тієї чи іншої

держави, на думку Платона, можна сформувати й судження з приводу того, хороше те чи інше державне утворення, чи ні. Адже мислитель безпосередньо вказував на те, що там, де несправедливі терплять поразку, там держава є сильнішою та кращою (Закони, 627b). Тобто, послуговуючись мірилом справедливості, а відтак і рівнем дотримання та виконання правових божественних приписів, на думку філософа, можна сформувати певну систему координат, за якою можна визначити ступінь соціальної якості та привабливості, а відтак і сталості й сили того чи іншого державного утворення. Тобто, цьому випадку можемо спостерігати існування певного вектора, за яким дотримання правових приписів божественного походження призводить не лише до встановлення всеохоплюючої справедливості, але й безпосередньо впливає на якість держави, а відтак і на рівень достатку та задоволеність власним життям її населення. Тобто, категорії права, справедливості, якості держави та якості життя соціуму безпосередньо пов'язані та є невід'ємними складовими божественного плану побудови справедливого соціального середовища й держави.

Але сам фактор дотримання божественних приписів, тобто права, а відтак і встановлення справедливості та побудова сильного та хорошого державного утворення є надзвичайно складним та довготривалим процесом. Адже соціальна сфера ніколи не вирізнялась однорідністю, а однією з найбільш вагомих ідентифікуючих ознак, які їй притаманні, є неоднорідність, багатоплановість і, певним чином, досить слабка прогнозованість. Звичайно, встановлення справедливості на основі права в такому багатоманітному середовищі є вкрай складним процесом, який набуває ознак уможливлення лише за допомогою такого надзвичайно впливового державного інституту, як правосуддя. На зазначену особливість безпосередньо і звертав увагу Платон, указуючи на те, що навіть на рівні однієї сім'ї, від одного батька й матері можуть народитися сини, які, будучи братами, можуть поділятися як на справедливих, так і на несправедливих. У випадку, коли в сім'ї беруть гору несправедливі люди, то таку сім'ю слід вважати переможеною, а у випадку, коли домінують справедливі члени родини, – переможницею (Закони, 627c). Також не є новиною, що і в першому, й у

другому випадках навіть у межах однієї сім'ї не вдасться уникнути різноманітних конфліктних ситуацій, які можуть набирати найрізноманітніших форм, у т. ч. й досить складних, важко передбачуваних та небезпечних.

На нашу думку, природним видається те, що виникнення зазначених конфліктних ситуацій вимагає також і їхнього певного, бажано максимально ефективного вирішення. Цікавим є те, що Платон зауважував, що з метою владнання конфліктних ситуацій між хорошими та поганими (з точки зору філософа) членами сім'ї обидві ці сторони змушені будуть звернутися до третьої, незалежної сторони, яка володіє змогою справедливого вирішення існуючого сімейного конфлікту (Закони, 627d). І справді заради досягнення справедливості жодна зі сторін конфлікту не може виступати в якості певного арбітра, судді. Адже будь-яка сторона протистояння природно буде намагатися довести факт власної правоти, що, у свою чергу, призведе до використання нею власних повноважень для досягнення своїх цілей. У свою чергу слід зазначити, що ця третя особа, яку буде наділено судовими повноваженнями у сфері вирішення того чи іншого сімейного конфлікту, повинна володіти й певними необхідними навичками, які нададуть їй можливості не просто судити, а вершити правосуддя, яке обов'язково повинне характеризуватися справедливістю.

На вказаних професійних якостях судді Платон наголошував тоді, коли зазначав, що будь-який суддя може вирішити ту чи іншу справу і в підсумку може досягти досить різноманітних результатів, які будуть свідченням його рівня професіоналізму та дотримання постулатів справедливості. Зокрема, як зазначав філософ, суддя під час вирішення конфліктної ситуації у сім'ї може її вирішити за допомогою наступних варіантів:

- 1) Згубить поганих та постановить, щоб хороші владарювали над собою;
- 2) Хороших примусить владарювати, а поганих, залишивши їм життя, добровільно підпорядковуватись;
- 3) Нікого не згубивши, примирить членів сім'ї, установивши їм на майбутнє такі закони їхніх взаємовідносин, щоб вони були друзями (Закони, 627d-628a).

На нашу думку, у цьому випадку Платоном указувалося на те, що функції судді навіть у царині вирішення конфліктної ситуації у межах однієї сім'ї є як надзвичайно складними, так і містять певну кількість варіантів вирішення тієї чи іншої конфліктної ситуації. Цікавим є також те, що Платон наразі наділяв особу судді досить широким спектром повноважень, які навіть можуть включати винесення смертних вироків, і це не в межах реалізації державних повноважень, а під час вирішення конфліктної ситуації в межах однієї сім'ї. Тобто, суддя, на переконання філософа, повинен володіти не лише досить широкими повноваженнями, але й необхідними особистими якостями морально-етичного характеру, які не дозволять йому вийти за межі справедливості. Адже в цьому випадку жодної мови не йде про закон. На підставі наведеного можна сформулювати припущення, що для судді, для процесу вершення правосуддя домінантним феноменологічним явищем виступає саме досягнення справедливості. А, виходячи із всеохоплюючих постулатів справедливості, філософом зазначається, що саме третій із наведених варіантів постановлення рішення по справі буде найсправедливішим, адже у його змісті не передбачається застосування насилля, але, в свою чергу, ним уже актуалізується присутність такого складового елемента, як закон, певного загальнообов'язкового правила, яке виступає в ролі якісного гаранта неповторюваності цієї конфліктної ситуації в майбутньому. Тобто, за Платоном, саме закон виступає в якості актуального та онтологічно-необхідного мірила справедливості, яке приносить не війну, а мир (Закони, 628a). У цьому разі зазначена прихильність мислителя саме до закону слугує доказом належності Платона до позицій, яких із цього приводу дотримувався Сократ. Як відомо, вказана особливість розуміння Сократом справедливості знайшла власний вираз у процесі винесення йому судом смертного вироку та реальне сприйняття його філософом.

Досить цікавим є продовження вище зазначеного діалогу, у якому Платон уже суміщував особу судді, який справедливо вирішив сімейний конфлікт із особою, яка облаштовує державу. У цьому випадку, на наш погляд, філософ постає перед певною дилемою, адже, у випадку державотворця, перед ним

постають завдання нового, вищого гатунку, пов'язані із зовнішньополітичним та внутрішньополітичним векторами функціонування державного утворення, а саме – необхідністю ведення військових дій проти інших держав та подолання проявів протистоянь міжособного характеру (Закони, 628b). У цьому випадку Платоном було застосовано методологію, притаманну маєвтиці, яку свого часу було сформульовано Сократом. Зокрема, філософ підводив читача до глибокого переконання з приводу того, що подолання протиріч міжособного характеру мусить відбуватися в державі не завдяки загибелі одних та перемоги інших, а внаслідок примирення конфлікуючих сторін, а всю агресивну складову конфлікту слід спрямовувати на адресу зовнішніх ворогів держави (Закони, 628b). Тобто, мислитель не лише, так би мовити, «переносить лекала» конфліктної ситуації з окремої сім'ї на державне утворення, вказавши на однаковий вектор вирішення конфліктних ситуацій, але й показав, що феномен справедливості є сталим як відносно окремо взятої сім'ї, так і стосовно державного утворення в цілому. Ще однією вкрай важливою складовою вчення Платона є те, що відповідальний та кваліфікований державний правитель перш за все повинен бути справедливим суддею і що саме здатність вершити правосуддя є домінантною ознакою справедливого правителя держави. У свою чергу сам феномен справедливості є конче необхідним фактором ефективного функціонування держави, яка встановлює та врегульовує його за допомогою власних нормативних приписів (Закони, 628d).

У свою чергу учень Платона Арістотель підходив до розгляду проблематики правосуддя (правосудності), на нашу думку, з творчого боку, вважаючи, що наука про державу вміщує у своєму змісті два основних поняття – прекрасного та правосудного (Нікомахова етика, 1094 b15). На нашу думку, філософ у цьому випадку прагнув зробити наголос на тому факті, що правосуддя (правосудність) є нічим іншим, як виразом прекрасного, його матеріальним проявом. І саме тому можна сформулювати припущення з приводу того, що й сам мислитель до питань стосовно правосуддя (правосудності) ставився досить виважено, вказуючи на те, що навіть особи, які можуть допускатися в якості

слухачів до процесів обговорення таких філософських категорій, як прекрасне та правосудне, і навіть стосовно будь-якого предмету науки про державу, вже повинні вирізнятися хорошим моральним вихованням (Нікомахова етика, 1095 b5). На наш погляд, правосуддя (правосудність) для філософа виступала в ролі певної вищої онтологічної категорії пізнання навколишньої дійсності, зрозуміти, а тим більше пояснити аксіологічну сутність якої можуть лише високоморальні особистості, які вирізняються чистотою власних думок та володіють певним необхідним багажем знань. У свою чергу правосудність є тим відправним пунктом, від якого починає власний відлік процес формування певної системи координат та векторальних особливостей становлення справедливості, яка так само, на нашу думку, як і категоричний імператив Канта, знаходить власне відтворення в духовній сутності кожного індивіда. Більше того, кожна людина здатна розуміти й розглядати феномен справедливості, виходячи із притаманних їй певних особливостей індивідуального характеру, що призводить до появи цілого ряду непорозумінь та неузгодженостей у процесі аксіо-онтологічного пізнання справедливості. І саме тому, на нашу думку, правосуддя (правосудність) покликане визначити й установити ті загально-соціальні, спільні джерела та основи справедливості, які є зрозумілими та сприйнятними якщо не виключно для всіх членів суспільства, то для переважної частини соціуму.

Саме визначення та аналіз феномена правосудності (правосуддя) Арістотелем проводилося завдяки застосуванню методології порівняльного аналізу, вихідними елементами якого мислителем було визначено «правосудність» та «неправосудність». І вже у визначенні певних вихідних моментів зазначеного аналізу філософом указувалось на особливі характеристики, притаманні феномену правосудності (правосуддя). Зокрема, мислитель зазначав, що правосудність є певною серединною категорією, якій притаманні виражені ідентифікуючі ознаки (Нікомахова етика, 1129 a5). Також у цьому разі мислителем констатується існування факту стосовно того, що будь-якому членові соціуму притаманним є називати правосудністю такий стан людської душі, за якого члени соціуму виявляють схильність до вчинення правосудних діянь, а

також виявляють бажання стосовно досягнення правосудного, а саме – справедливо врегульованого стану тих чи інших суспільних відносин (Нікомахова етика, 1129 a10). Адже Арістотелем безпосередньо зазначалося, що правосудною є законослухняна і справедлива людина. Беручи за основу аксіологічну складову зазначеного, мислителем виводилася логічна модель, яка полягала в тому, що правосуддя (або право) є феноменом законності та справедливості. У свою чергу неправосуддя (або не правове) є безпосереднім виразом протизаконного та несправедливого (Нікомахова етика, 1129 b1). Виходячи з аксіо-онтологічного змісту наведеної сентенції, можемо сформулювати власне припущення з приводу того, що саме правосуддя, правосудність мислитель вважав найвищим проявом справедливості, адже саме за його допомогою стає можливим сам факт та механізм установа справедливості в соціумі. З іншого боку, в якості антагонізму справедливості, на думку філософа, виступає ніщо інше, як неправосудність, яка є безпосереднім виразом і провідником несправедливості та знаходиться на абсолютно протилежних, антагоністичних позиціях як стосовно правосудності (правосуддя), так і справедливості загалом.

Зауважимо, що Арістотелем зазначалося, що той, хто порушує закони, є неправосудним, а, у свою чергу, законослухняний індивід є правосудним. Виходячи зі змісту зазначеної логічної конструкції, мислитель указував на те, що все законне певною мірою є і справедливим. І справді, продовжував Арістотель, те, що знайшло власний вираз завдяки мистецтву законотворчості, є законним і кожне з цих визначень визнаємо справедливим (Нікомахова етика, 1129 b10). На перший погляд, мислителем було сформульовано певну логічну сентенцію, зміст якої полягає в тому, що все, що прописане в законі, є законним, а звідси і справедливим (правосудним). Але, на наш погляд, філософом у цьому випадку було зроблено певне застереження, адже те, що є законним – є справедливим (правосудним) лише за умови певного суб'єктивного визнання, тобто правовим лише в суб'єктивному, а не об'єктивному сенсі. Тобто, сформульоване Арістотелем логічне правило не є абсолютним, а лише частково істинним, адже мислитель у ньому посіяв деяку долю сумніву, що, у свою чергу, надає певні

підстави вважати, що не все, що є створеним завдяки законотворчому мистецтву (законне), є правосудним (правовим). І справді, хіба можуть диктаторські нормативні приписи, прийняті завдяки законотворчому мистецтву, бути правосудними (правовими)? З великою долею впевненості можна стверджувати, що ні. Саме цю особливість, на наш погляд, мав на увазі філософ, коли до змісту власного правила увів певні застереження суб'єктивного характеру. Означеною дією мислитель не лише прагнув указати на те, що правило «все, що законне, є правовим» не є абсолютним, але також і намагався звернути увагу на надзвичайно складну та широкомасштабну природу феномена правосудності (права) та справедливості.

Розвиваючи аксіологічну складову сформульованого, Арістотелем наголошувалося на тому, що в законах мова йде про все разом, причому мається на увазі або користь усіх, або найкращих, або тих, хто має владу, або якимось ще інакше, так що в широкому змісті ми називаємо правосудним те, що для взаємовідносин у державі створює та зберігає щастя, і все, що входить до його складу (Нікомахова етика, 1129 b15). Тобто, можемо зробити припущення, що завдяки правосудності (праву), за Арістотелем, досягається не лише справедливість, але й усеосяжне щастя для населення державного утворення. Більше того, мислителем було зроблено наголос на тому, що правосудність є нічим іншим, як чеснотою стосовно іншої особи. Саме тому правосудність досить часто виступає в якості чи не найважливішої із чеснот і вона викликає подив більший, аніж «світло вечірньої чи вранішньої зорі» (Нікомахова етика, 1129 b25). Зазначимо, що, на глибоке переконання мислителя, у випадках виникнення суперечок, сторони, задіяні у конфлікті, вдаються до безпосереднього посередництва судді, адже вказане звернення, на думку Арістотеля, – є зверненням до правосуддя, так як і сам суддя прагне бути натхненним правосуддям. Саме тому знаходять суддю, який посідає серединні позиції між сторонами спору. Також мислитель зазначав, що дехто називає суддів «посередниками», вважаючи, що, знайшовши посередника, знаходять і правосуддя. Звідси випливає, що правосуддя є певною серединою, адже самого

суддю сприймають у якості посередника (Нікомахова етика, 1132 a15-20). Таким чином, на наш погляд, філософ указував на нейтральність, «серединність» судді стосовно сторін спору, адже лише за вказаної умови уможлиблюється визначення та встановлення справедливості, а також досягнення подолання факту існування конфлікту між сторонами спору. Ось чому суддя повинен бути рівновіддаленим стосовно конфлікуючих сторін та послуговуватись у власній діяльності лише правом задля досягнення справедливості, що у свою чергу є результатом чинення правосуддя. Фактично суддя урівнює позиції сторін спору, що, на думку Арістотеля, і є встановленням справедливості (Нікомахова етика, 1132 a25).

Таким чином, Арістотель наділяв суддю предикатами стосовно встановлення справедливості під час вирішення спору, наголошуючи при цьому, що сам суддя повинен зберігати нейтралітет відносно сторін конфлікту, знаходити певну «золоту середину», встановлюючи таким чином справедливість не лише між сторонами конфлікту, але і в соціумі загалом. Водночас також слід вказати на те, що мислитель стосовно проблематики обсягу суддівських повноважень сформулював цілком логічну та конструктивну думку, яка не втратила власної актуальності й у наш час. Зокрема, філософом зазначалося, що владою повинен наділятися не член суду (суддя одноособово), а суд загалом, суддя (у суб'єктивному значенні) не виступає в ролі складової частини такого державного органу, як суд. Суддя, на думку мислителя, є фактичним «провідником» волі народу, чим насправді й забезпечується дотримання принципу народовладдя у сфері правосуддя (Політика, 1282 a30-40). У цьому разі, на наш погляд, Арістотелем було зроблено наголос на тому факті, що у своїй діяльності суддя послуговується не лише правом та законами з метою встановлення справедливості, але й виступає не від свого власного імені, а від імені держави, позиціонує себе в якості не лише виразника волі соціуму, але і провідника волі держави в цілому. Стосовно надання повноважень та ефективного функціонування судових органів у державі мислитель виходив зі змісту трьох наступних положень:

- 1) хто призначається на посаду судді;

- 2) які функції належать до обсягу суддівських повноважень;
- 3) яким чином проводиться процедура призначення на посаду судді (Політика, 1300 b15).

Серед усього розмаїття судів, які, на думку філософа, повинні функціонувати в державі, Арістотель особливу увагу звертав на суди, до повноважень яких належав розгляд справ, які стосувалися злочинів, учинених проти держави. Адже, на думку мислителя, погане функціонування цих судів може викликати міжусобиці та навіть призвести до загибелі держави (Політика, 1300 b35). Тобто, на нашу думку, мислитель переймаючись запровадженням різноманітних судових установ у державі, які б володіли різними обсягами повноважень, з метою встановлення справедливості в соціумі був прихильником того, що однією з основних соціальних цінностей є справедлива держава, адже саме завдяки їй стає можливим досягнення соціальної справедливості, шляхом результативного функціонування на її теренах органів правосуддя. Саме тому філософом органи правосуддя не лише виокремлюються до окремої ланки з усього переліку існуючих державних інституцій, але й досить ретельно їм виважено прописуються процедури призначення суддів на посади, а також обсяг їх повноважень та процес прийняття ними рішень по справах. Також мислителем наголошувалося на тому, що особливістю демократичного ладу є те, що усі представники державної влади, у т. ч. й судді, повинні отримувати відповідну винагороду за свою працю за рахунок держави (Політика, 1317 b35). На наш погляд, сформульоване філософом правило стосовно виплати суддям винагороди за працю за рахунок державних коштів покликане унеможливити прояви корупції в органах правосуддя, що, у свою чергу, може призводити до прийняття неправосудних рішень та попрання справедливості як найвищої соціальної цінності загалом. Також слід наголосити на тому, що з метою боротьби з проявами корупційних діянь у суддівському середовищі Арістотель відстоював позиції, згідно яких судові рішення не повинні були виноситися суддею одноособово. Прийняття рішень, на його переконання, повинно було покладатись на судову палату в складі декількох суддів, що у свою чергу значно ускладнювало

винесення завідомо несправедливого, неправосудного рішення по тій чи іншій справі (Політика, 1322 a5-10).

У якості висновку зазначимо, що, піддаючи філософсько-правовому аналізу феномен правосуддя, Платон прагнув провести певну паралель між божественним походженням законів і звертав увагу на існування божественної складової в самому провадженні процесу правосуддя. На думку мислителя, якщо закони та правосуддя містять у своєму змісті божественну складову, вони не можуть бути несправедливими та виступають у якості квінтесенції справедливості. Але сам процес установлення справедливості на основі права набуває ознак уможливлення лише за допомогою такого надзвичайно впливового державного інституту, як правосуддя. Також мислитель зазначав, що будь-який суддя може вирішити ту чи іншу справу і в підсумку досягти доволі різноманітних результатів, які будуть свідченням його рівня професіоналізму й дотримання постулатів справедливості. Функції судді є надзвичайно складними та містять певну кількість варіантів вирішення тієї чи іншої конфліктної ситуації. Платон наділяв особу судді доволі широким спектром повноважень, які навіть можуть включати винесення смертних вироків. Тобто, суддя, на переконання філософа, повинен володіти не лише досить широкими повноваженнями, але й необхідними особистими якостями морально-етичного характеру, які не дозволять йому вийти за межі справедливості. Також, за Платоном, саме закон виступає в якості актуального та онтологічно-необхідного мірила справедливості.

У свою чергу Арістотель прагнув зробити наголос на тому факті, що правосуддя (правосудність) є нічим іншим, як виразом прекрасного, його матеріальним проявом. Правосуддя (правосудність) для філософа виступала в ролі певної вищої онтологічної категорії пізнання навколишньої дійсності, зрозуміти, а тим паче пояснити аксіологічну сутність якої можуть лише високоморальні особистості, які вирізняються чистотою власних думок та володіють певним необхідним багажем знань. Більше того, кожна людина здатна розуміти й розглядати феномен справедливості виходячи із притаманних їй певних особливостей індивідуального характеру. Саме тому правосуддя

(правосудність) покликане визначити та встановити ті загально-соціальні, спільні джерела й основи справедливості, які є зрозумілими та сприйнятними якщо не виключно для всіх членів суспільства, то для переважної частини соціуму. За Арістотелем, правосудною є законослухняна та справедлива людина, і саме правосуддя, правосудність мислитель вважав найвищим проявом справедливості, адже саме за його допомогою стає можливим сам факт та механізм установаження справедливості в соціумі. Але філософом також було зроблено певне застереження, адже те, що є законним – є справедливим (правосудним) лише за умови певного суб'єктивного визнання, тобто правовим лише в суб'єктивному, а не об'єктивному сенсі. Інакше кажучи, сформульоване Арістотелем логічне правило не є абсолютним, а лише частково істинним, адже хіба можуть диктаторські нормативні приписи, прийняті завдяки законотворчому мистецтву, бути правосудними (правовими)? З великою впевненістю можна стверджувати, що ні. Саме цю особливість мав на увазі філософ, коли до змісту власного правила увів певні застереження суб'єктивного характеру.

Також філософ указував на нейтральність, «серединність» судді стосовно сторін спору, адже лише за вказаної умови уможлиблюється визначення та встановлення справедливості, а також досягнення подолання факту існування конфлікту між сторонами спору. Арістотель фактично наділяв суддю предикатами стосовно встановлення справедливості під час вирішення спору, наголошуючи при цьому, що сам суддя повинен зберігати нейтралітет відносно сторін конфлікту, знаходити певну «золоту середину», встановлюючи таким чином справедливість не лише між сторонами конфлікту, але і в соціумі загалом. У свою чергу філософом зазначалося, що владою повинен наділятися не член суду (суддя одноособово), а суд загалом, суддя (у суб'єктивному значенні) не виступає в ролі складової частини такого державного органу, як суд. І саме тому у своїй діяльності суддя послуговується не лише правом та законами з метою встановлення справедливості, але й виступає не від свого власного імені, а від імені держави, позиціонуючи себе в якості не лише виразника волі соціуму, але і провідника волі держави в цілому.

Філософом органи правосуддя не лише виокремлювались до окремої ланки з усього переліку існуючих державних інституцій, але й досить ретельно й виважено прописувалися процедури призначення суддів на посади, а також обсяг їх повноважень і процес прийняття ними рішень по справах. Також із метою боротьби з проявами корупційних діянь у суддівському середовищі Арістотель відстоював позиції, згідно яких судові рішення не повинні були виноситися суддею одноособово. Прийняття рішень, на його переконання, повинно було покладатися на судову палату у складі декількох суддів, що у свою чергу значно ускладнювало винесення завідомо несправедливого, неправосудного рішення по тій чи іншій справі.

3.3 Світоглядна дегенерація правосуддя постсократичного періоду

Зіткнувшись під час роботи над пропонованим дисертаційним дослідженням із проблематикою періодизації давньогрецької філософії, нами було прийнято рішення взяти за основу періодизацію, запропоновану О. Ф. Лосевим, яка досить чітко й ретельно описується в його праці «История античной философии в конспективном изложении» [120, с. 192]. Указаний вибір нами було зроблено, виходячи з досить детального викладу періодизації давньогрецької філософії саме О. Ф. Лосевим, порівняно зі змістом аналогічних наукових праць, які належать іншим авторам. Указана проблема постала ще й тому, що у змісті цього підрозділу дисертації слід проаналізувати проблематику світоглядної генерації правосуддя постсократичного періоду. У свою чергу, виходячи із законів формальної логіки, до постсократичного періоду можна також віднести й творчість таких давньогрецьких мислителів, як Платон та Арістотель. Але зауважимо, що предметові наукового пошуку стосовно становлення й розвитку давньогрецького правосуддя у творчості Платона та Арістотеля було присвячено попередній підрозділ дисертаційної роботи.

Виходячи зі змісту періодизації, запропонованої О. Ф. Лосевим, творчий спадок таких мислителів, як Сократ, Платон та Арістотель слід віднести до

класичного періоду розвитку давньогрецької філософської думки. Зокрема, творчістю Арістотеля завершується пізньокласичний період [120, с. 61]. У свою чергу, на думку переважної більшості науковців, які займались дослідженням найрізноманітніших аспектів, що були притаманні постсократичному періодові давньогрецької філософсько-правової думки, до нього слід віднести такі її напрямки, як кінізм, епікуреїзм, стоїцизм, скептицизм та еkleктизм [92, с. 521; 120, с. 71; 131, с. 241; 147, с. 166; 192, с. 275; 206, с. 181]. Але в розрізі зазначеної проблематики слід також указати на те, що еллінізм як період давньої філософії об'єднав у собі як давньогрецький, так і римський періоди, відігравши у свою чергу роль певної перехідної ланки, завдяки якій давньогрецька філософська традиція передала власну естафету мислителям римської епохи і фактично набула нових обрисів, набувши, так би мовити, певного «римського лоску». У свою чергу, проводячи власне дослідження, ми повинні безпосередньо перебувати у сфері власного предмету наукового пошуку, саме тому й обмежимося давньогрецьким періодом елліністичного періоду, залишивши поза увагою його давньоримський етап еволюції.

У свою чергу, послуговуючись систематизацією, запропонованою О. Ф. Лосєвим, і виходячи з реальних обсягів дисертаційного дослідження, більш детально зупинимось на аналізові творчого спадку трьох головних філософських шкіл раннього еллінізму: стоїцизму, епікуреїзму та скептицизму.

Слід також указати на те, що серед визначальних ідентифікаційних особливостей ранньо-елліністичних філософських шкіл можна назвати індивідуалізацію, суб'єктивізм особистості та використання у процесі пізнання навколишнього світу, тобто космосу, індивідуалістичних людських особливостей. Зокрема, цьому періодові були притаманні спроби пізнання навколишнього світу за допомогою індивідуалістично-особистісного «інструментарію» [147, с. 168].

Епікур

Найбільш яскравим представником епікуреїзму був його засновник Епікур (341-270 р. до н.е.), який залишив по собі досить велику наукову спадщину. З метою поширення свого вчення у соціальному середовищі мислителем у 306 р. до

н.е. в Афінах було засновано власну філософську школу, яка увійшла до історії філософії під назвою «Сад». Епікур продемонстрував неабияку здатність викладення власних філософсько-світоглядних ідей у річищі притаманної йому оригінальності, що надавало їм певного особливого відтінку. Сам же спосіб викладення вказаних ідей призводив до процесу формування стійкого враження з приводу того, що мислитель виступав у ролі творця нового наукового підходу до висвітлення власних світоглядних ідей у філософській сфері, виступаючи при цьому у ролі прототипу філософа епохи еллінізму [92, с. 521]. Слід також зауважити, що період творчості мислителя припав на епоху занепаду давньогрецької державності. Адже наприкінці IV ст. до н. е. розпочався процес утрати грецькими полісами власної незалежності, що в підсумку призвело до того, що вони спочатку підпали під владу Македонії, а згодом – Риму [168, с. 223], внаслідок чого характерний для цього часового періоду занепад давньогрецької політико-правової думки досить виразно проявився в аксіологічному змісті вчень епікурейців та стоїків. У свою чергу, виходячи зі змісту предмета нашого дослідження, слід наголосити на тому, що серед надзвичайно великого обсягу наукової спадщини Епікура нам не вдалося віднайти опис його безпосереднього ставлення та аналізу судової влади в державі. Саме тому пропонуване дослідження буде ґрунтуватися на опосередкованих наукових фактах, які нам вдалося визначити крізь призму епікурівського етичного вчення.

Справді, узявши за основу атомарно-індивідуалістичні погляди мислителя, В. С. Нерсесянц указував на те, що вчення Епікура в цілому виразно пройняте ідеями його етики, домінуючим принципом якої є індивідуальне задоволення [168, с. 225]. У свою чергу, справжнє задоволення, за Епікуром, – це відсутність тілесного страждання – апонія (απονία), або ж незворушність долі – атараксія (ataraxia) [131, с. 259]. Натомість будь-яке тілесне страждання гідне презирства: страждання, що виникає внаслідок інтенсивного болю, є короткочасним, довгострокове страждання спричиняє в тілі біль слабкий [147, с. 171]. Опираючись на аксіологічний зміст вищенаведених сентенцій, філософ зауважував, що людина потребує задоволення тоді, коли страждає від його

відсутності, а коли не страждає – то вже не потребує задоволення [144, с. 210]. На нашу думку, в даному випадку виявляється індивідуалістична сутність епікурівського вчення, адже індивід, на думку мислителя, постійно прагне задоволення, намагається позбавитися страждань. У свою чергу, коли людина отримує задоволення, вона вже фактично ні від чого не страждає, а значить, перестає прагнути «додаткового» задоволення. Але також зауважимо, що Епікур водночас указував і на те, що будь-яке задоволення є благом, але не слід обирати будь-яке задоволення. Водночас і страждання в будь-якому виразі є проявом зла, але не слід уникати будь-якого страждання [144, с. 211]. Тобто, з етичної точки зору, не всяке задоволення є благом, так і не будь-яке страждання і кінцевому результаті є злом. Зокрема, зловживання спиртними напоями може, на перший погляд, здаватися благом, адже несе для індивіда певне задоволення, але в підсумку може призвести до його важкого захворювання, яке в результаті може призвести до загибелі людини. Так само і страждання: для подолання цілого ряду хвороб пацієнтові необхідно перенести певні страждання, передбачені процедурою лікування (наприклад, оперативне втручання), але наслідком такого страждання буде задоволення від відновлення людиною власного здорового стану. Зазначені сентенції також досить вдало можна екстраполювати і на державний «організм». Таким чином, етична складова виступає в ролі основної частини вчення Епікура, являючи собою, так би мовити, з'єднувальну ланку між фізичними та політико-правовими уявленнями. Та не слід забувати про те, що визначальним принципом етики мислителя є індивідуальне задоволення. Слід зауважити, що впродовж усього свого життя людина інстинктивно спрямовує власну діяльність на пошук та досягнення задоволення як мету власного існування. Адже воно виступає в якості засобу застереження від страждання, яке є нічим іншим, як уособленням уселенського зла [147, с. 171]. У свою чергу, свобода людини, на думку мислителя, полягає у відповідальності за розумний, раціональний вибір власного життєвого шляху [168, с. 225]. Але як досягнути цього епікурівського ідеалу? Виходячи з тих обставин, що людина є істотою суспільною, мислитель не міг залишити поза увагою політичне життя держави,

адже воно спричиняє надзвичайно потужний та безпосередній вплив на вибір кожним індивідом власного життєвого шляху, який повинен привести його до «задоволення».

У цьому випадку варто наголосити на тому факті, що політичне життя, на глибоке переконання філософа, є принципово неприродним, і саме тому воно приводить індивіда до нескінченних хвилювань, стає на перешкоді досягнення апонії та атараксії, а значить, і щастя. Адже насправді ті задоволення, які багато хто пов'язує з політичними символами, на думку мислителя, не є природними, не вирізняються необхідністю, а значить, виступають у ролі неправдивих примар. Саме тому Епікур закликав раз і назавжди визволитися із в'язниці наших життєвих клопотів та від політики [131, с. 260].

Мислитель влучно зауважував, що політичне життя не збагачує людину, а лише дезорієнтує, роз'єднуючи членів соціуму. Саме тому філософ уникав натовпу та прагнув жити одинаком, наголошуючи на тому, що лише у зверненні до самого себе, до свого внутрішнього «я» стає можливим віднайдення атараксії та душевного спокою. Саме тому вищим благом, на думку мислителя, є не корони царів та земних богів, а «корона атараксії, яка перевищує корону великих імперій» [131, с. 260]. Тому саме на основі аксіологічного змісту наведених сентенцій стає виразно зрозумілим, що сприйняття Епікуром права, закону та справедливості є цілком антагонічним класично-грецькому розумінню. Головним чином у цьому випадку мислитель входив у протиріччя з розумінням указаних онтологічних категорій, сформульованих Платоном та Арістотелем [131, с. 260]. Епікур, зокрема, наголошував на тому, що цінність і зміст права й закону полягає у їхній корисності, адже на його переконання, держава втрачає своє абсолютне значення, перетворюється на регулятивний інститут, який впливає із простого договору, виходячи з його корисності. Саме тому із джерела та найвищого значення усіх вище перелічених моральних аксіологічних феноменів держава перетворюється на звичайний засіб охорони вітальних цінностей, який є хоча й необхідним, але водночас і недостатнім. Як наслідок – справедливість набуває відносного характеру, який безпосередньо підпорядковується корисності [131,

с. 261]. І саме тому, на думку мислителя, головною метою державної влади як підвалини політичного спілкування є забезпечення взаємної безпеки людей, подолання їхнього взаємного страху, неспричинення ними одне одному шкоди [168, с. 227]. Але справжня безпека, на глибоке переконання мислителя, досягається завдяки усамітненню та тихому життю. Якщо ж узяти до уваги широке коло політичного спілкування, «безпека досягається до деякої міри завдяки певній силі, яка ізолює (неспокійних людей), а також завдяки благополуччю» [145, с. 215].

Тобто, виходячи з аксіологічного змісту епікурівського розуміння держави й належних їй функціональних особливостей, можемо вказати на те, що мислитель не загострював особливої уваги на її судових функціях, оперуючи лише визначеннями загального характеру. Але навіть виходячи з того мізерного матеріалу, який є у нашому розпорядженні, можемо згенерувати цілий ряд припущень з приводу ставлення філософа до судової влади й наділення її необхідним обсягом відповідних повноважень. Зокрема, індивід, перебуваючи в атараксії, не потребував захисту з боку держави, адже, за Епікуром, він знаходиться поза соціумом. Але, контактуючи з іншими представниками соціуму, він змушений звертатися по допомогу до державних інституцій. Держава, у свою чергу, забезпечувала безпеку індивіда, вгамовувала його страх перед іншими членами суспільства та слідкувала за тим, щоб йому не було спричинено шкоди. Тобто, держава є відповідальною за дотримання справедливості в суспільстві, в т. ч., на нашу думку, і завдяки діяльності її спеціалізованих органів правосуддя як найвищої інстанції встановлення справедливості.

В інтерпретації мислителя, справедливість (а слідом за нею також держава та право) – це умовні та несправжні явища, хоча вони і відповідають розумно зрозумілим велінням та необхідностям природи [145, с. 215]. Але водночас жодної вихідної, вічної та незмінної природної справедливості самої по собі, незалежно від угоди людей про корисність їхнього взаємного безпечного спілкування, в природі немає. Як зазначав Епікур, справедливість сама по собі не є чимось, але у відносинах індивідів між собою вона завжди постає в ролі певного

договору з приводу того, щоб не шкодити й не терпіти шкоди [145, с. 215]. Тобто, роблячи постійний наголос на тому факторі, що справедливість має певні договірні основи, мислитель поступово підводить нас до думки, що як справедливість, так і несправедливість є результатом договірного діалогу між індивідами зокрема та народами загалом. Також маємо змогу сформулювати припущення, що справедливість, згідно з ученням філософа, – явище не природне, а позитивістське, адже впливає зі змісту договору – не чинити шкоди та не страждати від її наслідків. Саме тому можемо висунути гіпотезу, що, виходячи із вчення мислителя, справедливість є нічим іншим, як продуктом діяльності певних спеціалізованих органів держави, які наділяються нею необхідним обсягом повноважень. Також цілком логічним, із нашої точки зору, є те, що до переліку таких державних інституцій належать і органи правосуддя. Однак установлення справедливості органами правосуддя є неприродним явищем, а таким, яке інтерпретується безпосередньо державою або соціумом. Відповідно сама справедливість як позитивістське явище не може вирізнитися сталістю, адже зі зміною нормативної бази саме розуміння феномена справедливості може тією чи іншою мірою піддаватися різноманітним трансформаціям. На підтвердження цього нашого припущення можна навести вислів Епікура з приводу того, що саме поняття справедливості піддається змінам – залежно від індивідуального характеру особливостей тієї чи іншої країни, обставин, які час від часу зазнають змін, і т. д. Однак при всій своїй цілісності загалом справедливість для всіх одна і та ж, тому що вона є досить корисним явищем у відносинах людей між собою [145, с. 217].

Більше того, на нашу думку, Епікур наділяв органи правосуддя певними ознаками, притаманними каральним інституціям держави. Зокрема, він зазначав, що закони, які відповідають справедливості, підлягають дотриманню всіма членами суспільства. Недотримання такого закону й порушення його приписів є проявом несправедливості. Але така несправедливість ще не є проявом зла, яке проявляється у страхі від підозри, що людина не залишиться невикритою з боку тих, кому відводиться роль карателів за вчинення таких діянь [145, с. 217].

На підставі вищезазначеного можемо дійти висновку з приводу того, що правосуддя як феномен сприймалося Епікуром у якості неприродного явища, створеного державою для обслуговування власних інтересів, та наділених певним обсягом каральних функцій. Тобто, сам мислитель, на наш погляд, ставився вкрай негативно до процесу правосуддя як соціально-важливого явища.

Стоїки

Як відомо з класичних наукових джерел, мислитель Зенон з Кітона (близько 333-262 р. до н.е.) увійшов до історії філософії в якості засновника школи стоїцизму. Саму ж історію розвитку цього філософського напрямку прийнято поділяти на період Давньої Стої (III-II ст. до н. е.), представниками якої виступали Зенон, Хрисіпп та Клеанф; період Середньої Стої (II-I ст. до н. е.), представниками якої були Панетій та Посідоній; та Пізню, або Римську Стою (I-II ст.), представниками якої виступали такі філософи, як Сенека, Марк Аврелій та Епіктет. Але, виходячи з особливостей дисертаційного дослідження, в якості об'єкта нашого наукового аналізу ми обрали саме періоди Давньої та Середньої Стої, фактично не торкаючись римського періоду розвитку школи стоїцизму.

Самі представники філософії стоїцизму ділили власне вчення на три складові, зокрема фізику, етику й логіку [20, с. 476]. Але зазначимо, що під час розробки кожної з указаних частин стоїки безпосередньо чи опосередковано звертали власну увагу на актуальну проблематику буття як окремого члена суспільства, так і соціуму загалом, його співвідношення та взаємовплив із державними інституціями, правом та законом. При цьому наголошувалось, що будь-якій окремій людині, згідно з її природою, є притаманним вибудовування різнопланових зв'язків з іншими, собі подібними індивідами, що призводить до створення різноманітних об'єднань людей зокрема та утворення єдиного соціального середовища загалом. Представники стоїцизму у сфері власних міркувань почасти навіть вибудовували певні логічно обґрунтовані гіпотези з приводу того, що сам Всесвіт є нічим іншим, як аналогом великого міста, яке управляється волею богів. Указуючи при цьому на ту ідентифікаційну особливість, що люди та вищі сутності насправді становлять єдину велику

общину, на основі чого формулювали власний висновок з приводу того, що загальне благо слід ставити вище, ніж індивідуальне [20, с. 476], фактично визнаючи в якості домінуючих ознаки загального суспільного блага порівняно із приватно-особистісним. Більше того, на думку представників раннього та середнього стоїцизму, темпоральна спільність існування божественного та людського вказувала на те, що представники цієї філософської течії вважали спорідненість божественного та людського незаперечним онтологічним явищем, яке слід сприймати в якості природного феномена.

Ще однією з переліку ідентифікаційних ознак стоїчного світосприйняття є те, що його прихильникам було притаманне почуття фаталізму. Зокрема, Хрісіпп наголошував на тому, що все відбувається за велінням долі, яка сприймалася стоїками в якості безперервної впорядкованості причин суцього або в якості розуму, згідно з яким управляється світобудова [20, с. 485]. Більше того, згідно зі стоїчним ученням, сама феноменологія долі проявляється в якості розуму світобудови або в якості закону всього суцього у складі світобудови, світу, який скеровується провидінням, або ж у якості розуму, згідно з яким з'явилося все суще, зароджується все, що стане суцим згодом [20, с. 485]. У цьому випадку можна прийти до думки, що, згідно з ученням стоїків, усе, що відбувається у Всесвіті, задалегідь передбачене долею. У такому разі індивід позбавляється будь-яких можливостей впливати на свою поведінку, тобто на свою долю, а лише змушений «плисти за течією» і не лише не прагнути, але й навіть не намагатися вплинути на прийдешні результати власного існування. Більше того, сувора зумовленість долею усіх подій, що відбуваються, включно з тими, які ми називаємо власними діями, є фактичною загрозою позбавлення моральних і правових понять будь-якого значення, які, у свою чергу, несуть у собі позитивний чи негативний потенціал. Зокрема таких понять, як благо і зло, добродійність та вина, відплата та покарання, похвала та осуд [92, с. 601]. З метою аналізу вказаного припущення, на нашу думку, слід перш за все охарактеризувати феноменологію людського буття з точки зору стоїчного вчення. У розрізі цієї

проблематики зазначимо, що як для епікурейців, так і для стоїків метою життя людини було досягнення щастя [131, с. 270].

У свою чергу щастя, на їхнє глибоке переконання, полягає в тому, щоб слідувати природі, а саме – жити у злагоді з природою, що означає: жити в гармонії з розумом, природним законом світобудови, вести чесне, добродійне життя. Зокрема, Хрісіпп із цього приводу зазначав, що вищою метою індивіда є життя у злагоді з природою – відповідно до загальної та своєї (індивідуальної) природи, нічого не вчиняючи такого, що забороняється загальним законом, тобто – правильним розумом, який вирізняється всепроникністю і є притаманним Зевсові, який створив усе суще й управляє ним [20, с. 493]. Проаналізувавши аксіологічний зміст наведеної цитати, можемо зробити припущення, що якщо існує припис окремому індивідові узгоджувати власну життєву поведінку з приписами природи та світового розуму, значить, існує певна загроза, так би мовити, «неузгодження», а значить, індивід фактично наділяється власним незалежним ні від кого розсудом з приводу вчинення ним тих чи інших діянь, а отже, фатум «долі» у вченні стоїків не набуває предикатів абсолютності, виключності. Звідси випливає, що індивід у змозі самостійно впливати на власні діяння, а отже, і на життя та проявляє здатність фактичного та самостійного облаштування власної долі. Більше того, поряд із всепроникним розумом, на переконання Зенона, існує також і пристрасть, яка є душевним хвилюванням і, відповідно, входить у протиріччя зі здоровим глуздом та є неприйнятним природою явищем [20, с. 500]. Таким чином, можемо констатувати існування того факту, що, на глибоке переконання стоїків, окрім всеохоплюючого природного розуму, у світі людського буття існує також і пристрасть, яка є діаметрально антагонічним феноменом відносно благочинного життя, яке протікає у злагоді зі вселенським розумом. Саме тому людина повинна бути розсудливою для того, щоб за допомогою розуму звести нанівець притаманну їй пристрасть, адже цей процес виступає в ролі невід'ємного чинника добродійного людського життя.

Опинившись перед певним онтологічним «водорозділом», стоїки змушені були визнати факт реального існування добра (справедливість, мужність,

помірність, розсудливість) та зла (несправедливість, боягузтво, непомірність, нерозумність). Проводячи цей поділ, представники вказаної філософської школи насправді визнали факт наявності автономності людської волі, а значить (опосередковано) – існування онтологічної неузгодженості стосовно сформульованого ними ж принципу всепроникаючої та всеуправляючої долі – фатуму.

Продовжуючи аналіз проблематики автономності поведінки людини, можемо припустити існування того факту, що частина членів соціуму усе ж не володіють змогою подолати власну пристрасть, унаслідок чого ці індивіди фактично вчиняють діяння, що суперечать принципам справедливості. Загальновідомо, що добро та зло виступають у ролі непримиренних антагоністів, а також те, що добро завжди перевершує зло, внаслідок чого настає відповідальність за вчинення злих, несправедливих діянь. Зіткнувшись із цією проблематикою, представниками стоїцизму було сформовано й охарактеризовано образ мудреця, який повинен бути безпристрасним, а його покірність долі є проявом його розуміння законів та розуму світобудови. Мудрець знаходиться осторонь мирських справ лише тією мірою, якою вони можуть бути неприйнятними його розумінню власного обов'язку. Але, як зазначав Хрісіпп, за відсутності всіляких перепон мудрець повинен брати участь у суспільних справах [20, с. 500]. Також мудрець не повинен жити ізольовано, а повністю бути інтегрованим до структури соціуму. Більше того, якщо цей соціум базувався на основах справедливості, стоїками в його структурі відводилася особлива роль саме мудрецеві. Також, на думку стоїків, правитель повинен уміти розпізнавати, що є хорошим, а що поганим, адже цього не знають дурні люди [20, с. 502]. Тобто, у випадку вчинення діяння, яке є несправедливим та таким, що несе у собі зло, вирішити цю судову справу й винести по ній вирок із метою призначення справедливого покарання, може лише мудрець, який підпорядковується лише світовому розумові та справедливій долі. Також слід звернути увагу на той факт, що стоїстична характеристика мудреця є безпосереднім описом людських якостей, якими повинен володіти суддя. Зокрема, такі людські якості, як

миłosердя та жалісливість, стоїками відносилися до числа пристрастей, а тому якщо жалість, співчуття та миłosердя є основою, суттю пристрасті, то стоїк зобов'язаний «виривати» їх із власної душі. Зокрема, наголошувалося, що миłosердя бере участь у дефектах та пороках душі: лише недалека та легковажна людина може бути миłosердною [131, с. 273]. У цьому випадку можемо спостерігати існування певного дисонансу, адже, на нашу думку, миłosердя та жалісливість є проявом любові до ближнього та чи не основною чеснотою сучасного суспільства. Але в уявленнях стоїків мудрець повинен установлювати справедливість, якою б вона не була, а миłosердя та жалісливість, на їхнє глибоке переконання, можуть спричиняти в цьому процесі суттєві перешкоди, які в кінцевому рахунку можуть призвести до допущення судової помилки, що, у свою чергу, слугуватиме безпосереднім проявом факту недотримання принципу справедливості. На нашу думку, в цьому випадку представники стоїцизму відстоювали принцип об'єктивності розгляду судової справи, адже суддя повинен бути безпристрасним і не підпадати під вплив жодних безпосередньо існуючих чи штучно створених обставин. Дотримуючись принципу об'єктивності, суддя володіє можливістю ефективно, повно та всесторонньо оцінити обставини справи і в результаті винести справедливе рішення. У свою чергу обвинувачувана сторона всіма допустимими засобами намагатиметься вчинити на суддю певний вплив (або тиск), у т. ч. мотивуючи його проявити до підсудного миłosердя та жалісливість із метою пом'якшення чи навіть уникнення покарання за вчинення протиправних діянь. Цей факт можна безпосередньо спостерігати і на прикладі українських реалій, коли підсудних доправляють до зали суду на медичних ношах мало не у безсвідомому стані та ще й у присутності медичного персоналу. Так що в даному разі, на нашу думку, слід усе ж таки дослухатися до думки стоїків та враховувати її під час розгляду справи в суді. Наступною сентенцією, сформульованою представниками філософської школи стоїків, яка безпосередньо стосується особи мудреця і, апріорі, особи судді, є те, що мудрець не проявить жодної реакції у відповідь на балачки, нікого не піддасть осудові за допущену помилку. Про те, що є негідним для сильної людини, – це піддатися вмовлянням і

відмовитися від справедливої суворості [131, с. 273]. У першій частині сформульованого стоїками правила вказується на безпристрасність мудреця-судді, адже поза його увагою повинні залишатися будь-які плітки, позаяк вони можуть чинити певний тиск на його психологічний стан. Також мудрець не осудить індивіда за допущену ним ненавмисну помилку, яка не є проявом зла. Тобто стоїки розуміли, що людині властиво помилятися, і засуджувати її за це не варто, тим більше, якщо така помилка не була причиною настання важких наслідків, а саме – фактичного прояву несправедливості. Але, з іншого боку, у другій частині правила стоїками наголошувалось на тому, що мудрець (суддя) не повинен піддаватися вмовлянням, від кого б вони не виходили, та, відповідно, відмовлятися від справедливої суворості винесеного вироку по справі та покарання. Тобто, в цьому разі знову можемо спостерігати існування припису суворого дотриманням мудрецем (суддею) принципу об'єктивної справедливості з метою встановлення чи відновлення справедливості по справі, а значить, відповідності всеохоплюючому розумові та долі.

Стосовно ж проблематики кваліфікації злочинних діянь у середовищі стоїків існували певні розбіжності. Зокрема, Зенон та Хрісіпп вказували на те, що з позицій світової справедливості всі гріхи, допущені тим чи іншим індивідом, є рівними [20, с. 501]. Тобто, вказані мислителі виходили з того, що домінантним фактором під час розгляду тієї чи іншої справи у суді є вчинення караного діяння, а такий фактор, як особа підозрюваного, є рецесивним. Тобто, сам факт вчинення вже є порушенням світової справедливості, а тому несе безпосередню шкоду та є проявом зла. Виходячи зі змісту зазначеного, за вчинення однакових карних діянь слід піддавати винних осіб однаковому покаранню. На наш погляд, указаний підхід є некоректним, адже пряме ігнорування усіх обставин по справі, недотримання принципу об'єктивності під час її розгляду та винесення відповідного вироку безпосередньо призведе не до встановлення чи відновлення справедливості по справі, а може виявитися каталізатором прояву ще більшого зла, тобто несправедливості. Зокрема, близькою для нас є позиція, котрої дотримувалися такі представники стоїчної філософської школи, як Гераклід з

Тарса та Афінодор, які заперечували рівність огріхів та виступали в ролі провідників ідеї диференційованого підходу до проблематики судового обґрунтування того чи іншого діяння [20, с. 493].

Та в цілому слід зазначити, що для всіх мислителів, які виступають у ролі представників філософської школи стоїцизму, є притаманною жорстка позиція щодо проблематики злочину та покарання, яка досить чітко пояснюється розумінням ними самого феномена людського обов'язку, який полягав у тому, що індивідові слід жити, виконуючи всі покладені на нього зобов'язання [20, с. 493]. У підсумку можна зазначити, що представники філософської школи стоїцизму стосовно проблематики дотримання закону та провадження правосуддя займали досить жорстку позицію, наділяючи особу судді предикатами незворушності та суворого дотримання букви й духу закону.

І хоча стосовно проблематики призначення покарань між ними існували деякі суперечності, у цілому вони виступали за жорстке дотримання нормативних приписів і за об'єктивний, всесторонній та повний розгляд судових справ, на основі якого формувався та виносився справедливий вирок, завдяки чому встановлювалась чи відновлювалась справедливість у відповідності до всепроникаючого вселенського розуму та всеохоплюючого фатуму (долі).

Скептицизм

Засновником скептицизму як філософського напрямку виступив давньогрецький мислитель Піррон з Еліди (360-270 р. до н. е.), який, перебуваючи біля витоків новітньої на той час філософської традиції, зазначав, що нічого немає ані прекрасного, ані потворного, ні справедливого, ні несправедливого, і взагалі нічого істинного не існує, а у власних вчинках людина керується лише законом та звичаєм, адже ніщо не є більшим у порівнянні із іншим. Філософ не залишив по собі жодної письмової пам'ятки, надаючи перевагу викладенню власних суджень та думок в усній формі. Відомості ж про нього дійшли до нашого часу завдяки творчому спадку Тімона [243, с. 154] та Секста Емпірика [20, с. 525].

Зазначимо, що назва вказаного філософського напрямку походить від дієслова *skeptesthai* (розглядати, досліджувати). Указаний термін можна віднести

до сфери будь-якого пізнання (зокрема і в судових справах), але самі скептики, починаючи з Піррона, або обґрунтували певну неможливість існування достовірного знання, або ж обмежували самі можливості пізнання [206, с. 204].

Світоглядна складова скептичного пізнання вирізняється притаманною їй особливістю, яка значно ускладнює аналітичний процес сприйняття прихильниками цього філософського напрямку будь-яких державно-правових феноменів загалом та судочинства зокрема. Саме тому слід зауважити, що наші припущення побудовані переважно на опосередкованих даних, що містяться в науковій спадщині представників філософської школи скептицизму. Сформульовані нами гіпотези ґрунтуються на розумінні скептиками такої філософсько-правової категорії, як справедливість, адже саме вона лежить в основі правосуддя та виступає основним напрямком його діяльності.

На наш погляд, серед кола дослідників давньогрецького скептицизму досить яскраво вирізняється постать професора М. І. Пілянкевича, який викладав у Київському університеті Святого Володимира у середині ХІХ ст. Зокрема, у своїй праці «Історія філософії права» вчений указував на те, що скептицизм не міг призвести до правильного сприйняття самої сутності справедливого. Поняття дозволеного та забороненого, права та несправедливості викликали у Секста Емпірика повний сумнів, адже, на його думку, вказані категорії в різних народів сприймаються по-різному, а тому марною справою є пошук понять добра чи права, які були б у різних народів рівносильними, адже в середовищі деяких етнічно-соціальних груп, наприклад, злодійство вважається схвальним діянням. Саме тому й немає доброго і справедливого за самою природою і вся справедливість є нічим іншим, як наслідком людських або ж громадянських установлень [179, с. 48].

У розрізі зазначеної проблематики також зауважимо, що протиріччя, які виникають при спробі обґрунтування нашого знання, скептики формулювали у вигляді так званих тропів або способів, стратегій пізнання, яких, згідно із ученням Піррона, було десять. Зокрема, у змісті другого тропу, в якому наголошувалось на існуючій у людському середовищі неоднорідності, мова йде про те, що людина є

істотою тілесною і душевною. Усі індивіди відрізняються один від одного як душевними, так і тілесними якостями. У свою чергу людські пріоритети у виборі чи уникненні предметів зовнішнього світу, задоволення чи відраза від їхнього сприйняття базуються на відчуттях, які є індивідуальними для кожної окремо взятої людини. Одні і ті ж речі спричиняють на різних людей вплив, який не характеризується однаковістю, а тому члени соціуму здатні фіксувати те, якими є ті чи інші речі лише відносно до них самих, але збагнути, якими вони є самі по собі, кожний окремо узятий індивід не здатний [146, с. 238]. Також зазначимо, що ряд учених-юристів, які досліджували проблематику давньогрецької філософії права, узагалі виносили скепсис за межі державно-правового вчення як такого. Зокрема, на глибоке переконання професора Є. М. Трубецького, не існувало потреби вивчення скептицизму як періоду розвитку елліністичної філософії. Адже, на думку вченого, філософські системи вказаного періоду є неопіфагорійськими та неоплатонівськими і фактично знаходяться поза сферою політичних інтересів, позаяк не містять у собі жодного нового вчення про державу та суспільство. Адже ці системи є результатом філософської думки, яка втратила віру в себе, у власну здатність пізнати істину завдяки власним зусиллям. Саме така знесилена філософська думка визнає над собою панування вищої сили, вищого мірила [228, с. 127].

На наше переконання, сам феномен справедливості є всезагальним поняттям, на якому базується сам процес правосуддя. Вона є загально-охоплюючим поняттям, мета якого – відновлення та підтримання певного соціального балансу за якого і стає можливим загальний розвиток суспільства із притаманними йому всіма необхідними інституціями. Саме тому, на нашу думку, світосприйняття, яке було властивим скептицизмові, не могло сформулювати логічно виважене та всезагальне поняття справедливості. Поняття справедливості та права, на думку скептиків, у різних народів є неоднаковим, але це, на наш погляд, слід пов'язувати з тим фактом, що в часи розквіту цієї філософської школи зв'язки між різними народами були примітивними та виникали переважно завдяки торгівлі та веденню військових дій. У свою чергу завдяки певній

«ізоляції» та неналежному розвитку соціальних зв'язків між народами можемо стверджувати, що самі ці соціальні групи й утворення перебували на різних рівнях еволюційного поступу, що й слугувало доміантною причиною різного розуміння справедливості як соціального феномена в середовищі різних народів.

У наш час у зв'язку із широким розвитком глобалізаційних процесів проблематика різного розуміння чи тлумачення тих чи інших філософсько-правових категорій фактично нівелюється, а саме розуміння та сприйняття справедливості, а значить, і правосуддя, підводиться під один, так би мовити, «знаменник». Саме тому можемо з упевненістю зауважити, що розуміння представниками філософської школи скептицизму проблематики справедливості та сприйняття, відповідно, ними феноменології правосуддя на сучасному етапі еволюції людства вже фактично втратило свою актуальність. Але для вивчення і глибокого аналізу справедливості як загальнолюдського аксіологічного надбання філософсько-правові погляди представників указанного філософського напрямку усе ж таки несуть у собі певне гносеологічне навантаження. Адже якщо проаналізувати вчення такого представника вказаного філософського напрямку, як Карнеад [179, с. 48], який розглядав феномен справедливості крізь призму суспільної вигоди, можна прийти до висновку, що вона не несе в собі жодної онтологічної цінності, а є лише атрибутом збагачення та примноження матеріального достатку. На наш погляд, цей підхід не є правильним, адже сам феномен справедливості, а значить, і правосуддя несе в собі набагато більшу аксіологічну складову, аніж будь-які матеріальні вигоди, і призначений не слугувати способом збагачення, а покликаний бути засобом досягнення всезагальної справедливості в соціумі.

3.4 Вплив філософсько-правових основ давньогрецького правосуддя на процеси становлення та функціонування судової системи в сучасній Україні

Судова система сучасної України піддається досить ґрунтовному реформуванню, що викликає в суспільстві як певний спротив, так і цілковите сприйняття. Зазначимо, що зміни, які на сьогодні мають місце в українській судовій системі внаслідок її реформування, носять здебільшого структурно-системний характер та жодним чином не впливають на ті світоглядні філософсько-правові основи, що виступають у ролі її фундаментальних складових цінностей. Слід зазначити, що світоглядні основи, які відіграли роль підґрунтя в процесах становлення та розвитку системи українського правосуддя, формувалися разом із еволюцією українського соціуму, є відображенням його уявлень про справедливість та сприйняття чи відторгнення тих чи інших процесів, які покликані бути проявом судової гілки влади в тому чи іншому державному утворенні. Вкажемо на те, що якраз український соціум на всьому темпоральному відрізку власного існування вкрай негативно ставився до проявів несправедливості, яскравою, найближчою у часі ілюстрацією чого можуть слугувати події на Майдані Незалежності у Києві в 2004-2005-му та в 2013-2014 роках. У цих подіях, як і в десятках інших, які відбувалися ще з часів гетьманства Богдана Хмельницького, знайшла власне відображення сутність філософсько-правових основ побудови українського соціуму зокрема та держави загалом, у т. ч. і її судової системи. Саме тому, вважаємо, на сучасному етапі еволюційного поступу нашої держави філософсько-правові засади процесів становлення та функціонування судової системи сучасної України слід шукати саме у змісті її Основного Закону – Конституції, яка носить переважно досить стабільний характер та на основі якої вибудовується вже уся судова система сучасної України за допомогою відповідних законів та підзаконних актів. Ось чому в процесі проведення дисертаційного дослідження нами й було прийнято рішення піддати ґносеологічному аналізу саме зміст Конституції України, який безпосередньо стосується факту формування та функціонування судової системи

сучасної України, не заглиблюючися в аналіз діючих на цей час інших нормативних актів, які торкаються переважно процедурних аспектів функціонування вказаної системи та піддаються постійним змістовним змінам.

Зауважимо, що проблематиці формування системи правосуддя в Україні присвячено розділ VIII Основного Закону нашої держави. Під час гносеологічного аналізу змісту статей, які входять до його структури, нами було визначено чітку закономірність відповідності переважної більшості світоглядних основ сучасного українського правосуддя філософсько-правовим основам давньогрецького правосуддя, завдяки чому можна прийти до стійкого переконання, що давньогрецька філософія права як світоглядне джерело європейського, у т. ч. й українського права спричинила надзвичайно великий вплив на систему розвитку саме українського правосуддя, що цілком і повністю підтверджує аксіологічний зміст гіпотези академіка М. В. Костицького з приводу того, що давньогрецька філософія права, поряд із римським правом та християнською етикою, є світоглядним джерелом європейського, у т. ч. й українського права [108, с. 25; 147, с. 6]. Зазначимо, що основоположні принципи та філософсько-правові основи давньогрецького правосуддя проникали на терени сучасної України ще за давніх часів, коли розпочався період розвитку широкомасштабних контактів Русі з Візантією. Так, зокрема, М. Ф. Владимирський-Буданов зазначав, що контакти Русі з Візантією, а також із західноєвропейськими державними утвореннями конче вимагали онтологічно-необхідної узгодженості між руськими та чужоземними законами. Унаслідок цих процесів були сформовані перші приклади узгодженого законодавства, які знайшли власний прояв у спільних договорах Русі з іноземними державами, а також рецепція іноземного законодавства до змісту руських нормативно-правових актів [53, с. 111; 76, с. 23]. Укажемо на те, що зазначені процеси отримали певний еволюційний імпульс та значно поглибилися завдяки прийняттю Руссю християнства східного обряду, що, у свою чергу, вивело весь спектр відносин, у т. ч. й у сфері права та законодавства, на якісно новий онтологічно-аксіологічний рівень. Саме тому можемо стверджувати, що завдяки русько-візантійським зв'язкам на терени нашої держави починають

масово проникати як римські, так і давньогрецькі світоглядні ідеї, у т. ч. і щодо формування, розвитку та дієвого функціонування судової системи, які знайшли власне відображення і в сучасній судовій системі України.

Ще на первинних етапах формування давньогрецької філософії загалом та філософії права зокрема міфологія еллінів уже включала до свого змісту такі філософсько-правові феноменологічні поняття, як правда та справедливість, у якості квінтесенції яких виступала донька верховного божества Зевса та богині правосуддя Феміди – Діке. Також давньогрецькі мислителі оперували такими категоріями, як благозаконня та закономірність, у якості уособлення яких виступала ще одна донька Зевса та Феміди – Евномія. У свою чергу в ролі символу таких філософсько-правових категорій, як спокій та мирне життя, виступила третя донька Зевса та Феміди – Ейрена. Формуючи та обґрунтовуючи власні, хоча й дещо примітивні, світоглядні категорії, перші давньогрецькі філософи за допомогою використання міфологічних образів фактично закладали основи й намагалися обґрунтувати аксіологічні ознаки гармонійного та мирного співіснування членів того чи іншого соціуму, кожному з яких були притаманні як властиві лише йому характерні ознаки, так і певні спільні особливості, притаманні й іншим членам суспільства, за якими можна було провести певну соціальну диференціацію. Іншими словами, давньогрецькі мислителі зазначали, що якщо в суспільстві панують правда та справедливість (Діке), це призводить до формування в соціумі благозаконня та закономірності (Евномія), у результаті чого в державі настає спокій та мирне життя (Ейрена) [151, с. 350].

Порівнюючи вказані онто-аксіологічні категорії давньогрецької філософії із сучасним державно-правовим буттям нашої країни, можна з упевненістю стверджувати, що зазначені принципи знайшли власне, хоча й дещо опосередковане, відображення у змісті сучасної Конституції України. Так, вже у викладі ст. 1 Основного Закону нашої держави наголошується на тому, що Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава [103]. У цьому хоча й короткому, але досить місткому вислові можна спостерігати присутність зазначеної вище формули, яка полягає в тому, що процеси

утвердження в суспільстві правди та справедливості, виступають у ролі каталізатора формування благозаконня та правопорядку в соціумі, наслідком чого є спокій та мирне життя. Більше того, зазначені світоглядні основи знаходять безпосереднє відображення у змісті ст. 2 та ст. 7 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [87], адже згадані нормативні приписи прямо вказують на справедливість як на одну із невід'ємних основ здійснення правосуддя на теренах нашої держави. У свою чергу, виходячи з результатів анкетування студентів юридичного факультету Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича та факультету суспільних та прикладних наук ПВНЗ «Університет Короля Данила», а також опитування суддів Чернівецького апеляційного суду, саме такі філософсько-правові категорії, як правда та справедливість виступають у якості невід'ємних основ здійснення правосуддя в Україні, із чим погодилися фактично всі сто відсотків респондентів.

Також не слід залишати поза увагою ще один основоположний принцип давньогрецької філософсько-правової думки, зокрема, феномен всеохоплюючої рівноваги, притаманний усьому спектру людського буття, у т. ч. й державі та праву. Так, зокрема, одним із найвідоміших представників Мілетської філософської школи Анаксимандром було сформульовано й досить ретельно обґрунтовано теорію «апейрона», яка виступила в якості основи синтезу законів діалектики. За Анаксимандром Мілетським, «апейрон» був проявом стану абсолютної природної рівноваги та гармонії. Цікавим є те, що сам цей феномен включав до власної структури абсолютно антагоністичні явища, які перебували у стані постійного протистояння. На перший погляд може скластися враження, що поєднання абсолютно антагоністичних елементів у структурі єдиного феномена є абсолютно неможливим явищем, утопією. Але слід зауважити, що постійне протистояння фактично призводить до набуття певної рівноваги, позаяк негативна та позитивна складові «апейрона» урівноважують одна одну, результатом чого виступає досягнення певного стану рівноваги, тобто всеохоплюючої гармонії, яка є нічим іншим, як проявом справедливості, правди і спокою. Отже, можна констатувати доведення Анаксимандром Мілетським існування такого

діалектичного феномена, як єдність та боротьба протилежностей. Слід зазначити, що вказаний феномен знайшов власний прояв не лише у філософсько-правовій спадщині Анаксимандра, але й був притаманний творчості Емпідокла (Любов та Ворожнеча) та Геракліта (Логос та Вогонь). Зазначена проблематика набула властивої їй актуальності фактично ще на зорі формування давньогрецької філософсько-правової думки. Водночас ми вже можемо констатувати факт існування у ті давні часи спроб формування й теоретичного обґрунтування онтологічної необхідності існування дієвої системи стримувань та противаг, у результаті функціонування якої досягався абсолютний та всеохоплюючий стан соціальної рівноваги та гармонії. Зауважимо, що вказані світоглядні сентенції не були проявом лише теоретичних розробок, а знайшли власне практичне застосування у сфері державно-правового буття давньогрецького соціуму. Адже на прикладі побудови дієвої системи управління Афінівським полісом, в основу якої було покладено систему стримувань і противаг на рівні інститутів державного управління, можемо побачити дієве функціонування демократичної системи державного управління, наслідком чого виявилось мирне співжиття різноманітних представників соціуму в межах одного державного утворення.

На наш погляд, дієве застосування принципів стримувань та противаг у системі державного управління знайшло власний прояв ще в часи існування афінської демократії, що, у свою чергу, згодом відіграло роль гносеологічного імпульсу щодо розробки й логічного обґрунтування теорії розподілу влад у державі.

У цьому випадку можна прослідкувати процес теоретичної розробки і практичного застосування концепції механізму стримування та противаг у сфері державного управління, яка пройшла шлях від міфу до практичної реалізації в часи формування та функціонування афінської демократії. У подальшому, на наш погляд, Ш. Л. Монтеск'є було розроблено та логічно обґрунтовано теорію розподілу влад у державі, але ми можемо з упевненістю стверджувати, що виток, джерелом цієї теорії, її ідеєю та змістом є ніщо інше, як давньогрецька філософія права. Зазначимо, що ця теорія не втратила властивої їй актуальності і в

наш час та знайшла власне ідейне відображення у текстах основних нормативно-правових актів переважної більшості демократичних країн світу. Не стала винятком із цього правила й Конституція України, адже у змісті ст.6 Основного Закону нашої держави зазначається, що державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову, а органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України [103]. У свою чергу у змісті ч. 1 ст. 1. Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [87] прямо зазначається, що судова влада в Україні відповідно до конституційних засад поділу влади здійснюється незалежними та безсторонніми судами, утвореними законом. Зазначений нормативний припис є ще одним підтвердженням реалізації принципу стримувань та противаг у системі державного управління, невід'ємною складовою частиною якої і є судова гілка влади.

Аналізуючи зміст ст. 6 Основного Закону нашої держави, можна прийти до висновку, що судова гілка влади в Україні є виокремленою, а її повноваження здійснюються в межах, установлених Конституцією України та у відповідності до законів нашої держави.

Водночас, аналізуючи філософсько-правові тексти праць давньогрецьких мислителів, можна спостерігати досить специфічне ставлення декого з них до феномена практичного функціонування вказаних гілок влади. Зокрема, учень Сократа Платон Афінський, піддаючи аналізу функціональні особливості органів державної влади, дійшов до цілком логічного висновку стосовно того, що кожен носій найвищої влади в державі фактично може виконувати судові функції, тобто виступати в ролі судді. Водночас сам суддя, не будучи при цьому правителем держави, тим не менше стає ним – і притому далеко не останнім – у той час, коли своїм вироком закінчує розгляд судової справи (Закони 767 а). Тобто складається враження, що Платон фактично сформулював сентенцію стосовно наділення найвищих представників владно-управлінського апарату в державі судовими повноваженнями, а суддів – владно-управлінськими.

Платонівське припущення стосовно наділення представників судового корпусу владними повноваженнями фактично не викликає заперечень, адже в цьому випадку бачимо безпосередній прояв аксіологічного обґрунтування принципу розподілу влад в державі, який фактично виступає в ролі однієї з головних ознак демократичного устрою системи державного управління. Водночас увагу привертає факт, зазначений Платоном, що у визначених випадках особи, які обіймають найвищі управлінські посади в державі, можуть наділятися судовими функціями. Тобто, в певних випадках, на думку Платона, судові функції можуть виконувати не професійні судді, а державні управлінці. Таке твердження кардинально суперечить самому принципові розподілу влад, адже судова гілка влади за будь-яких обставин повинна залишатися незалежною, що, у свою чергу, є ознакою демократичності державного утворення. Зазначимо, що Основний Закон нашої країни в даному випадку є досить категоричним. Зокрема, у змісті ст. 124 Конституції України зазначається, що правосуддя в Україні здійснюють виключно суди, а делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються [103]. Також згідно зі ст. 127 Конституції України, правосуддя в нашій державі здійснюють судді. У визначених законом випадках правосуддя здійснюється за участю присяжних [103]. Те ж саме правило прописане і у змісті ст. 1 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [87]. Водночас ч. 1 ст. 126 Конституції України містить прямий імператив з приводу того, що вплив на суддю у будь-який спосіб забороняється [103]. Відповідно можемо сказати, що Основний Закон нашої держави відносить функціональні особливості такого вкрай важливого державного інституту, як судова влада, до особливої, окремої категорії, втручання до сфери діяльності якої є недопустимим.

У свою чергу, аналізуючи зміст ст. 128 Конституції України, можна побачити, що призначення на посаду судді здійснюється Президентом України за поданням Вищої ради правосуддя в порядку, встановленому законом [103]. Тобто судова гілка державної влади не є цілковито ізольованою, принаймні на етапі призначення судді на посаду. Саме тому можемо стверджувати, що фактор

існування взаємного впливу між гілками державної влади, який було сформульовано Платоном, існує, хоча в дещо трансформованому вигляді та без передачі судових функцій особам, які обіймають найвищі управлінські посади в державі. Зазначимо, що в процесі розвитку та уніфікації державно-правових механізмів виробився досить дієвий юридичний механізм дотримання основоположних демократичних принципів у державі. Фактор залежності судової гілки влади в державі фактично зведено нанівець, але нині цілковито позбавитися цього явища ще не вдалося, а тому зазначена вище теорія взаємозалежності гілок державної влади, свого часу сформульована Платоном, іще певним чином знаходить власне підтвердження, але вже не в тих обсягах, які зазначалися давньогрецьким мислителем.

Також виходячи з аналізу змісту ст. 129 Конституції України, можна зауважити, що основні засади судочинства, якими керується сучасна судова система нашої держави, досить тісно корелює з принципами, на основі яких здійснював свою діяльність суд Афіньської держави, а саме Гелієя. Так, зокрема, і Гелієї, й сучасній судовій гілці влади нашої країни притаманні такі основні засади, як рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і в доведенні перед судом їх переконливості; забезпечення обвинуваченому права на захист; гласність судового процесу; обов'язковість судового рішення. Також спільною ознакою є можливість колегіального розгляду справи або ж розгляд справи судом присяжних.

Таким чином, можемо побачити досить чітку закономірність, згідно з якою основоположні засади діяльності судової системи держави, розроблені ще давньогрецькими мислителями та апробовані на теренах Афіньської держави, навіть крізь тисячоліття не втратили властивої їм актуальності та й у наш час продовжують виступати в якості основ діяльності судових систем переважної більшості країн світу, міжнародних судів та знаходять власне відображення у змісті основоположних нормативно-правових актів держав, які стали на шлях побудови демократичного суспільства та захисту прав людини. Не є винятком із

цього переліку й наша держава, в Конституції та Законі «Про судоустрій і статус суддів» якої знайшли власне відображення основоположні принципи діяльності судової системи, розроблені ще за часів Давньої Греції, зокрема такі, як рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і в доведенні перед судом їх переконливості; забезпечення обвинуваченому права на захист; гласність судового процесу; обов'язковість судового рішення та можливість колегіального розгляду справи, або ж розгляд справи судом присяжних.

Висновки до розділу 3

Сократом досить ґрунтовно було розроблено логіко-аксіологічний зміст таких філософсько-правових категорій, як мудрість, справедливість та добродійність із безпосередньою проєкцією вказаних феноменів на сферу соціального буття. У свою чергу мислителем наголошувалося на тому, що саме закон є тим аксіологічним абсолютом, на основі якого повинна вибудовуватись онтологічна сутність соціуму загалом та окремо взятого індивіда зокрема. З іншого боку, мислитель залишив поза увагою психологічний аспект діяльності суду і, попри зрозуміння зазначеної помилки, залишився на власних світоглядних позиціях і навіть намагався розкрити психологічні аспекти діяльності суду, послуговуючись законами формальної логіки під час судового процесу, в якому він сам виступав у ролі обвинуваченого. Але в цьому випадку мислитель потерпів фіаско, а судді, сприйнявши таку поведінку філософа як виклик та зневагу до себе, постановили для Сократа смертний вирок. Філософ гідно прийняв власне фіаско, яке коштувало йому життя, і навіть опосередковано визнав, що психологічний аспект у діяльності суду відіграє досить значну, а часом і фатальну роль. Таким чином, навіть ціною власного життя мислитель продовжував служіння ідеалам правосуддя та вказав для прийдешніх поколінь на ще один надзвичайно важливий аспект судової діяльності – її психологічну складову, яку так само, думається, слід віднести до парадигми філософсько-

правових основ давньогрецького правосуддя, яка не втратила своєї актуальності й нині.

Учень Сократа – Платон висловлював думку з приводу того, що закони та правосуддя містять у собі божественну складову і саме тому вони не можуть бути несправедливими. У свою чергу сам феномен установлення справедливості на основі права стає можливим лише в процесі діяльності такого надзвичайно впливового державного інституту, як суд. Тобто, навіть незважаючи на божественне походження законів та правосуддя, у процесі встановлення справедливості провідну роль відіграє саме держава завдяки функціональній діяльності її судової системи. Водночас мислитель наділяв особу судді доволі широким спектром повноважень, але сам суддя, на переконання філософа, повинен володіти необхідними особистими якостями морально-етичного характеру, які не дозволять йому вийти за межі справедливості. У свою чергу саме закон, на глибоке переконання мислителя, виступає в якості актуального «мірила» справедливості як основної філософсько-правової категорії давньогрецького правосуддя.

У свою чергу феномен правосуддя (правосудності) для учня Платона – Арістотеля виступав у ролі певної вищої онтологічної категорії пізнання навколишньої дійсності, зрозуміти, а тим більше пояснити аксіологічну сутність якої можуть лише високоморальні особистості, які характеризуються чистотою власних думок та володіють певним необхідним багажем знань. Але філософом також було зроблено певне застереження, адже, на його думку, те, що законне, є справедливим (правосудним) лише за умови певного суб'єктивного визнання, тобто правовим лише у суб'єктивному, а не об'єктивному сенсі. Тому сформульоване Арістотелем логічне правило не є абсолютним, а лише частково істинним, адже хіба можуть диктаторські нормативні приписи, прийняті завдяки законотворчому мистецтву, бути правосудними (правовими)? У цьому випадку філософом опосередковано проголошується примат права над законом, що порівняно із філософсько-правовими позиціями, на яких перебували Сократ і Платон, є надзвичайно важливою тогочасною новелою, яка знайшла безпосереднє

підтвердження у нормативно-правовому масиві держав, належних до європейської цивілізаційної платформи.

Також філософ указував на те, що у своїй діяльності суддя послуговується не лише правом та законами з метою встановлення справедливості, але й виступає не від свого власного імені, а від імені держави, позиціонуючи себе в якості і виразника волі соціуму, і провідника волі держави в цілому.

Правосуддя як феномен сприймалося Епікуром у якості не природного явища, створеного державою для обслуговування власних інтересів та наділення себе певним обсягом каральних функцій. Сам мислитель, на наш погляд, ставився вкрай негативно до процесу правосуддя як соціально-важливого явища.

У свою чергу для представників філософської школи стоїцизму притаманною була жорстка позиція щодо проблематики злочину та покарання. Саме тому представники цього філософського напрямку у сфері дотримання закону та провадження правосуддя займали досить жорстку позицію, наділяючи особу судді предикатами незворушності та суворого дотримання букви й духу закону.

Натомість зазначимо, що світосприйняття, властиве скептицизмові, не могло сформулювати логічно виважене та всезагальне поняття справедливості. Справді поняття справедливості та права, на думку скептиків, у різних народів є неоднаковим. Більше того, ані справедливість, ані правосуддя, на переконання скептиків, не несли в собі жодної онтологічної цінності, а були лише атрибутом збагачення та примноження матеріального достатку.

Таким чином, можемо констатувати факт світоглядної дегенерації феномена правосуддя у постсократичний період. Адже ні Епікур, ані представники філософської школи скептицизму фактично не сприймали правосуддя в якості життєво необхідного феномена буття соціуму та функціонування держави. У свою чергу представники вказаних філософських шкіл фактично вкрай негативно почали сприймати феномен правосуддя, надаючи йому лише предикати негативності та вважати мало не проявом зла. У свою чергу лише представники школи стоїцизму ще залишались на певних світоглядних позиціях, властивих Сократові та Платону, з

приводу віднесення до абсолюту саме закону. Але це також є безпосереднім проявом дегенерації, адже сформульований Арістотелем феномен права так і залишився поза увагою стоїків.

Основоположні засади діяльності судової системи держави, розроблені ще давньогрецькими мислителями й апробовані на теренах Афінської держави, навіть крізь тисячоліття не втратили властивої їм актуальності та й у наш час продовжують виступати в якості основ діяльності судових систем переважної більшості країн світу, міжнародних судів та знаходять власне відображення у змісті основоположних нормативно-правових актів держав, які стали на шлях побудови демократичного суспільства та захисту прав людини. Належить до цього ряду й наша держава, в Основному Законі якої знайшли власне відображення основоположні принципи діяльності судової системи, розроблені ще за часів Давньої Греції, зокрема такі, як рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і в доведенні перед судом їх переконливості; забезпечення обвинуваченому права на захист; гласність судового процесу; обов'язковість судового рішення та можливість колегіального розгляду справи або ж розгляд справи судом присяжних.

ВИСНОВКИ

Узагальнення проблем теоретико-методологічних засад дослідження філософсько-правової природи давньогрецького правосуддя поряд із розробкою проблематики філософських та нормативних характеристик давньогрецького правосуддя у поєднанні з аналізом ідентифікаційних ознак та онто-аксіологічної сутності сократичного та постсократичного періодів розвитку феномена давньогрецького правосуддя й особливостей їхньої рефлексії в сучасній Україні надали можливість сформулювати низку нових положень, рекомендацій та **висновків:**

1. На основі аналізу наукових праць, предметом дослідження яких було обрано аналіз давньогрецької філософсько-правової спадщини, можемо стверджувати, що дослідження філософсько-правових основ давньогрецького правосуддя не набуло широкого тлумачення у працях як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Саме тому нами й було обрано предметом спеціального дослідження проблематику філософсько-правових основ давньогрецького правосуддя та зроблено спробу певної екстраполяції аксіологічного змісту досліджуваних нами ідей на сферу буття сучасного українського соціуму й держави.

2. Проблематика вивчення філософсько-правових основ давньогрецького правосуддя нині перебуває на ще недостатньому теоретико-практичному рівні, внаслідок чого вона актуалізується та потребує ґрунтовного комплексного вивчення. Адже наукові розвідки сучасних дослідників щодо тематики наукового аналізу філософсько-правових основ давньогрецького правосуддя носять здебільшого епізодично-позиційний характер, торкаються хіба окремих аспектів зазначеної проблематики, що, у свою чергу, жодним чином не применшує зазначений науковий здобуток та зроблений ними аксіологічний внесок до загальнолюдської скарбниці наукових досліджень.

3. Система правосуддя Давньої Греції досить суттєво відрізнялася від аналогічних систем Давнього Єгипту й Вавилону. Указані розбіжності

пояснюються більш високим онто-аксіологічним розвитком системи правосуддя, що існувала на теренах Давньої Греції. На наш погляд, це слід пов'язувати з тим, що до вказаної системи, а також до державних інституцій у цілому починають проникати новітні (на той час) світоглядні ідеї, які досить вдало формувалися й логічно обґрунтовувалися давньогрецькими мислителями. Наслідком цих процесів виступила реалізація вказаних ідей у практичній сфері – як під час формування органів державної влади, так і в процесі їхнього функціонування.

4. Давньогрецька філософсько-правова традиція ахейського та дорійського періодів є результатом синтезу культурних традицій, мови, способу життя, світоглядних орієнтирів, які були притаманними давньогрецькому соціумові. У свою чергу можна прийти до висновків, що ще на зорі формування у давньогрецькому суспільстві основ державності знаходять власний прояв не лише фактори виникнення й еволюції інституту правосуддя загалом, але й закладення до його змісту основоположних онтологічних принципів, які не лише згодом розвинулись у відповідні складові аксіологічні інститути системи правосуддя та визначили вектор розвитку судочинства загалом як соціально-аксіологічного інституту держави, але й зберегли притаманну їм і в наш час актуальність та необхідність. До зазначених феноменів можна віднести фактор відкритості судового процесу, притаманний йому демократизм, колегіальність прийняття рішень по справі, використання показів свідків у якості доказів, формування інституту нагляду за порядком ведення судового процесу, принцип змагальності, нормативне закріплення норм матеріального і процесуального права, також, на нашу думку, феномен зародження інституту присяжних засідателів.

У свою чергу навіть зміна ахейського періоду дорійським не зупинила цивілізаційний поступ становлення демократичних інституцій у системі правосуддя, які не втратили власної актуальності й нині.

5. Афінська судова система включала до свого складу елементи безпосередньої демократії, що свідчить про високий ступінь розвитку в державі демократичних інституцій. Саме вона виступила в якості квінтесенції практичної

реалізації у сфері давньогрецького правосуддя філософсько-правових ідей, сформульованих мислителями Давньої Греції. Зокрема, можна стверджувати, що діяльність судових органів Афіньської держави, як-от Рада Ареопагу та Геліея, безпосередньо вибудовувалась на застосуванні таких філософсько-правових основ, як справедливість, демократизм, виборність, рівність перед законом та судом (для вільного населення), колегіальність, змагальність, право на захист. Зазначене твердження базується на самих принципах формування та діяльності найвищого судового органу держави – Геліеї (суду присяжних). Зокрема, цей орган був виборним, а найбільш кількісне представництво у ньому належало найнижчому соціальному прошаркові в державі – фетам. Рішення судом приймалося шляхом таємного голосування, а обвинуваченому надавалося право на захист, незважаючи на його майновий стан чи належність до того чи іншого соціального прошарку населення полісу. Окрім розгляду кримінальних та цивільних справ, до компетенції суду належало також право повноважної перевірки рішень народних зборів на їх відповідність принципам державного устрою Афін. Таким чином, Геліея була свого часу новітнім та демократичним органом державної влади, який наділявся широким спектром життєво важливих повноважень. Рішення по справі винесене Геліеєю, було остаточним і вже не підлягало оскарженню чи переглядові.

6. Стосовно системи правосуддя Спарти слід зазначити, що обговорюваний феномен, з одного боку, був схильним до прояву суддівського свавілля, зокрема з боку ефорів, та водночас містив у собі певні надійні юридичні механізми забезпечення або ж мінімізації його поширення на теренах держави. Судовими повноваженнями у Спарті були наділені Герусія, ефорат, частково царі та Апелла (народні збори). Указані державні органи Лакедемону наділялись окремими судовими повноваженнями, що свідчить про існування у Спарті певної судової спеціалізації. У свою чергу у випадку притягнення до відповідальності царя або ж інших перших осіб держави Герусія (до складу якої входили також і два спартанські царі) змушена була діяти спільно з ефорами, утворюючи таким чином найвищу судову інстанцію держави, яка визначалася колегіальністю. Отож в особливих випадках рішення виносилося спільно фактично всіма органами

державної влади, що були наділені судовими повноваженнями, тобто створювався «колективний» Верховний суд держави, основоположними принципами діяльності якого фактично виступали ті ж самі філософсько-правові основи, які притаманні для судової системи Афін, зокрема справедливість, демократизм, виборність, рівність перед законом та судом (для вільного населення), колегіальність, змагальність, право на захист. Інакше кажучи, в цьому випадку йдеться про прояв феномена, який полягає в тому, що, незважаючи на відмінності у формах державного правління, властивих, зокрема Афінам та Спарті, у ролі світоглядних основ судових систем цих давньогрецьких полісів виступали одні й ті ж філософсько-правові ідеї. Згаданий факт слугує ще одним підтвердженням того, що в процесі формування судової системи того чи іншого давньогрецького полісу провідну роль відігравали не форми державного правління (які були вкрай різноманітними та навіть відзначалися антагоністичністю), а спільні філософсько-правові основи, ідеї, які стали віддзеркаленням сприйняття навколишнього світу давньогрецьким соціумом у цілому.

7. Сократом досить ґрунтовно було розроблено логіко-аксіологічний зміст таких філософсько-правових категорій, як мудрість, справедливість та добродійність із безпосередньою проєкцією вказаних феноменів на сферу соціального буття. У свою чергу мислителем наголошувалося на тому, що саме закон є тим аксіологічним абсолютом, на основі якого повинна вибудовуватись онтологічна сутність соціуму загалом та окремо взятого індивіда зокрема. З іншого боку, мислитель залишив поза увагою психологічний аспект діяльності суду і, попри зрозуміння зазначеної помилки, залишився на власних світоглядних позиціях і навіть намагався розкрити психологічні аспекти діяльності суду, послуговуючись законами формальної логіки під час судового процесу, в якому він сам виступав у ролі обвинуваченого. Але в цьому випадку мислитель потерпів фіаско, а судді, сприйнявши таку поведінку філософа як виклик та зневагу до себе, постановили для Сократа смертний вирок. Філософ гідно прийняв власне фіаско, яке коштувало йому життя, і навіть опосередковано

визнав, що психологічний аспект у діяльності суду відіграє досить значну, а часом і фатальну роль. Таким чином, навіть ціною власного життя мислитель продовжував служіння ідеалам правосуддя та вказав для прийдешніх поколінь на ще один надзвичайно важливий аспект судової діяльності – її психологічну складову, яку так само, думається, слід віднести до парадигми філософсько-правових основ давньогрецького правосуддя, яка не втратила своєї актуальності й нині.

8. Учень Сократа – Платон висловлював думку з приводу того, що закони та правосуддя містять у собі божественну складову і саме тому вони не можуть бути несправедливими. У свою чергу сам феномен установлення справедливості на основі права стає можливим лише в процесі діяльності такого надзвичайно впливового державного інституту, як суд. Тобто, навіть незважаючи на божественне походження законів та правосуддя, у процесі встановлення справедливості провідну роль відіграє саме держава завдяки функціональній діяльності її судової системи. Водночас мислитель наділяв особу судді доволі широким спектром повноважень, але сам суддя, на переконання філософа, повинен володіти необхідними особистими якостями морально-етичного характеру, які не дозволять йому вийти за межі справедливості. У свою чергу саме закон, на глибоке переконання мислителя, виступає в якості актуального «мірила» справедливості як основної філософсько-правової категорії давньогрецького правосуддя.

У свою чергу феномен правосуддя (правосудності) для учня Платона – Арістотеля виступав у ролі певної вищої онтологічної категорії пізнання навколишньої дійсності, зрозуміти, а тим більше пояснити аксіологічну сутність якої можуть лише високоморальні особистості, які характеризуються чистотою власних думок та володіють певним необхідним багажем знань. Але філософом також було зроблено певне застереження, адже, на його думку, те, що законне, є справедливим (правосудним) лише за умови певного суб'єктивного визнання, тобто правовим лише у суб'єктивному, а не об'єктивному сенсі. Тому сформульоване Арістотелем логічне правило не є абсолютним, а лише частково

істинним, адже хіба можуть диктаторські нормативні приписи, прийняті завдяки законотворчому мистецтву, бути правосудними (правовими)? У цьому випадку філософом опосередковано проголошується примат права над законом, що порівняно із філософсько-правовими позиціями, на яких перебували Сократ і Платон, є надзвичайно важливою тогочасною новелою, яка знайшла безпосереднє підтвердження у нормативно-правовому масиві держав, належних до європейської цивілізаційної платформи.

Також філософ указував на те, що у своїй діяльності суддя послуговується не лише правом та законами з метою встановлення справедливості, але й виступає не від свого власного імені, а від імені держави, позиціонуючи себе в якості і виразника волі соціуму, і провідника волі держави в цілому.

9. Правосуддя як феномен сприймалося Епікуром у якості не природного явища, створеного державою для обслуговування власних інтересів та наділення себе певним обсягом каральних функцій. Сам мислитель, на наш погляд, ставився вкрай негативно до процесу правосуддя як соціально-важливого явища.

У свою чергу для представників філософської школи стоїцизму притаманною була жорстка позиція щодо проблематики злочину та покарання. Саме тому представники цього філософського напрямку у сфері дотримання закону та провадження правосуддя займали досить жорстку позицію, наділяючи особу судді предикатами незворушності та суворого дотримання букви й духу закону.

Натомість зазначимо, що світосприйняття, властиве скептицизмові, не могло сформулювати логічно виважене та всезагальне поняття справедливості. Справді поняття справедливості та права, на думку скептиків, у різних народів є неоднаковим. Більше того, ані справедливість, ані правосуддя, на переконання скептиків, не несли в собі жодної онтологічної цінності, а були лише атрибутом збагачення та примноження матеріального достатку.

Таким чином, можемо констатувати факт світоглядної дегенерації феномена правосуддя у постсократичний період. Адже ні Епікур, ані представники філософської школи скептицизму фактично не сприймали правосуддя в якості

життєво необхідного феномена буття соціуму та функціонування держави. У свою чергу представники вказаних філософських шкіл фактично вкрай негативно почали сприймати феномен правосуддя, надаючи йому лише предикати негативності та вважати мало не проявом зла. У свою чергу лише представники школи стоїцизму ще залишались на певних світоглядних позиціях, властивих Сократові та Платону, з приводу віднесення до абсолюту саме закону. Але це також є безпосереднім проявом дегенерації, адже сформульований Арістотелем феномен права так і залишився поза увагою стоїків.

10. Основоположні засади діяльності судової системи держави, розроблені ще давньогрецькими мислителями й апробовані на теренах Афінської держави, навіть крізь тисячоліття не втратили властивої їм актуальності та й у наш час продовжують виступати в якості основ діяльності судових систем переважної більшості країн світу, міжнародних судів та знаходять власне відображення у змісті основоположних нормативно-правових актів держав, які стали на шлях побудови демократичного суспільства та захисту прав людини. Належить до цього ряду й наша держава, в Основному Законі якої знайшли власне відображення основоположні принципи діяльності судової системи, розроблені ще за часів Давньої Греції, зокрема такі, як рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і в доведенні перед судом їх переконливості; забезпечення обвинуваченому права на захист; гласність судового процесу; обов'язковість судового рішення та можливість колегіального розгляду справи або ж розгляд справи судом присяжних.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеев С. С. Право. Азбука. Теория. Философия. Опыт комплексного исследования. Москва: Издательская группа НОРМА – ИНФРА-М, 1998. 823 с.
2. Алексеев С. С. Философия права. Москва: Издательство НОРМА, 1998. 336 с.
3. Алехин В. В., Бурега В. В., Поважный С. Ф., Алехина Л. В. Философия управления. Донецк: ДонГАУ, 1999. 234 с.
4. Андреев Ю. В. Архаическая Спарта. Искусство и политика. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2008. 342 с.
5. Андреев Ю. В. Гомеровское общество: основные тенденции социально-экономического и политического развития Греции XI-VIII вв. до н. э. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2004. 496 с.
6. Андреев Ю. В. Мужские союзы в дорийских городах-государствах (Спарта и Крит). Санкт-Петербург: Алетейя, 2004. 336 с.
7. Андреев Ю. В. Раннегреческий полис (гомеровский период). Ленинград: Издательство Ленинградского ун-та, 1976. 141 с.
8. Андреев Ю. В. Цена свободы и гармонии: несколько штрихов к портрету греческой цивилизации. Санкт-Петербург: Алетейя, 1998. 432 с.
9. Анишкин В. Г. Великие мыслители: история и основные направления философии в кратком изложении. Ростов-на-Дону: Феникс, 2007. 333 с.
10. Аннерс Э. История европейского права. Москва: Наука, 1994. 397 с.
11. Антисери Д., Реале Дж. Западная философия от истоков до наших дней. Санкт-Петербург: ТОО ТК «Петрополис», 1997. Ч. I: Античность. 336 с.
12. Антисери Д., Реале Дж. Западная философия от истоков до наших дней. Санкт-Петербург: ТОО ТК «Петрополис», 1997. Ч. II: Средневековье. 368 с.
13. Антисери Д., Реале Дж. Западная философия от истоков до наших дней. Санкт-Петербург: ТОО ТК «Петрополис», 1996. Ч. III: Новое время. 736 с.
14. Антисери Д., Реале Дж. Западная философия от истоков до наших дней. Санкт-Петербург: ТОО ТК «Петрополис», 1997. Ч. IV: От романтизма до наших дней. 880 с.

15. Античная демократия в свидетельствах современников. Москва: Ладомир, 1996. 383 с.
16. Античная философия: энциклопедический словарь. Москва: Прогресс-Традиция, 2008. 896 с.
17. Античность и раннее средневековье. Социально-политические и этнокультурные процессы: межвузовский сборник научных трудов. Н.Новгород: НГПИ им. М. Горького, 1991. 149 с.
18. Антология мировой правовой мысли. Москва: Мысль, 1999. Т. II: Европа: V-XVII вв. 829 с.
19. Антология мировой правовой мысли. Москва: Мысль, 1999. Т. I: Античность. Восточные цивилизации. 835 с.
20. Антология мировой философии. Москва: Мысль, 1969. Т. 1. Ч. 1 и 2: Философия древности и средневековья. 936 с.
21. Арзуманян Г. Р. Об этико-эстетическом единстве платоновского идеала. *Вестник Ереван. ун-та: Общественные науки*. 1988. Ч. 1. С. 183–186.
22. Аристотель. Политика. Афинская полития. Москва: Мысль, 1997. 343 с.
23. Аристотель. Сочинения. Москва: Мысль, 1976. Т. 1. 550 с.
24. Аристотель. Сочинения. Москва: Мысль, 1978. Т. 2. 687 с.
25. Аристотель. Сочинения. Москва: Мысль, 1981. Т. 3. 613 с.
26. Аристотель. Сочинения. Москва: Мысль, 1983. Т. 4. 830 с.
27. Арним Г. История античной философии. Москва: Издательство ЛКИ, 2007. 264 с.
28. Асмус В. Ф. Античная философия: учебное пособие. Москва: Высшая школа, 1976. 543 с.
29. Асмус В. Ф. Платон. Москва: Мысль, 1975. 220 с.
30. Бандура О. О. Основні питання філософії та філософії права. *Філософські та методологічні проблеми права: науковий журнал*. 2011. № 2. С. 3–12.
31. Бандура О. О. Правознавство та природничі науки: проблема взаємних зв'язків. *Філософські та методологічні проблеми права: науковий журнал*. 2011. № 1. С. 3–14.
32. Баскаков А. Я. Методология научного исследования. Киев, 2004. 216 с.

33. Бачинін В. А. Філософія права. Київ: Ін Юре, 2002. 463 с.
34. Бачинін В. А. Філософія права: словник. Київ: Концерн «Видавничий Дім Ін Юре», 2003. 408 с.
35. Белох Ю. Греческая история. Москва: Гос. публ. ист. б-ка России, 2009. Т. 1: Кончая софистическим движением и Пелопонесской войной. 512 с.
36. Белох Ю. Греческая история. Москва: Гос. публ. ист. б-ка России, 2009. Т. 2: Кончая Аристотелем и завоеванием Азии. 473 с.
37. Берве Г. Тираны Греции. Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. 640 с.
38. Бернюков А. М., Бігун В. С., Лобода Ю. П., Малишев Б. В., Погребняк С. П., Рабінович С. П., Смородинський В. С., Стовба О. В. Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення: колективна монографія. Київ, 2009. 316 с.
39. Бикерман Э. Хронология древнего мира: Ближний Восток и Античность. Москва: Гл. редакция восточной литературы издательства «Наука», 1975. 336 с.
40. Бігун С. В. Філософія правосуддя: ідея та здійснення: монографія. Київ, 2011. 303 с.
41. Блаватская Т. В. Черты истории государственности Эллады. Санкт-Петербург: Алетейя, 2003. 409 с.
42. Блаватская Т. В. Греческое общество II тыс. до н. э. и его культура. Москва: Наука, 1976. 180 с.
43. Блаватская Т. В. Ахейская Греция во втором тысячелетии до н. е. Москва: Наука, 1966. 256 с.
44. Богуславский В. М. О сущности скептицизма и его месте в истории философии. *Философские науки*. 1989. № 3. С. 47–57.
45. Богуславский В. М. Скептицизм в философии. Москва: Наука, 1990. 269 с.
46. Брамбо Роберт С. Философы Древней Греции. Москва: ЗАО «Центрполиграф», 2010. 345 с.
47. Братасюк В. М. Особливості становлення людини – особистості як суб'єкта права в епоху грецької античності. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2011. № 2. С. 313–321.

48. Братасюк М. Г. Правосуддя як монолог державної влади в контексті сучасного українського розвитку. *Проблеми філософії права*. 2009. Том VI-VII. С. 54–59.
49. Бузескул В. П. Введение в историю Греции: обзор источников и очерк разработки греческой истории в XIX и в начале XX в. Санкт-Петербург: Издательский дом «Коло», 2005. 672 с.
50. Бузескул В. П. История афинской демократии. Санкт-Петербург: ИЦ «Гуманитарная Академия», 2003. 480 с.
51. Ванджурак Р. В. Світоглядні витоки та онтологічні особливості давньогрецької філософії права досократичного періоду. *Наше право*. 2019. № 4. С. 168–175.
52. Вернан Ж.-П. Происхождение древнегреческой мысли. Москва: Прогресс, 1988. 221 с.
53. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. Ростов-на-Дону, 1995. 640 с.
54. Власов В. И. Философия правосудия в диалогах. Москва: Изд-во РАГС, 2010. 336 с.
55. Вовк В. М. Римське право і сучасне європейське право. *Порівняльно-правові дослідження: українсько-грецький міжнародний науковий юридичний журнал*. 2009. № 2. С. 14–19.
56. Вовк В. М. Бівалентність римської правової дійсності: монографія. Полтава: Вид-во «Полтавський літератор», 2011. 352 с.
57. Вовк В. М. Римське право як феномен правової дійсності: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.12. Київ, 2011. 34 с.
58. Вовк В. М. Роль римського права у формуванні сучасного європейського права. *Філософські та методологічні проблеми права: науково-практичний журнал*. 2009. № 1. С. 30–34.
59. Возняк С. М., Голянич М. Ю., Москаленко Ю. М. Філософська думка України: імена та ідеї: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: Плай, 2003. 135 с.
60. Вундт М. Греческое мировоззрение. Москва: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. 170 с.

61. Гайденок П. П. История греческой философии в ее связи с наукой. Москва: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. 264 с.
62. Гаспаров М. Л. Занимательная Греция: Рассказы о древнегреческой культуре. Москва: Новое литературное обозрение, 2000. 384 с.
63. Гвоздик О. І. Ідея прав людини: суперечності розвитку та реалізації. *Філософські та методологічні проблеми права*: науковий журнал. 2012. № 1 (3). С. 34–42.
64. Герасіна Л. М., Данильян О. Г., Панов М. І. Проблеми модернізації політичних систем сучасності: монографія. Харків: Право, 2008. 320 с.
65. Геродот. История в девяти книгах. Ленинград: Наука, 1972. 600 с.
66. Гомер. Илиада. Санкт-Петербург: Наука, 2008. 574 с.
67. Гомер. Одиссея. Москва: Наука, 2000. 482 с.
68. Графский В. Г. Всеобщая история права и государства: учебник для вузов. Москва: НОРМА, 2002. 744 с.
69. Гриненко Г. В. История философии: учебник. Москва: Юрайт-Издат, 2004. 688 с.
70. Грищук О. В. Людська гідність у праві: філософські проблеми. Київ: Атіка, 2007. 432 с.
71. Грот Н. Я. Очерк философии Платона. Москва: КомКнига, 2007. 192 с.
72. Гусарев С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності): навч. посіб. Київ: Знання, 2005. 655 с.
73. Данильян О. Г., Дзєбань А. П., Максимов С. І. Філософія права: конспект лекцій. Харків: Право, 2009. 176 с.
74. Данильян О. Г., Дзєбань О. П., Максимов С. І. Філософія права: підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів. Харків: Право, 2009. 208 с.
75. Демиденко Г. Г. История учений о праве и государстве: курс лекций. Харьков: Право, 2008. 432 с.
76. Демченко Т. И. Правовое сознание в древнерусской и российской государственно-правовой жизни: монография. Москва: Юрлитинформ, 2013. 344 с.
77. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. Москва: Мысль, 1986. 571 с.

78. Добрянський С. П., Гудима Д. А., Гришук О. В., Дудаш Т. І., Пашук Т. І., Рабінович П. М., Рабінович С. П., Ярмол Л. В., Анохін Ю. І. Філософія права: проблеми та підходи: навчальний посібник для студентів спеціальності «Правознавство». Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2005. 332 с.
79. Доватур А. И. Политика и политии Аристотеля в VI-V вв. до н. э. Москва–Ленинград: Наука, 1965. 393 с.
80. Доддс Э. Р. Греки и иррациональное. Санкт-Петербург: Алетейа, 2000. 507 с.
81. Донских О. А., Кочергин А. Н. Античная философия: мифология в зеркале рефлексии. Москва: КРАСАНД, 2010. 280 с.
82. Досократики. Минск: Харвест, 1999. 784 с.
83. Драч Г. В. Аристотель и досократовская философия. *Труды Тбилиского университета*. 1989. Т. 292. С. 122–124.
84. Дюрант В. Жизнь Греции. Москва: КРОН-ПРЕСС, 1997. 704 с.
85. Закомлистов А. Ф. Юридическая философия. Санкт-Петербург: Издательство «Юридический центр Пресс», 2003. 548 с.
86. Закон України «Про Конституційний Суд України». *Відомості Верховної Ради України*. № 35. 2017. Ст. 376.
87. Закон України «Про судоустрій і статус суддів». *Відомості Верховної Ради України*. № 31. 2016. Ст. 545.
88. Захаров А. А. Аристотель о сознательном выборе и моральной ответственности личности. *Актуальные вопросы гуманитарных наук на современном этапе*. 1987. С. 57–63.
89. Иконникова Г. И. Философия права: учебник. Москва: Юрайт, 2011. 351 с.
90. История Древней Греции: учеб. пособие. Москва: Высшая. школа, 2005. 399 с.
91. Канто-Спенсер М., Барнз Дж., Бриссон Л., Брюнсви́г Ж., Властос Г. Греческая философия. Москва: Греко-латинский кабинет Ю. А. Шичалина, 2006. Т. I. 500 с.
92. Канто-Спенсер М., Барнз Дж., Бриссон Л., Брюнсви́г Ж., Властос Г. Греческая философия. Москва: Греко-латинский кабинет Ю. А. Шичалина, 2008. Т. II. 980 с.

93. Карпюк С. Г. Общество, политика и идеология классических Афин. Москва: ИВИ РАН, 2003. 310 с.
94. Кессиди Ф. Х. Сократ. Москва: Мысль, 1988. 220 с.
95. Кечекьян С. Ф. Государство и право Древней Греции. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1963. 72 с.
96. Кечекьян С. Ф. Учение Аристотеля о государстве и праве. Москва–Ленинград: АН СССР, 1947. 222 с.
97. Козырев В. В. Образ идеального государства в философии Древней Греции. *Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов*. 2008. № 4. С. 156–160.
98. Козюбра М. І. Дихотомія букви і духу права: виникнення проблеми, її аспекти та напрями вирішення. *Наукові записки: юридичні науки*. Київ: КМ «Академія», 2008. Т. 77. С. 3–8.
99. Козюбра М. І. Тенденції розвитку джерел права України в контексті європейських правоінтеграційних процесів. *Наукові записки: юридичні науки*. Київ: КМ «Академія», 2004. Т. 26. С. 3–9.
100. Колобова К. М. Возникновение и развитие Афинского государства (X-VI вв. до н. э.). Ленинград: Изд.-во Ленингр. ун-та, 1958. 48 с.
101. Колобова К. М., Глускина Л. М. Очерки истории Древней Греции. Пособие для учителя. Ленинград, 1958. 348 с.
102. Комиссаренко С. С. Тема «выдающихся людей» в философии Платона. *Античный вестник. Исследования и публикации по античности*: материалы Второй международной научной конференции, организованной Центром антиковедения на тему: «Актуальные проблемы античного мира» (Алматы, 26 мар. 2005 г.): сборник статей. Алматы, 2005. Вып. 2. С. 178–185.
103. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. № 30. 1996. Ст. 141.
104. Коркунов Н. М. История философии права. Москва: КРАСАНД, 2011. 440 с.
105. Космій М. М. Християнська етика як світоглядне джерело сучасного українського права: автореф. дис. ... кандидата юрид. наук: 12.00.12. Київ, 2013. 21 с.

106. Костицький М. В., Кушакова-Костицька Н. В. Етичні та правові погляди Піфагора. *Філософські та методологічні проблеми права: науковий журнал*. 2020. Вип. 2 (20). С. 8–14.
107. Костицький М. В. Ренесанс натурфілософії, або Всезагальні (космічні) закони як джерело права: доповідь. Київ, 2010. 23 с.
108. Костицький М. В. Філософський аналіз європейського права та його трьох світоглядних джерел. *Філософські та методологічні проблеми права: науковий журнал*. 2009. Вип. 1. С. 22–30.
109. Костицький М. В. Філософські та психологічні проблеми юриспруденції: вибр. наук. пр. Чернівці: Рута, 2009. 580 с.
110. Кохановский В. П. Философия и методология науки: учебник. Москва: Феникс, 1999. 576 с.
111. Кошкарян М. Из истории философии. Античная философия: курс лекций. Москва: Изд-во гуманитарной лит-ры, 2009. Ч. 1. 240 с.
112. Кравець М. В. Роль та значення самопізнання в людському мисленні в античний період (класична доба). *Мультиверсум. Філософський альманах: зб. наук. пр.* Київ. 2008. Вип. 69. С. 127–136.
113. Кравцов Н. А. Учение Аристотеля о политике и праве. *Правоведение*. Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та. 2001. № 5. С. 234–250.
114. Ксенофонт. Абанасис. Греческая история. Москва: АСТ: Астрель, 2011. 638 с.
115. Ксенофонт. Воспоминания о Сократе. Москва: Наука, 1993. 381 с.
116. Ксенофонт. Лакедемонская полития. Санкт-Петербург: ИЦ «Гуманитарная Академия», 2014. 224 с.
117. Кудрявцева Т.В. Народный суд в демократических Афинах. Санкт-Петербург: Алетейа, 2008. 464 с.
118. Куланж Ф. де. Древний город. Религия, законы, институты Греции и Рима. Москва: ЗАО «Центрополиграф», 2010. 414 с.
119. Лейст О. Э. Сущность права. Проблемы теории и философии права: учебное пособие. Москва: Зерцало-М, 2011. 352 с.

120. Лосев А. Ф. История античной философии в конспективном изложении. Москва: ЧеРо, 1998. 192 с.
121. Лосев А. Ф., Чистякова Н. А., Бородай Т. Ю. Античность как тип культуры. Москва: Наука, 1988. 336 с.
122. Лосев А. Ф. История античной эстетики. Софисты. Сократ. Платон. Москва: ООО «Издательство АСТ»; Харьков: Фолио, 2000. 846 с.
123. Луканин Р. К. Учение Платона о рассудке и разуме и его развитие Аристотелем. *Философские науки*. 1987. № 7. С. 56–64.
124. Лурье С. Я. История Греции. Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1993. 680 с.
125. Лурье С. Я. Очерки по истории античной науки. Москва–Ленинград, 1947. 617 с.
126. Луцький І. М. Відмінність візантійської філософсько-правової традиції від західно-римської. *Право України*. 2011. № 1. С. 188–195.
127. Луцький І. М. Християнство як світоглядне джерело української держави і права: монографія. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2010. 477 с.
128. Маковельский А. Досократики. Первые греческие мыслители в их творениях, в свидетельствах древности и в свете новейших исследований. Казань: Книгоиздательство М. А. Голубева, 1919. Ч. 3. 192 с.
129. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления. Харьков: Право, 2002. 328 с.
130. Максимов С. І. Права людини: універсальність і культурна раціональність. *Право України*. 2010. № 2. С. 36–43.
131. Мальцева С. А., Антисери Д., Реале Дж. Западная философия от истоков до наших дней. Античность и средневековье, 1-2. Санкт-Петербург: Пневма, 2008. 704 с.
132. Мамардашвили М. К. Лекции по античной философии. Москва: Прогресс-Традиция, Фонд Мераба Мамардашвили, 2009. 248 с.
133. Мамчин П. Феноменологія справедливості: сократичний підхід. *Юридична психологія в Україні: здобутки та перспективи*: матеріали науково-практичної конференції (Київ, 24 квіт. 2015 р.). Київ, 2015. С. 99–102.

134. Мамчин П. И. Дихотомия справедливости в философско-правовых изложениях Сократа. *Античный мир и современность: сборник научных статей* (Алматы, 27 мар. 2015 г.). Алматы, 2015. С. 99–109.
135. Мамчин П. И. Философские основы древнегреческого правосудия ахейского периода. *Диалог двух культур Востока и Запада через призму единства и многообразия: древний мир, средневековье, новое и новейшее время: сборник научных статей* (Алматы, 29 апр. 2016 г.). Алматы, 2016. С. 262–270.
136. Мамчин П. И. Этико-социальные взгляды Сократа: философско-правовой аспект. *Проблемы античного мира: научный сборник статей* (Алматы, 28 мар. 2014 г.). Алматы, 2014. С. 224–233.
137. Мамчин П. І. Етичність крізь призму реальності: феномен філософсько-правової рефлексії. *Порівняльно-аналітичне право: електронне наукове фахове видання юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*. 2014. № 7. С. 210–213.
138. Мамчин П. І. Проблематика правосуддя у філософсько-правових поглядах Платона та Аристотеля. *Європейські перспективи: науковий журнал*. 2018. № 4. С. 121–127.
139. Мамчин П. І. Реформи Солона Афіньського як вияв реалізації філософсько-правових ідей правосуддя в Афіньській державі. *Філософські, методологічні та психологічні проблеми права: матеріали VII Всеукраїнської науково-теоретичної конференції* (Київ, 11 листоп. 2017 р.). Київ, 2017. С. 246–249.
140. Мамчин П. І. Скептицизм та поняття справедливості: гносеологічний підхід. *Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення: матеріали міжвузівського науково-практичного круглого столу* (Київ, 28 трав. 2020 р.). Київ, 2020. Ч. 2. С. 125–132.
141. Мамчин П. І. Трансформація світоглядних основ давньогрецького правосуддя дорійського періоду. *Філософські та методологічні проблеми права: науковий журнал*. 2018. № 1–2. С. 116–125.

142. Мамчин П. І. Філософські основи давньогрецького правосуддя ахейського періоду. *Філософські та методологічні проблеми права: науковий журнал*. 2016. № 1(11). С. 104–113.
143. Маноха О. Є. Системний аналіз в філософії права. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького, 2010. № 1. С. 110–115.
144. Маркс К. Труды по эпикурейской философии. Москва: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. 232 с.
145. Материалисты Древней Греции. Москва: Госполитиздат, 1955. 239 с.
146. Махлак К. А. История античной философии. Введение в христианскую мысль. Санкт-Петербург: Изд-во института богословия и философии, 2009. 310 с.
147. Меленко С. Г. Давньогрецькі витоки української філософсько-правової думки: монографія. Чернівці: Технодрук, 2013. 432 с.
148. Меленко С. Г. Проекція філософсько-природничих уявлень Анаксимандра Мілетського на проблеми процесу державотворення. *Наук. вісник Чернів. ун-ту*. 2011. Вип. 559: Правознавство. С. 18–22.
149. Меленко С. Г. Аристотель про соціальні основи держави. *Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки*. Випуск 56. 2012. С.56–62.
150. Меленко С. Г. Державно-правова проблематика в філософії скептиків. *Журнал східноєвропейського права*. 2015. № 14. С. 57–63. URL: http://easternlaw.com.ua/wpcontent/uploads/2015/04/melenko_14.pdf
151. Меленко С. Г. Досократичні витоки сучасного українського конституціоналізму. *Порівняльно-аналітичне право: електронне наукове фахове видання юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*. 2015. № 1. С. 350–354. URL: http://www.par.in.ua/1_2015/106.pdf
152. Меленко С. Г. Еволюція філософсько-правових поглядів Платона Афінівського на форми державного правління. *Вісник Львівського університету*. Серія юридична: Зб. наук. пр. 2012. Вип. 56. С. 30–37.

153. Меленко С. Г. Идеальна форма державного правління у філософсько-правовій спадщині Аристотеля. *Науковий вісник Чернівецького університету*: Зб. наук. праць. Випуск 618: Правознавство. 2012. С.20–25.
154. Меленко С. Г. Сократівський поворот у давньогрецькій філософії – етичне та соціальне вчення як «центр» філософії права. *Філософські та методологічні проблеми права*: Науковий журнал. №1-2. 2013. С.165–174.
155. Меленко С. Г. Стоїцизм: феноменологічно-правовий аналіз. *Науковий вісник Чернівецького університету*: Збірник наук. праць. Вип. 644: Правознавство. 2013. С. 26–30.
156. Мельникова Т. В. Основные типы общества и правосознания. Красноярск: Изд-во Краснояр. ун-та, 2001. 138 с.
157. Менн Г. Древнейшее право, его связь с древнейшей историей общества и его отношение к новым идеям. Санкт-Петербург, 1873. 312 с.
158. Мироненко О. М., Горбатенко В. П. Історія вчень про державу і право: навч. посібник. Київ: ВЦ «Академія», 2010. 456 с.
159. Мишулин А. В. Спартак. Москва: Гос. уч.-пед. изд-во Министерства Просвещения РСФСР, 1950. 149 с.
160. Мищенко Ф. Г. Перевод «Истории» Фукидида. Москва, 1915. Т. I. «Фукидид и его творение».
161. Мищенко Ф. Г. Перевод «Истории» Фукидида. Москва, 1915. Т. II. «Творчество Фукидида».
162. Мищенко Ф. Г. Суд присяжных в Афинах и сочинения Аристотеля об Афинском государстве. *Журнал министерства народного просвещения*. Ч. 158. Сентябрь-Октябрь. 1892. С. 121–126.
163. Мірошніченко М. І. Історія вчень про державу і право. Київ: Атис, 2001. 222 с.
164. Мудрагей Н. Платон о человеке. *Специфика философского знания и проблема человека в истории философии*. 1988. С. 100–105.
165. Мушинский Н. И. Этика Аристотеля о проблеме рабства. *Вестник Белорус. ун-та*. Минск. 1991. Сер. 3: История, философия, научный коммунизм, экономика, право. № 1. С. 34–37.

166. Нерсесянц В. С. Философия права: либерально-юридическая концепция. *Вопросы философии*. 2002. № 3. С. 3–15.
167. Нерсесянц В. С. История политических и правовых учений: учебник. Москва: Норма: Инфа-М, 2010. 704 с.
168. Нерсесянц В. С. Политические учения Древней Греции. Москва: Наука, 1979. 263 с.
169. Нерсесянц В. С. Сократ. Москва: Наука, 1977. 153 с.
170. Нерсесянц В. С. Философия права: учебник. Москва: Норма: ИНФА-М, 2011. 848 с.
171. Нерсесянц В. С. Юридическая антропология. Наука и учебная дисциплина. Москва: Норма, 2000. С. 3–11.
172. Новгородцев П. И. Лекции по истории философии права. Москва: Высшая школа, 1914. 234 с.
173. Павленко Ю. Історія світової цивілізації. Соціально-культурний розвиток людства. Київ: Либідь, 1996. 360 с.
174. Павсаний. Описание Эллады. Санкт-Петербург: АЛЕТЕЙЯ, 1972. Т.1. 600 с.
175. Павсаний. Описание Эллады. Санкт-Петербург: АЛЕТЕЙЯ, 1996. Т.1. 352 с.
176. Пёльман Р. Очерк греческой истории и источниковедения. Санкт-Петербург: АЛЕТЕЙЯ, 1999. 470 с.
177. Петрова Л. В. Фундаментальні проблеми методології права: філософсько-правовий дискурс. Харьков: Право, 1998. 416 с.
178. Печатнова Л. Г. Спарта. Миф и реальность. Москва: Вече, 2013. 384с.
179. Пилянкевич М. И. История философии права. Киев, 1870. 300 с.
180. Платон. Діалоги. Київ: Основи, 1995. 392 с.
181. Платон. Собрание сочинений. Т. 1. Москва: Мысль, 1990. 860 с.
182. Платон. Собрание сочинений. Т. 3. Москва: Мысль, 1994. 654 с.
183. Платон. Собрание сочинений. Т. 4. Москва: Мысль, 1994. 830 с.
184. Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Т. 1. Москва: Наука, 1994. 704 с.
185. Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Т. 2. Москва: Наука, 1994. 672 с.
186. Пролеев С. В. История античной философии. Москва: Рефл-бук, 2001. 512 с.

187. Пухта Г. Ф. Энциклопедия права. Ярославль, 1872. 99 с.
188. Рабінович П. М. Приватне право і публічне право як загальносоціальні явища та як легалізовані терміно-поняття. *Еволюція цивільного законодавства: Проблеми теорії і практики*: Матеріали міжнарод. науково-практ. конф. (Харків–Київ, 29–30 квіт. 2004 р.). Харків–Київ: Академія правових наук України, НДІ приватного права і підприємництва, НДІ інтелектуальної власності, Національна юридична академія ім. Ярослава Мудрого, 2004. С. 14-31.
189. Рабінович С. П. Взаємозв'язки природного та позитивного права: методологічні засади дослідження. *Проблеми філософії права*. 2008-2009. Т. VI–VII. С. 64–72.
190. Радбух Г. Философия права. Москва: Международные отношения, 2004. 240 с.
191. Разумович Н. Н. Политическая и правовая культура. Идеи и институты Древней Греции. Москва: Наука, 1989. 240 с.
192. Рассел Б. История западной философии и ее связи с политическими и социальными условиями от Античности до наших дней. Москва: Академический Проект, 2009. 1008 с.
193. Редькин П. Г. Из лекций по истории философии права в связи с историей философии вообще. Т. 1. Санкт-Петербург, 1889.
194. Ренч Т. Конституція моральності: трансцендентальна антропологія і практична філософія. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2010. 348 с.
195. Речицкий В. В. Политический предмет конституции. Киев: ДУХ І ЛІТЕРА, 2012. 728 с.
196. Речицкий В. Конституція як форма осягнення влади. *Вісник АН України*. 1993. № 11. С. 3–12.
197. Речицкий В. Конституційний процес в Україні як феномен демократії. *Вісник Академії правових наук України*. 1995. № 4. С. 125–134.
198. Розин В. М. Предпосылки и особенности античной культуры. Москва: ИФ РАН, 2004. 297 с.
199. Сергеев В. С. История Древней Греции. Москва: Изд-во восточной литературы, 1963. 524 с.

200. Симон Ю. С. Методологічні суперечності та новації філософії права початку ХХІ століття. *Філософські та методологічні проблеми права: науковий журнал*. 2012. № 1 (3). С. 18–27.
201. Скворцов О. Ю. Идея справедливости и ее понятийные интерпретации в политико-правовом учении Аристотеля. *Изв. вузов. Правоведение*. 1991. № 1. С. 53–55.
202. Скурко Е. В. Философия права и правовая жизнь. Москва: Юрлитинформ, 2011. 176 с.
203. Сливка С. С. Природне та надприродне право: екстрадиційний і субстанційний аналіз. Київ: Атіка, 2005. Ч. 1: Філософські погляди на природне право. 236 с.
204. Слинин Я. А. Учение Платона о диалектическом знании. *Логика и теория познания*. 1990. С. 165–177.
205. Сморгунова В. Ю. Человек и политика в философии Платона. *Проблема человека в истории науки и философии*. 1990. С. 40–56.
206. Соколов В. В. Философия как история философии. Москва: Академический Проект, 2010. 843 с.
207. Стадничук Б. Сократ: учитель, философ, воин. Москва: Манн, Иванов и Фебер, 2015. 256 с.
208. Стретерн П. Сократ за 90 минут. Москва: Астрель: АСТ, 2005. 87с.
209. Строецкий В. М. Афины и Спарта: борьба за гегемонию в Греции в V в. до н. э. (478–431 гг.). Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2008. 291 с.
210. Суриков И. Е. Античная Греция: политики в контексте эпохи: архаика и ранняя классика. Москва: Наука, 2005. 351 с.
211. Суриков И. Е. Античная Греция: политики в контексте эпохи: время расцвета демократии. Москва: Наука, 2008. 383 с.
212. Суриков И. Е. Аристократия и демос: политическая элита архаических и классических Афин: учебное пособие по спецкурсу для исторических факультетов вузов. Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2009. 256 с.

213. Суриков И. Е. Архаическая и классическая Греция: проблемы истории и источниковедения: учебное пособие. Москва: КДУ, 2007. 236 с.
214. Суриков И. Е. О некоторых особенностях правосознания афинян классической эпохи. *Древнее право. Ius antiquum*. 1999. №2 (5). С. 34–43.
215. Суриков И. Е. Сократ. Москва: Молодая гвардия, 2011. 365 с.
216. Тарасов Н. Н. Методологические проблемы юридической науки. Екатеринбург: Издательство Гуманитарного университета, 2001. 264 с.
217. Теория государства и права: учебник для вузов. Под ред. проф. В. М. Корельского, В. Д. Первалова. Москва: Норма, 2002. 616 с.
218. Тихомиров Л. А. Религиозно-философские основы истории. Москва: Издательство «ФИВ», 2012. 808 с.
219. Тихомиров Ю. А. Курс сравнительного правоведения. Москва: Издательство НОРМА, 1996. 432 с.
220. Тищик Б. Й. Історія держави і права країн Стародавнього світу: навч. посібник. – Львів: Світ, 2001. 384 с.
221. Тімуш І. С. Гуманістичний зміст права та його переосмислення в умовах демократизації суспільства. *Право України*. 2010. № 9. С. 139–145.
222. Тімуш І. С. Основні наукові підходи до визначення поняття «природна справедливість» закону. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2011. № 1. С. 80–87.
223. Тімуш І. С. Правова реальність і правосвідомість: інтегральне розуміння змісту та взаємозв'язку. *Право України*. 2010. № 7. С. 94–100.
224. Тімуш І. С. Реформація галузей та інститутів публічного права на засадах інтегрального праворозуміння. *Право України*. 2011. № 3. С. 220–227.
225. Тімуш І. С. Співвідношення реального та належного як філософсько-правова проблема. *Право України*. 2010. № 12. С. 80–87.
226. Токарська А. С. Філософсько-правові домінанти комунікації. *Філософські, методологічні та психологічні проблеми права: матеріали II Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (Київ, 31 січ. 2009р.)*. Київ: Київський національний університет внутрішніх справ, 2009. С. 27–28.

227. Томан Й., Томанова М. Сократ. Москва: Радуга, 1983.
228. Трубецкой Е. Н. История философии права. Кн. 2. Киев: Либідь, 2011. 448 с.
229. Трубецкой С. Н. История древней философии. Ч. I. Москва, 1906. 211 с.
230. Трубецкой С. Н. История древней философии. Москва: Типография товарищества И. Н. Кушнеревъ и К^о, 1908. Ч. II 137 с.
231. Трубецкой С. Н. Курс истории древней философии. Москва: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС; Русский Двор, 1997. 576 с.
232. Трубецкой С. Н. Метафизика в Древней Греции. Москва: Мысль, 2010. 589 с.
233. Туманс Х. Рождение Афины. Афинский путь к демократии: от Гомера до Перикла (VIII—V вв. до н. э.). Санкт-Петербург: ИЦ «Гуманитарная Академия», 2002. 544 с.
234. Федорова М. М. Классическая политическая философия. Москва: Весь Мир, 2009. 224 с.
235. Федоров-Давыдов Г. А. На окраинах античного мира. Москва: Наука, 1975. 108 с.
236. Фейербах Л. История философии: собрание произведений. Т. 1. Москва: Мысль, 1974. 544 с.
237. Фейербах Л. История философии: собрание произведений. Т. 2. Москва: Мысль, 1974. 480 с.
238. Фейербах Л. История философии: собрание произведений. Т. 3. Москва: Мысль, 1974. 486 с.
239. Философия права: учебник. Москва: Эксмо, 2005. 416 с.
240. Философский энциклопедический словарь. Москва: Советская энциклопедия, 1983.
241. Філософія права. Київ: Юрінком Інтер, 2001. 333 с.
242. Філософія як історія філософії: підручник. Київ: Центр учбової літератури, 2010. 648 с.
243. Форлендер К. История философии. Средние века. Москва: Книжный дом «Либроком», 2011. 280 с.
244. Фролов Э. Д. Античный полис. Ленинград: Изд. ЛГУ, 1979. 141 с.

245. Фролов Э. Д. Факел Прометея: очерки античной общественной мысли. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1991. 440 с.
246. Фролов Э. Д. Античный полис: проблемы социально-политической организации и идеологии античного общества. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета, 1995. 168 с.
247. Фукидид. История. Ленинград: Наука, 1981. 544 с.
248. Фуллер Лон Л. Мораль права. Москва: ИРИСЭН, 2007. 308 с.
249. Харитонов Є. О., Харитонова О. І. Порівняльне право Європи: основи порівняльного правознавства. Європейські традиції. Харків: Одісей, 2002. 592 с.
250. Хёффе О. Политика. Право. Справедливость. Основоположения критической философии права и государства. Москва: Норма, 1994. 320 с.
251. Хёффе О. Справедливость: Философское введение. Москва: Праксис, 2007. 192 с.
252. Хрестоматия по истории древней Греции. Москва: Мысль, 1964. 695 с.
253. Цалин С. Д. Социокультурные детерминанты логического обоснования концепции необходимости и свободы в философии Аристотеля. *Вестник Харьк. ун-та*. 1989. № 332. С. 90–96.
254. Цветаев Л. О значении права, его происхождении и развитии. *Ученые записки Императорского Московского университета*. 1834. № IV. С. 2–11.
255. Цельєв О. В. Формування права в Західній та Східній Європі: загальне та відмінне. *Наукові записки: юридичні науки*. 2004. Т. 26. С. 95–99.
256. Цимбалюк М. М. Правова онтологія як учення про буття права. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2011. № 1. С. 98–105.
257. Цицерон М. Избранные сочинения. Москва, 1975. 456 с.
258. Цицерон. Сборник статей. Москва: Изд-во АН СССР, 1958. 151 с.
259. Чанышев А. Н. Аристотель. Москва: Мысль, 1987. 221 с.
260. Черней В. В. Подолання правового нігілізму – важлива умова розбудови правової держави: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.12. Київ, 1999. 16 с.
261. Черниловский З. М. Всеобщая история государства и права. Москва: Юристъ, 2002. 576 с.

262. Четвернин В. А. Современные концепции естественного права. Москва: Наука, 1988. 144 с.
263. Чухина Л. А. Специфика философского знания в учениях стоиков. *Античная философия: специфические черты и современное значение*. 1988. С. 50–53.
264. Шаму Ф. Цивилизация Древней Греции. Екатеринбург: У-Фактория; Москва: АСТ МОСКВА, 2009. 368 с.
265. Шапталов Б. Н. Феномен государственного лидерства: Экспансия в мировой истории. Москва: Крафт +, 2008. 656 с.
266. Шахматов М. В. Государство правды. Москва: Фонд ИВ, 2008. 312 с.
267. Шершеневич Г. Ф. История философии права. Москва, 1906. 461 с.
268. Шредингер Э. Природа и греки: шермановские лекции, прочитанные в Университи-Колледже, Лондон, 24, 26, 28 и 31 мая 1948 года. Москва–Ижевск: РХД, 2001. 80 с.
269. Юридична енциклопедія. Т. 3: К–М. Київ: Українська енциклопедія, 2001. 792 с.
270. Юркевич П. Історія філософії; Філософія права; Філософський щоденник. Київ: Ред. журн. «Український світ», 1999. 756 с.
271. Agapetos Diakonos. *Der Fürstenspiegel für Kaiser Iustinianos*. Athen, 1995. 42 s.
272. Bennett E. L. *The Pylos Tablets*. Princeton: Princeton University Press, 1955. 252 s.
273. Birgalias N. *La Gerousia et les gerontes de Sparte*. *Ktéma*. № 32. 2007. P. 341–349.
274. Boegehold A.L. et al. *The Lawcourts at Athens: Sites, Building, Equipment, Procedure, and Testimonia*. *The Athenian Agora. Results of Excavations Conducted by The American School of Classical Studies at Athens*. Vol. XXVIII. Princeton, NJ. 1995. 256 p.
275. Boegehold A.L. *Towards a Study of Athenian Voting Procedure*. *Hesperia*. Vol. XXXII. 1963. P. 366–374.
276. Bonner R.J., Smith G. *The Administration of Justice from Homer to Aristotle*. Vol. I. Chicago, 1930. 320 p.
277. Deleuze G. *Logique du sens*. Paris: Editions de Minuit, 1969. 392 p.

278. Drews R. Basileus: the evidence for kingship in geometric Greece. New Haven; London, 1983. 141 p.
279. Emminger K. Studien zu den griechischen Fürstenspiegeln. München, 1913. 73 s.
280. Finley M. Democracy Ancient and Modern. *Brunswick IV J.* 1996. P. 3–37.
281. Hansen M. H. The Tradition of the Athenian Democracy. *GsR.* Vol. 39. 1992. P. 14–30.
282. Jaspers K. Die grossen Philosophen. München: R. Piper, 1959. 968 s.
283. Larsen J. A. O. The Judgment of Antiquity on Democracy. *ClPh.* Vol. 49. №1. 1954. P. 1–14.
284. Lewis D. Sparta and Persia. Leiden, 1977.
285. Levy E. Sparte: histoire politique et sociale jusqu'a la conquete romaine. Paris, 2003. 370 p.
286. Mamchyn P. Implementation of Philosophical and legal ideas in ancient Athens. *European Socio-Legal and Humanitarian Studies.* 2021. № 1. S. 73–83.
287. Mosse C. Les institutions grecques a l'epoque classique. Paris, 1999. 212 p.
288. Ober J. The Athenian Revolution. *Demokratia.* Princeton: Princeton University Press, 1998. 224 p.
289. Preuss U. Patterns of Constitutional and Change in Eastern Europe. *Constitutional Policy and Change in Europe.* New-York: Oxford University Press, 1995. 414 p.
290. Rhodes P.J. The Athenian Boule. Oxford, 1972. 351 p.
291. Rhodes P. J. Ancient Democracy and Modern Ideology. London, 2003. 142 p.
292. Ridder A., Deonna W. Art in Greece. New York, 1927. 358 s.
293. Roberts J. T. Athens on Trial. The Antidemocratic Tradition in Western Thought. Princeton, 1994. 405 p.
294. Ruschenbusch E. Ἐφεσις. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung.* Bd. 78. 1961. S. 386–390.
295. Sagan E. The Honey and the Hemlock: Democracy and Paranoia in ancient Athens and Modern America. New York, 1991. P. 273–283.
296. Schömann G. F. Animadversiones de iudiciis heliasticis. *Opuscula academica.* Vol. 1. Berlin. 1856.

297. Stelmach J. Metody prawnicze. Krakow: Zakawycze, 2004. 295 s.
298. Üeberweg F. Grundriss der Geschichte der Philosophie. Bd. 2. Berlin, 1928. 505 s.
299. Wade-Gery H.T. Essays in Greek History. Oxford, 1958. P. 173–176.
300. Wilamowitz-Möllendorff U. Von Aristoteles und Athen. Berlin, 1893. Bd. I. 381 s.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

праці, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

1. Мамчин П. І. Етичність крізь призму реальності: феномен філософсько-правової рефлексії. *Порівняльно-аналітичне право – електронне наукове фахове видання юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*. 2014. № 7. С. 210–213.

2. Мамчин П. І. Філософські основи давньогрецького правосуддя ахейського періоду. *Філософські та методологічні проблеми права: науковий журнал*. 2016. № 1(11). С. 104–113.

3. Мамчин П. І. Трансформація світоглядних основ давньогрецького правосуддя дорійського періоду. *Філософські та методологічні проблеми права: науковий журнал*. 2018. № 1–2. С. 116–125.

4. Мамчин П. І. Проблематика правосуддя у філософсько-правових поглядах Платона та Аристотеля. *Європейські перспективи: науковий журнал*. 2018. № 4. С. 121–127.

5. Mamchyn P. Implementation of Philosophical and legal ideas in ancient Athens. *European Socio-Legal and Humanitarian Studies*. 2021. № 1. S. 73–83. (Румунія).

праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Мамчин П. И. Этико-социальные взгляды Сократа: философско-правовой аспект. *Проблемы античного мира: научный сборник статей* (Алматы, 28 мар. 2014 г.). Алматы, 2014. С. 224–233.

7. Мамчин П. И. Дихотомия справедливости в философско-правовых изложениях Сократа. *Античный мир и современность*: сборник научных статей (Алматы, 27 мар. 2015 г.). Алматы, 2015. С. 99–109.

8. Мамчин П. Феноменология справедливости: сократичний підхід. *Юридична психологія в Україні: здобутки та перспективи*: матеріали науково-практичної конференції (Київ, 24 квіт. 2015 р.). Київ, 2015. С. 99–102.

9. Мамчин П. И. Философские основы древнегреческого правосудия ахейского периода. *Диалог двух культур Востока и Запада через призму единства и многообразия: древний мир, средневековье, новое и новейшее время*: сборник научных статей (Алматы, 29 апр. 2016 г.). Алматы, 2016. С. 262–270.

10. Мамчин П. І. Реформи Солона Афіньського як вияв реалізації філософсько-правових ідей правосуддя в Афіньській державі. *Філософські, методологічні та психологічні проблеми права*: матеріали VII Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (Київ, 11 листоп. 2017 р.). Київ, 2017. С. 246–249.

11. Мамчин П. І. Скептицизм та поняття справедливості: гносеологічний підхід. *Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення*: матеріали міжвузівського науково-практичного круглого столу (Київ, 28 трав. 2020 р.). Київ, 2020. Ч. 2. С. 125–132.

Додаток Б

Акти впровадження

ЗАТВЕРДЖУЮ

Начальник Головного управління
Національної поліції в Чернівецькій області

генерал поліції третього рангу

А.А.Дмитрієв

15 липня 2021 року

М.П.

АКТ

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Мамчина Петра Ігоровича, здобувача кафедри філософії права та юридичної
логіки Національної академії внутрішніх справ, «Філософсько-правові основи
давньогрецького правосуддя» у діяльність ГУНП в Чернівецькій області**

Комісія у складі: заступника начальника ГУНП в Чернівецькій області - начальника кримінальної поліції полковника поліції Ратушенко С.М., заступника начальника ГУНП в Чернівецькій області – начальника слідчого управління полковника поліції Чубея О.Д., заступника начальника слідчого управління ГУНП в Чернівецькій області підполковника поліції Степенюка О.Г., розглянула матеріали дисертаційного дослідження Мамчина П.І. на тему «Філософсько-правові основи давньогрецького правосуддя», відображені в наступних публікаціях:

- Мамчин П.І. Етичність кризь призму реальності : феномен філософсько-правової рефлексії / П.І.Мамчин // Порівняльно-аналітичне право – електронне наукове фахове видання юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет», 2014. – № 7. – С. 210-213.
- Мамчин П.І. Філософські основи давньогрецького правосуддя ахейського періоду / П.І.Мамчин // Філософські та методологічні проблеми права : науковий журнал. – 2016. - № 1(11). – С. 104-113.
- Мамчин П.І. Трансформація світоглядних основ давньогрецького правосуддя дорійського періоду / П. І. Мамчин // Філософські та методологічні проблеми права : науковий журнал. - 2018. - № 1-2. - С. 116-125.
- Мамчин П.І. Проблематика правосуддя у філософсько-правових поглядах Платона та Аристотеля / П.І.Мамчин // Європейські перспективи : науковий журнал. – 2018. - № 4. – С. 121-127.
- Мамчин П.И. Этико-социальные взгляды Сократа : философско-правовой аспект / П.И.Мамчин // Проблемы античного мира: научный сборник статей / отв. ред. В.Н.Вдовин. – Алматы, 2014. – С.224-233.
- Мамчин П.И. Дихотомия справедливости в философско-правовых изложениях Сократа / П.И.Мамчин // Античный мир и современность : сб. науч. статей / отв. ред. В. Н. Вдовин. – Алматы : Алматинский филиал НОУ ВПО «СПбГУП», 2015. – С. 99-109.
- Мамчин П. Феноменологія справедливості: сократичний підхід. Юридична

психологія в Україні: здобутки та перспективи: матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 24 квіт. 2015 р.). Київ, 2015. С. 99-102.

- Мамчин П.И. Философские основы древнегреческого правосудия ахейського періода / П.И.Мамчин // Диалог двух культур Востока и Запада через призму единства и многообразия : древний мир, средневековье, новое и новейшее время: сб. науч. статей / отв. ред. В. Н. Вдовин. – Алматы : Алматинский филиал НОУ ВПО «СПбГУП», 2016. – С. 262-270.
- Мамчин П.И. Реформи Солона Афіньського як вияв реалізації філософсько-правових ідей правосуддя в Афіньській державі / П.И.Мамчин // Філософські, методологічні та психологічні проблеми права : Матеріали VII Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (Київ, 11 листопада 2017 року). – К. : НАВС. – 2017. – С. 246-249.

Комісія прийшла висновку, що одержані Мамчиним П.И. узагальнені результати вивчення процесів державотворення, в тому числі й формування та функціонування органів правоохоронної системи в державних утвореннях давньогрецького періоду, виявляють належний науковий рівень, є актуальними та необхідними для підвищення належного кваліфікаційного рівня працівників Національної поліції.

За результатами попередньої апробації зазначені матеріали рекомендовано для використання у процесі теоретичної підготовки працівників Національної поліції в Чернівецькій області.

Підписи уповноважених осіб (комісії):

**Заступник начальника ГУНП
в Чернівецькій області -
начальник кримінальної поліції
полковник поліції**

С.М. Ратушенко

**Заступник начальника ГУНП
в Чернівецькій області -
начальник слідчого управління
полковник поліції**

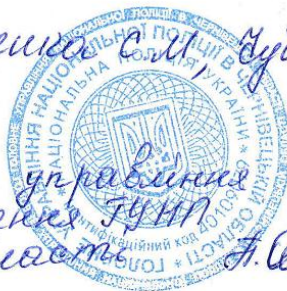
О.Д. Чубей

**Заступник начальника СУ ГУНП
в Чернівецькій області
підполковник поліції**

О.Г. Степенюк

Підписи Ратушенка С.М., Чубей О.Д. та Степенюка О.Г.
засвідчую:

т.в.о. начальника управління
кадрового забезпечення ГУНП
в Чернівецькій області О.М. Павлюк

ЗАТВЕРДЖУЮ

Голова Чернівецького
апеляційного суду

В.Т. Марчук

08 липня 2021 р.

М.П.

А К Т

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Мамчина Петра Ігоровича, здобувача кафедри філософії права та
юридичної логіки Національної академії внутрішніх справ,
«Філософсько-правові основи давньогрецького правосуддя» у
діяльність апеляційного та місцевих загальних судів Чернівецької
області**

Комісія у складі: заступника голови Чернівецького апеляційного суду Марчака В.Я., судді судової палати з розгляду кримінальних справ та справ про адміністративні правопорушення Чернівецького апеляційного суду Дембіцької О.О., судді судової палати з розгляду цивільних справ Чернівецького апеляційного суду Половінкіної Н.Ю. розглянула матеріали дисертаційного дослідження Мамчина П.І. на тему «Філософсько-правові основи давньогрецького правосуддя», відображені в наступних публікаціях:

- Мамчин П.І. Етичність кризь призму реальності : феномен філософсько-правової рефлексії / П.І.Мамчин // Порівняльно-аналітичне право – електронне наукове фахове видання юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет», 2014. – № 7. – С. 210-213.
- Мамчин П.І. Філософські основи давньогрецького правосуддя ахейського періоду / П.І.Мамчин // Філософські та методологічні проблеми права : науковий журнал. – 2016. - № 1(11). – С. 104-113.
- Мамчин П.І. Трансформація світоглядних основ давньогрецького правосуддя дорійського періоду / П. І. Мамчин // Філософські та методологічні проблеми права : науковий журнал. - 2018. - № 1-2. - С. 116-125.
- Мамчин П.І. Проблематика правосуддя у філософсько-правових поглядах Платона та Аристотеля / П.І.Мамчин // Європейські перспективи : науковий журнал. – 2018. - № 4. – С. 121-127.
- Мамчин П.И. Этико-социальные взгляды Сократа : философско-правовой аспект / П.И.Мамчин // Проблемы античного мира: научный сборник статей / отв. ред. В.Н.Вдовин. – Алматы, 2014. – С.224-233.
- Мамчин П.И. Дихотомия справедливости в философско-правовых изложениях Сократа / П.И.Мамчин // Античный мир и современность :

- сб. науч. статей / отв. ред. В. Н. Вдовин. – Алматы : Алматинский филиал НОУ ВПО «СПбГУП», 2015. – С. 99-109.
- Мамчин П. Феноменология справедливости: сократичный подход. Юридична психологія в Україні: здобутки та перспективи: матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 24 квіт. 2015 р.). Київ, 2015. С. 99-102.
 - Мамчин П.И. Философские основы древнегреческого правосудия ахейского периода / П.И.Мамчин // Диалог двух культур Востока и Запада через призму единства и многообразия : древний мир, средневековье, новое и новейшее время: сб. науч. статей / отв. ред. В. Н. Вдовин. – Алматы : Алматинский филиал НОУ ВПО «СПбГУП», 2016. – С. 262-270.
 - Мамчин П.И. Реформи Солона Афінського як вияв реалізації філософсько-правових ідей правосуддя в Афінській державі / П.И.Мамчин // Філософські, методологічні та психологічні проблеми права : Матеріали VII Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (Київ, 11 листопада 2017 року). – К. : НАВС. – 2017. – С. 246-249.

Комісія вважає, що одержані Мамчиним П.І. узагальнені результати вивчення процесів державотворення, в тому числі й формування судової гілки влади в державних утвореннях демократичного типу, виявляють належний науковий рівень, є актуальними та необхідними для підвищення належного кваліфікаційного рівня суддів.

За результатами попередньої апробації зазначені матеріали рекомендовано для використання у процесі теоретичної підготовки суддів апеляційного та місцевих загальних судів Чернівецької області.

Підписи уповноважених осіб (комісії):

**Заступник голови
Чернівецького апеляційного
суду**

В.Я. Марчак

**Суддя судової палати з розгляду
кримінальних справ та справ про
адміністративні правопорушення
Чернівецького апеляційного суду**

О.О. Дембіцька

**Суддя судової палати з розгляду
цивільних справ Чернівецького
апеляційного суду**

Н.Ю. Половінкіна

*Підписи
завісних
позачасних
керівників
апеляційного суду*

Марчак В.Я. Дембіцька О.О. та Половінкіна Н.Ю.

О.В. Чума

**УНІВЕРСИТЕТ КОРОЛЯ ДАНИЛА
KING DANYLO UNIVERSITY**

76018, м. Івано-Франківськ, вул. Є. Коновальця, 35. тел. +38(0342)77-18-45, факс +38(0342)77-62-82
35 Konovaltsia St., Ivano-Frankivsk 76018, Ukraine, tel. +38(0342)77-18-45
e-mail: university@iful.edu.ua. Офіційна сторінка - www.iful.edu.ua

ЗАТВЕРДЖУЮ

Ректор Закладу вищої освіти
«Університет Короля Данила»

М.Т. Луцький

«05» липня 2021 р.

АКТ

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Мамчина Петра Ігоровича, здобувача кафедри філософії права та юридичної
логіки Національної академії внутрішніх справ,
на тему «Філософсько-правові основи давньогрецького правосуддя»
у освітній процес та науково-дослідну діяльність
факультету суспільних та прикладних наук
Закладу вищої освіти «Університет Короля Данила»**

Комісія у складі декана факультету суспільних та прикладних наук, доктора юридичних наук, професора Зварича Р.В., директора науково-дослідного інституту імені академіка УАН Луцького І.М., доктора юридичних наук, професора Луцького Р.П., проректорки з науково-педагогічної роботи, кандидатки юридичних наук, доцентки Каленюк О.М. склала цей акт про те, що комісією вивчені матеріали, підготовлені здобувачем кафедри філософії права та юридичної логіки Національної академії внутрішніх справ Мамчиним Петром Ігоровичем на тему «Філософсько-правові основи давньогрецького правосуддя» за спеціальністю 12.00.12. – філософія права.

1. Результати дисертаційного дослідження Мамчина П.І. відображені у навчально-методичних матеріалах з філософії права, історії вчень про державу і право, римського приватного права, права європейського союзу, Європейських стандартів захисту прав людини для студентів денної й заочної форми навчання та слухачів магістратури, де в якості джерел рекомендовано до використання наступні публікації:

- Мамчин П.І. Етичність крізь призму реальності : феномен філософсько-правової рефлексії / П.І.Мамчин // Порівняльно-аналітичне право – електронне наукове фахове видання юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет», 2014. – № 7. – С. 210-213.
- Мамчин П.І. Філософські основи давньогрецького правосуддя ахейського пе-

- ріоду / П.І.Мамчин // Філософські та методологічні проблеми права : науковий журнал. – 2016. - № 1(11). – С. 104-113.
- Мамчин П.І. Трансформація світоглядних основ давньогрецького правосуддя дорійського періоду / П. І. Мамчин // Філософські та методологічні проблеми права : науковий журнал. - 2018. - № 1-2. - С. 116-125.
 - Мамчин П.І. Проблематика правосуддя у філософсько-правових поглядах Платона та Аристотеля / П.І.Мамчин // Європейські перспективи : науковий журнал. – 2018. - № 4. – С. 121-127.
 - Мамчин П.И. Этико-социальные взгляды Сократа : философско-правовой аспект / П.И.Мамчин // Проблемы античного мира: научный сборник статей / отв. ред. В.Н.Вдовин. – Алматы, 2014. – С.224-233.
 - Мамчин П.И. Дихотомия справедливости в философско-правовых изложениях Сократа / П.И.Мамчин // Античный мир и современность : сб. науч. статей / отв. ред. В. Н. Вдовин. – Алматы : Алматинский филиал НОУ ВПО «СПбГУП», 2015. – С. 99-109.
 - Мамчин П. Феноменологія справедливості: сократичний підхід. Юридична психологія в Україні: здобутки та перспективи: матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 24 квіт. 2015 р.). Київ, 2015. С. 99-102.
 - Мамчин П.И. Философские основы древнегреческого правосудия ахейского периода / П.И.Мамчин // Диалог двух культур Востока и Запада через призму единства и многообразия : древний мир, средневековье, новое и новейшее время: сб. науч. статей / отв. ред. В. Н. Вдовин. – Алматы : Алматинский филиал НОУ ВПО «СПбГУП», 2016. – С. 262-270.
 - Мамчин П.І. Реформи Солона Афінського як вияв реалізації філософсько-правових ідей правосуддя в Афінській державі / П.І.Мамчин // Філософські, методологічні та психологічні проблеми права : Матеріали VII Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (Київ, 11 листопада 2017 року). – К. : НАВС. – 2017. – С. 246-249.

2. Комісія стверджує, що матеріали дисертаційного дослідження використовуються у освітньому процесі ЗВО «Університет Короля Данила» під час читання лекційних і проведення семінарських занять зі студентами за освітніми компонентами «Історія вчень про державу і право», «Філософія права», «Право європейського союзу», «Судове право», та мають належний науковий рівень.

Члени комісії:

Декан факультету суспільних та прикладних наук,
доктор юридичних наук, професор

Р.В. Зварич

директор НДІ імені Академіка І.М.Луцького,
доктор юридичних наук, професор

Р.П. Луцький

проректорка з науково-педагогічної роботи,
кандидатка юридичних наук, доцентка

О.М. Каленюк

ЗАТВЕРДЖУЮ

Декан юридичного факультету
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича

В.А. Вдовічен

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Мамчина Петра Ігоровича, здобувача кафедри філософії права та юридичної
логіки Національної академії внутрішніх справ, «Філософсько-правові основи
давньогрецького правосуддя» у навчальний процес
та науково-дослідну діяльність юридичного факультету
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича**

Комісія у складі завідувача кафедрою теорії права та прав людини, кандидата юридичних наук, доцента Савчука С.В.; заступниці декана юридичного факультету з наукової роботи та міжнародних зв'язків, кандидатки юридичних наук, доцентки Кіріяк О.В., доцентки кафедри європейського права та порівняльного правознавства, докторки юридичних наук, доцентки Карвацької С.Б. склала цей акт про те, що комісією вивчені матеріали підготовлені здобувачем кафедри філософії права та юридичної логіки Національної академії внутрішніх справ Мамчиним Петром Ігоровичем «Філософсько-правові основи давньогрецького правосуддя» за спеціальністю 12.00.12. – філософія права.

1. Результати дисертаційного дослідження Мамчина П.І. відображені у навчально-методичних матеріалах з філософії права, історії вчень про державу і право, філософії права в Україні, міжнародного захисту прав людини та Європейської конвенції про захист прав та основоположних свобод для студентів денної й заочної форми навчання та слухачів магістратури, де в якості джерел рекомендовано до використання наступні публікації:

- Мамчин П.І. Етичність крізь призму реальності : феномен філософсько-правової рефлексії / П.І.Мамчин // Порівняльно-аналітичне право – електронне наукове фахове видання юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет», 2014. – № 7. – С. 210-213.
- Мамчин П.І. Філософські основи давньогрецького правосуддя ахейського періоду / П.І.Мамчин // Філософські та методологічні проблеми права : науковий журнал. – 2016. - № 1(11). – С. 104-113.
- Мамчин П.І. Трансформація світоглядних основ давньогрецького правосуддя дорійського періоду / П. І. Мамчин // Філософські та методологічні проблеми права : науковий журнал. - 2018. - № 1-2. - С. 116-125.
- Мамчин П.І. Проблематика правосуддя у філософсько-правових поглядах Платона та Аристотеля / П.І.Мамчин // Європейські перспективи : науковий журнал. – 2018. - № 4. – С. 121-127.

- Мамчин П.И. Этико-социальные взгляды Сократа : философско-правовой аспект / П.И.Мамчин // Проблемы античного мира: научный сборник статей / отв. ред. В.Н.Вдовин. – Алматы, 2014. – С.224-233.
- Мамчин П.И. Дихотомия справедливости в философско-правовых изложениях Сократа / П.И.Мамчин // Античный мир и современность : сб. науч. статей / отв. ред. В. Н. Вдовин. – Алматы : Алматинский филиал НОУ ВПО «СПБГУП», 2015. – С. 99-109.
- Мамчин П. Феноменологія справедливості: сократичний підхід. Юридична психологія в Україні: здобутки та перспективи: матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 24 квіт. 2015 р.). Київ, 2015. С. 99-102.
- Мамчин П.И. Философские основы древнегреческого правосудия ахейского периода / П.И.Мамчин // Диалог двух культур Востока и Запада через призму единства и многообразия : древний мир, средневековье, новое и новейшее время: сб. науч. статей / отв. ред. В. Н. Вдовин. – Алматы : Алматинский филиал НОУ ВПО «СПБГУП», 2016. – С. 262-270.
- Мамчин П.И. Реформи Солона Афіньського як вияв реалізації філософсько-правових ідей правосуддя в Афіньській державі / П.И.Мамчин // Філософські, методологічні та психологічні проблеми права : Матеріали VII Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (Київ, 11 листопада 2017 року). – К. : НАВС. – 2017. – С. 246-249.

2. Матеріали підтвердили належний теоретичний рівень і практичну обґрунтованість за результатами використання під час підготовки та проведення усіх видів занять передбачених навчальним планом з предметів «Філософія права», «Історія вчень про державу і право», «Філософія права в Україні», «Міжнародний захист людських прав», «Європейська конвенція про захист прав та основоположних свобод: методологія тлумачення і застосування».

Члени комісії дійшли спільного висновку, що представлені Мамчиним Петром Ігоровичем матеріали щодо розроблення на основі відповідних наукових джерел, науково обґрунтованих філософсько-правових основ давньогрецького правосуддя, виявили належний науковий рівень, ґрунтуються на значній кількості опрацьованих автором під час дослідження наукових джерел.

Члени комісії:

завідувач кафедрою теорії права та прав людини,
кандидат юридичних наук, доцент

 С.В. Савчук

доцентка кафедри теорії права та прав людини,
докторка юридичних наук, доцентка

 Н.А. Гураленко

доцентка кафедри європейського права
та порівняльного правознавства,
докторка юридичних наук, доцентка

 С.Б. Карвацька